

5

КИЇВ-1987

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Подолати відставання в розвитку суспільних наук
- Ради народних депутатів Української РСР в умовах перебудови
- Соціал-демократичні організації України в період V (Лондонського) з'їзду РСДРП (До 80-річчя з'їзду)
- Боротьба СРСР в ООН за заборону випробувань ядерної зброї

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66, 228 52 34

Назові редактори

доктор іст. наук М. В. Коваль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк

Художній редактор Н. М. Абрамова

Технічні редактори О. В. Дивуля, С. С. Грабовська

Коректор Л. В. Речмедіна

Здано до набору 11.03.87. Підп. до друку 28.04.87. БФ 23574. Формат 70 × 108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 16,41. Тираж 2770 пр. Зам. 0-36.

Журнальне виробництво РПО «Поліграфкинг», 252530, Київ 30, вул. Леніна, 19

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСЬКИЙ ЖУРНАЛ, № 5(314), май, 1987. Інститут історії Академії наук Української ССР, Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інститута марксизма-ленінізму при ЦК КПСС. Научний журнал. Основан в 1957 г. Виходить ежемесячно (На українском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкинг», 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 5 (314)

ТРАВЕНЬ

1987

КНІВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

Подєлати відставання в розвитку суспільних наук 5

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

Шевченко В. С. Ради народних депутатів Української РСР в умовах перебудови 7

* * *

Шморгун П. М. Соціал-демократичні організації України в період V (Лондонського) з'їзду РСДРП (До 80-річчя з'їзду) 20

Хандогій В. Д. Боротьба СРСР в ООН за заборону випробувань ядерної зброї 32

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Король І. Ф. (*Ужгород*). Маловідомі комуністичні газети Закарпаття 44

ПОВІДОМЛЕННЯ

До 70-річчя Великого Жовтня

Ревегук В. Я. (*Полтава*). Боротьба з безробіттям на Україні в 1918—1920 рр. 49

Осташко Т. С. Початок формування радянської системи керівництва художнім життям у республіці (1919 р.) 56

З історії Української РСР

у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

Мельничук Л. С. (*Вінниця*). Про патріотичний рух комсомольців та молоді УРСР за створення фонду оборони 66

Саханенко Є. А. (*Одеса*). Шефська допомога партійних організацій міст у проведенні масово-політичної й культосвітньої роботи на селі (1943—1945 рр.) 73

Фазилходжаєв К. Ф. (*Ташкент*). З історії братерської дружби українського та узбецького народів (1941—1944 рр.) 79

Сахарчук І. М. Про відбудову медичної промисловості (1943—1945 рр.) 82

З історії вищої школи України

Рижева Н. О. (Миколаїв). З досвіду партійного керівництва створенням структури вищої технічної школи (1921—1928 рр.)	88
Майборода В. К. Про становлення та розвиток вищої педагогічної освіти (1917—1928 рр.)	96

Трибуна молодого автора

Новальська Т. В. Становлення і розвиток профспілкових бібліотек на Україні в роки соціалістичного будівництва	103
Ганжа О. І. Боротьба з куркульством на Україні в 1921—1923 рр.	109

Документи та матеріали

Невідомий лист Яна Соколовського — сподвижника Б. Хмельницького Публікацію підготував Мицик Ю. А. (Дніпропетровськ)	118
--	-----

Документальні розповіді

Сергійчук В. І. Козацький гетьман Іван Сулима	122
---	-----

Наш календар

Корнієвська О. В. Сидір Артемович Ковпак (До 100-річчя з дня народження)	129
Смолій В. А., Щербак В. О. До 350-річчя початку селянсько-козацького повстання на Україні 1637—1638 рр.	132

Критика та бібліографія

Солдатенко В. Ф. Основоположні аспекти вивчення і використання історичного досвіду ленінської партії	136
Калакура Я. С. Наукова біографія колгоспу	138
Байраківський А. І. З літопису Великої Вітчизняної	139
Коваль М. В., Денисенко Г. Г. Трудовий подвиг на відбудові	141
Король В. Ю., Сушко О. О. (Боярка). Підготовка наукових кадрів у 1941—1945 рр.	144
Гранчак І. М. (Ужгород). Здійснення заповітної мрії	145
Шусь О. П. З досвіду боротьби КПРС за інтернаціональне згуртування трудящих	147
Мальцева Л. Г., Шип Н. А. Дослідження про університети Росії середини XIX ст.	150
Котляр М. Ф. До історії київського літописання XII ст.	151
Антонюк С. М., Васильєва Л. Д. Цінне джерело з історії радянсько-польських відносин	153
Власов С. М. Потенціал політичної мудрості проти воєнно-промислового комплексу	155
Дмитрук К. Є. Виявлення буржуазних фальсифікаторів минулого і сучасного Буковини	157

Хроніка та інформація

Лаптін Петро Фролович	159
-----------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Преодолеть отставание в развитии общественных наук

5

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС.

Актуальные проблемы совершенствования социализма

- Шевченко В. С. Советы народных депутатов Украинской ССР в условиях перестройки 7

* * *

- Шморгун П. М. Социал-демократические организации Украины в период V (Лондонского) съезда РСДРП (К 80-летию съезда) 20
Хандогий В. Д. Борьба СССР в ООН за запрещение испытаний ядерного оружия 32

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Король И. Ф. (Ужгород). Малоизвестные коммунистические газеты Закарпатья 44

СООБЩЕНИЯ

К 70-летию Великого Октября

- Ревегук В. Я. (Полтава). Борьба с безработицей на Украине в 1918—1920 гг. 49
Осташко Т. С. Начало формирования советской системы руководства художественной жизнью в республике (1919 г.) 56

Из истории Украинской ССР в период Великой Отечественной войны Советского Союза

- Мельничук Л. С. (Винница). О патриотическом движении комсомольцев и молодежи УССР за создание фонда обороны 66
Саханенко Е. А. (Одесса). Шефская помощь партийных организаций городов в проведении массово-политической и культурно-просветительной работы на селе (1943—1945 гг.) 73
Фазилходжаев Қ. Ф. (Ташкент). Из истории братской дружбы украинского и узбекского народов (1941—1944 гг.) 79
Сахарчук И. М. О восстановлении медицинской промышленности (1943—1945 гг.) 82

Из истории высшей школы Украины

- Рыжсва Н. А. (Николаев). Из опыта партийного руководства созданием структуры высшей технической школы (1921—1928 гг.) 88
Майборода В. К. О становлении и развитии высшего педагогического образования (1917—1928 гг.) 96

Трибуна молодого автора

- Новальская Т. В. Становление и развитие профсоюзных библиотек на Украине в годы социалистического строительства 103
Ганжа О. Н. Борьба с кулачеством на Украине в 1921—1923 гг. 109

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- Неизвестное письмо Яна Соколовского — сподвижника Б. Хмельницкого. Публикацию подготовил Ю. А. Мышник (Днепропетровск) 118

УССР

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Корниевская Е. В. Сидор Артемович Ковпак (К 100-летию со дня рождения)	129
Смолий В. А., Щербак В. А. К 350-летию начала крестьянско-казацкого восстания на Украине 1637—1638 гг.	132

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Солдатенко В. Ф. Основополагающие аспекты изучения и использования исторического опыта ленинской партии	136
Калакура Я. С. Научная биография колхоза	138
Байраковский А. И. Из летописи Великой Отечественной	139
Коваль М. В., Денисенко Г. Г. Трудовой подвиг на восстановлении	141
Король В. Ю., Сушко А. А. (Боярка). Подготовка научных кадров в 1941—1945 гг.	144
Гранчак И. М. (Ужгород). Осуществление заветной мечты	145
Шусь О. И. Из опыта борьбы КПСС за интернациональное сплочение трудящихся	147
Мальцева Л. Г., Шип Н. А. Исследование об университетах России середины XIX ст.	150
Котляр Н. Ф. К истории киевского летописания XII ст.	151
Антонюк С. М., Васильева Л. Д. Ценный источник по истории советско-польских отношений	153
Власов С. Н. Потенциал политической мудрости против военно-промышленного комплекса	155
Дмитрук К. Е. Разоблачение буржуазных фальсификаторов прошлого и настоящего Буковины	157

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

|Лаптин Петр Фролович|

159

ЦК Компартії України розглянув питання
«Про хід перебудови в інститутах Секції суспільних наук АН УРСР
відповідно до вимог XXVII з'їзду КПРС»

У прийнятій постанові відзначається, що, виконуючи рішення XXVII з'їзду КПРС, наукові колективи визначили пріоритетні напрями досліджень, почали їх розробку. Створено ряд праць у галузі філософії, економічної теорії, історії, права, мовознавства, міжнародної проблематики, які здобули визнання. Внесено пропозиції щодо вдосконалення господарського механізму, перебудови структури і методів економічного управління.

Разом з тим з позицій січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС ясно видно, що темпи і якість роботи, яка проводиться, не повною мірою відповідають вимогам перебудови і кадрової політики партії. Без належної наполегливості виконується постанова ЦК Компартії України про роботу інститутів секції суспільних наук АН УРСР. Дослідження інститутів економічного профілю все ще відстають від запитів господарських перетворень. Слабо вивчаються багато назрілих проблем політичної економії. Філософи багато в чому зайняті віддаленими від практики питаннями на шкоду дослідженню актуальних проблем сучасності, недостатньо аналізують суперечності соціалістичного суспільства. Не досягнуто очікуваного підвищення ефективності досліджень соціологів. Правознавці мало уваги приділяють розробці проблем розвитку соціалістичної демократії і самоврядування. У працях істориків фактологізм продовжує переважати над аналізом історичного досвіду, не подолано кон'юнктурного підходу до висвітлення подій. Літературознавці та мистецтвознавці глибоко не вивчають реальних процесів сучасного духовного життя суспільства, питань соціології літератури і мистецтва. Не забезпечується оперативний відгук суспільних наук на потреби життя. Повільно виконується доручення ЦК Компартії України про підготовку пропозицій щодо використання результатів суспільствознавчих досліджень у практиці. Не виявляють належного інтересу до реалізації раціональних пропозицій учених планово-господарські органи та інші відомства.

Дуже мляво йде перебудова в інститутах археології, мистецтвознавства, фольклору та етнографії. Тут не створено атмосфери принципності, взаємної вимогливості, відкритого виявлення недоліків та упущень, не вистачає критики і самокритики. Багато наукових підрозділів тупцюють на місці, не дають приросту нових ідей, які рухають науку вперед. Мало що змінилося в роботі партійних організацій. В інститутах економіки, археології, філософії, мистецтвознавства, фольклору та етнографії вони працюють за звичними схемами, безініціативно.

У багатьох інститутах допускаються серйозні прорахунки в роботі з кадрами. Явні диспропорції склалися в їхній віковій структурі. Не сформовано реального резерву керівників. Простежується тенденція старіння наукових співробітників. Не підвищується ефективність роботи аспірантури. Все ще незначною є роль суспільствознавчих журналів в активізації наукового життя республіки.

Особлива відповідальність за повільну перебудову діяльності інститутів лежить на керівництві секції суспільних наук. Позначилась явно вичікувальна позиція, небажання змінювати звичні форми і ме-

тоди роботи з кадрами, управління науковими колективами, бракує гостроти і принциповості в оцінці недоліків та прорахунків. Віце-президент АН УРСР т. Лукінов І. І. не охоплює дійовим особистим впливом усі підрозділи секції. Академік-секретар відділення економіки т. Шлепаков А. М. не забезпечує координації найважливіших економічних досліджень. Академік-секретар відділення історії, філософії і права т. Бабій Б. М. глибоко не вникає в діяльність інститутів. Академік-секретар відділення літератури, мови і мистецтвознавства т. Русанівський В. М. не вимогливий до керівництва інститутів, завідуючих відділами. Слід істотно додати в роботі керівникам інститутів. Без належної відповідальності ставляться до своїх обов'язків деякі заступники директорів і завідувачі відділами. Як і раніше, не відповідає сучасним вимогам матеріально-технічна база багатьох наукових установ секції.

Центральний Комітет Компартії України звернув увагу Президії АН УРСР (тт. Патон Б. Є., Лукінов І. І.) на серйозні недоліки в роботі, повільність і ненаполегливість у перебудові діяльності інститутів секції суспільних наук АН УРСР.

Керівництву секції суспільних наук АН УРСР, директорам інститутів і секретарям партійних організацій доручено глибоко і самокритично проаналізувати роботу і вжити енергійних заходів для усунення недоліків.

Першорядне завдання суспільствознавців полягає в тому, щоб зосередити всі сили і засоби на виконанні рішень XXVII з'їзду партії, постанови ЦК КПРС «Про журнал «Коммунист», розвитку марксистсько-ленінської теоретичної думки в республіці, підвищенні впливу суспільних наук на розв'язання назрілих практичних питань. У науковій роботі необхідно віддавати пріоритет дослідженню сучасних процесів прискорення соціально-економічного та духовного розвитку країни і проблемам, які, як зазначалось на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, трактувалися спрощено, нерідко з вихолощуванням їх теоретичної глибини і значимості. Держплану УРСР, заінтересованим міністерствам і відомствам спільно з Академією наук УРСР запропоновано розробити чітку систему впровадження в плановому порядку в господарську та ідеологічну практику найважливіших науково-дослідних розробок з суспільних наук.

ЦК Компартії України доручив Президії АН УРСР, секції суспільних наук АН УРСР перебудувати роботу з кадрами відповідно до вимог січневому (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС. Необхідно своєчасно розв'язувати назрілі кадрові питання, замінити тих керівників, які неспроможні забезпечити доручену ділянку, залишаються байдужими до змін, що відбуваються. Київському міському, обкомам Компартії України доручено посилити ділову допомогу партійним організаціям інститутів секції суспільних наук, їх філіалів, відділень і відділів у здійсненні перебудови роботи наукових колективів.

Президії АН УРСР, Київському міськвиконкому, Ворошиловградському, Івано-Франківському, Харківському, Чернівецькому облвиконкомам запропоновано вжити невідкладних заходів щодо поліпшення умов для плідної роботи вчених, зміцнення матеріально-технічної бази інститутів, їх філіалів, відділень і відділів. У встановленому порядку повинні бути внесені пропозиції про створення Інституту соціології АН УРСР, Центру наукової інформації з суспільних наук АН УРСР з бібліотекою і сховищем рукописів.

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

В. С. ШЕВЧЕНКО,
член Політбюро ЦК Компартії України,
Голова Президії Верховної Ради УРСР

РАДИ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В УМОВАХ ПЕРЕБУДОВИ

Висунута партією і одноставно підтримана всіма радянськими людьми стратегія прискорення соціально-економічного розвитку країни ставить нові, підвищені вимоги до Рад народних депутатів. «Сьогодні вони, — підкреслив у Політичній доповіді ЦК XXVII з'їздові КПРС М. С. Горбачов, — можуть і повинні стати однією з найбільш ефективних ланок мобілізації мас...»¹. Чому так ставиться питання? Насамперед тому, що Ради, будучи політичною основою СРСР, виконують функцію об'єднання народу в соціалістичну державу, а «вона, — зазначається в Програмі КПРС, — виступає головним знаряддям удосконалення соціалізму в нашій країні»².

Відомо, що в політичній системі нашого суспільства Радам належить особлива роль. Саме через Ради, через комуністів, що працюють в них, партія проводить свою політичну лінію в галузі господарського і соціально-культурного будівництва, мобілізує багатомільйонні маси на вирішення завдань, які стоять перед країною. «Якщо хтось і може сказати: це не моє питання, — вказувалося на XXVII з'їзді КПРС, — то для Рад така постановка неприйнятна»³. Ці слова повною мірою визначають зміст діяльності представницьких органів влади, передбачають не формальне, а реальне посилення їх ролі і відповідальності за всі сфери життя на своїй території.

Сьогодні практично немає таких питань місцевого і державного життя, які б вирішувалися без активної участі Рад. І це закономірно. «Ради створені самими трудящими, — вказував В. І. Ленін, — їх революційною енергією й творчістю, і тільки в цьому лежить запорука того, що вони працюють цілком на здійснення інтересів мас»⁴. Одержуючи мандат від своїх виборців, Ради беруть на себе відповідальність за розв'язання всіх проблем — від організації виробництва, впровадження нової техніки та поліпшення якості продукції до поліпшення житлово-побутових умов трудящим. Їх не можуть не турбувати такі питання, як житло і дитячі дошкільні заклади, товари повсякденного попиту, освіта і охорона здоров'я, торгівля і побутове обслуговування, громадський транспорт і шляхи, відпочинок і охорона природи — все, що зачіпає

¹ Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу // Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 66.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред. // Там же. — С. 187.

³ Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу // Там же. — С. 66.

⁴ Ленін В. І. Доповідь про право відкликання на засіданні ВЦВК 21 листопада (4 грудня) 1917 р. // Повне збір. творів. — Т. 35. — С. 106.

інтереси кожної сім'ї, кожної радянської людини. Місцеві органи влади виступають головними організаторами практичної реалізації загальнодержавних рішень, забезпечують дотримання законів на своїй території.

Щоб Ради могли, за словами В. І. Леніна, «...розгорнути повністю свої задатки і здібності»⁵, партія збагачує і творчо розвиває ленінські ідеї про соціалістичне народовладдя, постійно дбає про створення найсприятливіших умов для того, щоб органи державної влади повною мірою використовували свої повноваження. Семидесятирічна історія нашої соціалістичної держави свідчить, що питання радянського будівництва систематично розглядаються на партійних з'їздах, у Центральному Комітеті КПРС. Концентрованим виявом курсу партії на зміцнення органів народної влади є Конституція СРСР, у якій закріплено широкі повноваження Рад, підконтрольність і підзвітність їм усіх інших державних органів.

Дальший розвиток і конкретизацію ці конституційні положення дістали в ряді важливих документів і законодавчих актів, прийнятих в останні роки з ініціативи ЦК КПРС. «І надалі зростатиме роль і відповідальність Рад, — відзначається в Програмі КПРС, — у забезпеченні комплексного економічного і соціального розвитку регіонів, у самостійному розв'язанні завдань місцевого значення, у координації та контролі діяльності розташованих на їх території організацій»⁶. Це програмне положення вже практично реалізується у постанові ЦК КПРС, Президії Верховної Ради і Ради Міністрів Союзу РСР «Про заходи щодо дальшого підвищення ролі і посилення відповідальності Рад народних депутатів за прискорення соціально-економічного розвитку у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС»⁷ та постанові ЦК КПРС «Про дальше вдосконалення партійного керівництва Радами народних депутатів»⁸.

Названі документи надають органам державної влади додаткові повноваження, посилюють їх самостійність і координуючу роль, дають можливість повніше поєднувати територіальні й галузеві інтереси, забезпечують їм більше прав для цього. Та, як відомо, прав без обов'язків немає. Постановами передбачено також підвищення відповідальності Рад за всі сфери життя на підвідомчій їм території, ширше використання їх творчого потенціалу і великих можливостей для залучення трудящих до розв'язання державних і громадських справ.

Щоб краще виконати нові завдання, кожна з понад 10 тис. Рад Української РСР мають перенести у свою діяльність діловий дух XXVII з'їзду КПРС, бути справжніми організаторами, активними учасниками змін, які нині відбуваються в нашому суспільстві.

Які ж проблеми висунуло життя сьогоденні перед Радами республіки? У головній сфері їх діяльності — економіці — на першому плані перебувають такі питання, як реконструкція і технічне переозброєння виробництва, впровадження досягнень науки і передового досвіду, поліпшення організації праці, посилення режиму економії, перехід підприємств на нові умови господарювання, тобто все те, що лежить в основі прискорення соціально-економічного розвитку. Причому, зусилля у вирішенні цих питань спрямовуються не тільки на підприємства, безпосередньо підпорядковані місцевим Радам. Тепер Ради включають у п'ятирічні й річні плани економічного і соціального розвитку показники, що представляються об'єднаннями і підприємствами вищестоящого підпорядкування. Інакше кажучи, зросла роль Рад народних депутатів

⁵ Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? // Там же.— Т. 34.— С. 290.

⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред. // Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 189.

⁷ Советы народных депутатов.— 1986.— № 9.— С. 5.

⁸ Там же.— С. 3.

не тільки у розвитку місцевого господарства, а й у здійсненні ними координаційних і контрольних функцій стосовно об'єднань та підприємств, розташованих на їх території, але підпорядкованих вищестоящим органам.

Ради дедалі більше й більше проявляють себе дбайливими господарями, відповідальними за все, що відбувається на підвідомчій території. Про це свідчить і їх новий підхід до розв'язання насущних завдань. Беручи участь у засіданнях постійних комісій Верховної Ради УРСР, у роботі сесій місцевих органів влади, особливо відчуваєш пульс життя, його напружений ритм. Чітко простежується, як посилюється увага Рад до конкретних актуальних питань розвитку різних галузей народного господарства. Разом з тим усе частіше тут ідеться й про те, що хвилює людей, про найважливіші соціальні проблеми, які потребують втручання з боку Рад.

І саме там, де Ради виступають справжніми організаторами, з якими рахуються на всіх рівнях, де вміло поєднуються загальнодержавні й місцеві інтереси, забезпечується справді комплексне вирішення питань розвитку територій. Наприклад, Білоцерківська міська Рада активно залучає трудові колективи, спеціалістів та науковців до розробки п'ятирічних і поточних планів. Її постійні комісії і депутати здійснюють дійовий контроль за ходом реалізації затверджених Радою планів економічного й соціального розвитку. Повною мірою у Білій Церкві проявляється взаємна заінтересованість у розвитку міського господарства і міськвиконкому, і керівників підприємств. Тісна взаємодія органу влади і господарників сприяє успішному вирішенню як виробничих, так і соціальних проблем. Характерно, що майже 95% асигнувань на потреби соціальної сфери становлять кошти, що виділяються підприємствами міста.

Звичайно, така злагодженість дій досягається не так уже й просто, не без труднощів. Тут багато що залежить від наполегливості радянських органів, уміння знаходити шляхи подолання труднощів. Наприклад, при погодженні плану реконструкції Південного гірничо-збагачувального комбінату Криворізькому міськвиконкому кілька разів довелося повертати проект, в якому не були враховані асигнування на соціальні потреби. Саме завдяки такому принциповому підходу виконкомів багатьох Рад до формування планів вдалось добитися того, що в республіці останнім часом за кошти підприємств споруджується майже 76% житла, кожні вісім з десяти місць у дитячих садках, понад третина комунальних мереж.

Однак, на жаль, нерідко ще трапляються недалекоглядні керівники, які вважають, що економіку можна розвивати без вирішення соціальних питань. І, що закономірно, вони розплачуються за такий підхід плінністю кадрів, зниженням виробничих показників. У одинадцятій п'ятирічці, наприклад, одеські підприємства Мінверстатопрому СРСР вклали у розвиток виробництва понад 32 млн. крб., а в соціальну сферу—лише 145 тис. крб. І це не могло не позначитися негативно на їх виробничій діяльності. На споруджуваній у Ровенській області Дубровицькій бавовнопрядильній фабриці навіть на стадії часткового введення виробничих потужностей у 1986 р. на потреби невиробничої сфери було використано менше п'ятої частини передбачених проектом коштів. Це призвело до того, що підприємство було лише на три чверті укомплектоване робітниками, а виробничі потужності використовувалися менш як наполовину. І як не прикро, органи влади, які є господарями на своїй території, в таких випадках діють не по-господарськи, йдуть по лінії найменшого опору, не хочуть псувати стосунки з керівниками підприємств та міністерствами. Зрозуміло, що миритися з таким підходом далі не можна. Турбота про вирішення соціальних питань—кровна справа Рад, їх конституційний обов'язок, і вони не можуть поступатися, коли ідеться про задоволення потреб трудящих. Успішно розв'язу-

вати питання розвитку соціальної інфраструктури можна тільки тоді, коли виконком Рад, їх планові органи у процесі формування планів будуть принципово і обгрунтовано ставити питання перед міністерствами і відомствами.

Як відомо, одним з найбільш гострих соціальних питань є будівництво житла. Тільки в Українській РСР нині на обліку перебувають понад 2 млн. сімей, які потребують поліпшення житлових умов. І хоч у минулій п'ятирічці щорічно споруджувалося понад 300 тис. квартир, поліпшували свої житлові умови більш як 1,5 млн. чол., черга на одержання квартир не зменшилася, а навіть зросла. Ось чому з початку поточної п'ятирічки Ради під керівництвом партійних організацій докладають зусиль, щоб значно підвищити темпи житлового будівництва. Лише за такої умови можна справитися з висунутим XXVII з'їздом КПРС завданням про забезпечення до 2000 р. кожної сім'ї квартирою або будинком.

Уже минулого року в республіці вдалося побудувати 755 тис. кв. м житла понад план. У цілому ж за п'ятирічку намічено спорудити нових будинків загальною площею 86 млн. кв. м, що дасть можливість поліпшити житлові умови кожному сьомому жителю. Та це ще не вирішує проблеми. Тому нині Ради розробляють всебічно обгрунтовані плани будівництва житла, нарощування потужностей домобудівних комбінатів, заводів залізобетонних конструкцій. Водночас проводиться робота по якнайширшому розповсюдженню ініціативи колективів Горьківського автомобільного заводу і виробничого об'єднання «Прикарпатліс», суть якої полягає в тому, щоб значно скоротити строки виконання накресленого з'їздом завдання. Автозаводці, почин яких схвалив ЦК КПРС, вирішили забезпечити сім'ї окремими квартирами до 1995 р. Вже в поточній п'ятирічці передбачають розв'язати це завдання трудящі об'єднання «Прикарпатліс». За рахунок чого? Насамперед шляхом прискорення розвитку виробництва, поглиблення його інтенсифікації, повнішого використання можливостей господарювання по-новому для відрахування коштів на житлове будівництво і соціально-побутовий розвиток. ЦК Компартії України позитивно оцінив ініціативу колективу об'єднання.

Великого значення Ради надають забезпеченню безумовного освоєння коштів, що виділяються на спорудження житла. Це питання нині набуває особливої актуальності у зв'язку з тим, що в 1987 р. асигнування на розвиток соціально-культурної сфери, в тому числі на спорудження житла, збільшуються за рахунок 10% коштів, які призначалися раніше на виробниче будівництво. До останнього часу деякі місцеві органи влади недостатньо контролювали освоєння капіталовкладень, не виявляли в цій справі належної заповзятливості і принципової вимогливості. Внаслідок цього за роки минулої п'ятирічки в республіці, і насамперед у Ворошиловградській, Кіровоградській, Миколаївській та Черкаській областях, недоосвоєно значну кількість капіталовкладень, а отже, втрачено багато квартир.

З іншого боку, Ради докладають зусиль, щоб значно ширше залучати для спорудження житла заощадження трудящих, заохочувати створення житлових кооперативів, молодіжних комплексів, краще організовувати індивідуальне житлове будівництво, допомагати населенню в придбанні будівельних матеріалів, забезпечувати його транспортними засобами і механізмами, розширювати кредитування. Доброю підмогою у вирішенні житлової проблеми має стати і господарський спосіб будівництва житла. На жаль, підприємства і об'єднання поки що використовують його не дуже охоче, а Ради як слід не втручаються у розв'язання цих питань.

Останнім часом немало робиться для розширення житлового будівництва на селі. Однак підхід до цієї проблеми не скрізь однаковий. Якщо, наприклад, у Дніпропетровській і Полтавській областях у 1985 р.

на кожну тисячу сільських жителів було споруджено по 440 кв. метрів житла, то в Запорізькій і Хмельницькій — удвоє менше. Щечимало в сільській місцевості республіки дошкільних закладів, розташованих у пристосованих приміщеннях. Майже 10 тис. сіл, де проживають понад 2 млн. чол., не мають культурно-освітніх закладів. Плани соціального будівництва на селі систематично не виконуються. Минулого року, наприклад, незадовільно виконувалися завдання по введенню в дію поліклінік у Сумській і Хмельницькій, клубів і будинків культури — у Вінницькій, Львівській, Чернігівській та деяких інших областях. Все це негативно позначається на закріпленні кадрів у колгоспах і радгоспах, створенні стабільних трудових колективів, а отже, і на ефективності використання наявного на селі виробничого потенціалу в інтересах успішного розв'язання Продовольчої програми.

Президія Верховної Ради УРСР спрямовує зусилля місцевих органів державної влади на якнайшвидше подолання недоліків у вирішенні цієї важливої проблеми. Тисячами ниток Ради зв'язані з трудящими, з їх потребами й турботами. Через депутатів вони мають змогу доходити буквально до кожної сім'ї, до кожної людини. І кому ж як не їм займатися організацією соціальних перетворень, накреслених рішеннями XXVII з'їзду КПРС, партійною програмою? Зрозуміло, що це стосується не тільки сільської місцевості і не тільки спорудження об'єктів соцікультурного побуту. Зрештою, рівень добробуту населення визначається не лише тим, що побудовано, а тим, як використовується створена матеріальна база, як організовано роботу всієї системи соціально-побутових служб. Звичайно, певні позитивні зрушення в цій справі є. В республіці рік у рік зростають обсяги товарообороту, поліпшується побутове, комунальне, медичне обслуговування населення. Підвищується культура обслуговування, зростає увага до людини.

Однак при всьому цьому все ще дуже помітною є диспропорція між попитом населення і тим, що пропонує сьогодні сфера послуг. Справедливі нарікання викликає насамперед недосконала організація ремонту квартир і побутової техніки, спорудження кооперативних гаражів і садових будинків, автообслуговування, надання інших, можливо, дрібних, але вкрай необхідних трудящим послуг. І для того, щоб добитися якісно нового рівня обслуговування населення, виконати вимогу XXVII з'їзду КПРС «якнайшвидше створити сучасну сферу послуг»⁹, потрібно по-новому мислити, потрібні нові нестандартні підходи і активні дії. При найенергійнішій участі Рад, їх виконавчих комітетів, депутатів, активу нині в системі республіканських міністерств і відомств, споживчої кооперації створюється мережа невеликих підприємств, практикуються різні форми кооперативної діяльності населення. Залучати до сфери послуг додаткові робочі руки, певною мірою усунути дефіцит у побутових послугах дає змогу новий Закон про індивідуальну трудову діяльність. У республіці вже організовано більше 300 кооперативів, зокрема по ремонту квартир, побутовому і транспортному обслуговуванню населення, громадського харчування. До кінця поточного року передбачається створити 800 кооперативів.

Багато що можна зробити й шляхом організації обслуговування трудящих безпосередньо на виробництві. Нині за почином трудящих Ленінграда і Харкова дедалі більше підприємств переходять на двотризмінну роботу. При цьому вивільняються виробничі площі. Наприклад, на підприємствах Харкова таких площ налічується вже близько 70 тис. кв. м. Звичайно, значна їх частина використовується для розвитку і реконструкції виробництва. Решту ж можна відвести для розміщення соціальних служб і налагодження випуску товарів народного

⁹ Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу // Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 56.

споживання. Саме так і роблять дбайливі господарі. Так, на харківських підприємствах понад 20% вивільненої площі відведено під цехи і дільниці для виробництва товарів масового попиту. Зокрема, на тракторному заводі організовано 6 дільниць, де додатково випускатимуться колінчасті вали для автомашин «Жигулі», що користуються підвищеним попитом, а на заводі «Електроважмаш» налагоджується випуск малогабаритної пральної машини та розширено виробництво соковижималок. Турбінний завод буде виготовляти електрокорморізки.

Слід зазначити, що взагалі Ради м. Харкова активно взялися за вирішення вузлових питань, пов'язаних із задоволенням потреб трудящих в умовах двозмінної роботи. Практично розв'язано питання налагодження роботи цілодобових груп та груп з подовженим режимом у дитячих дошкільних закладах. Вирішено транспортну проблему. Трудящі, що працюють у другу зміну, забезпечені гарячим харчуванням. У місті збільшилася кількість підприємств торгівлі й побутового обслуговування. І хоч не все ще вдалося зробити в цьому плані, зусилля Рад і трудових колективів Харкова заслуговують всілякої підтримки.

Однією з найважливіших турбот місцевих органів влади республіки є створення умов для безперервного зростання виробництва, розширення асортименту і підвищення якості товарів народного споживання. Немало попрацювали Ради, зокрема, над тим, щоб до виробництва цих товарів залучити практично всі підприємства, які мають для цього можливості. За останні роки зміцнено матеріально-технічну базу легкої промисловості, створено нові спеціалізовані цехи й дільниці на підприємствах важкої індустрії. Все це дало змогу збільшити обсяги виробництва споживчих товарів, повніше задовольняти попит населення на них. Тільки минулого року підприємства республіки випустили товарів народного споживання на 61 мільярд карбованців. З'явилася можливість краще забезпечити попит населення на такі товари, як мотоцикли, трипрограми гучномовці, фотоапарати, цемент, шифер тощо. Із 145 найменувань найпростіших товарів культурно-побутового і господарського призначення нині на 125 дефіцит повністю ліквідовано.

Проте докорінного поліпшення в цій справі ще не сталося. У республіці є немало великих, технічно оснащених об'єднань і підприємств, де не переобтяжують себе турботами про виробництво потрібних трудящим складних товарів, які під силу колективу, обмежуються випуском найпростіших виробів, роками не оновлюють асортимент. Ради ж, які зобов'язані координувати діяльність усіх підприємств, розташованих на підвідомчій їм території, щодо виробництва товарів масового попиту, не виявляють належної наполегливості в максимальному використанні наявних можливостей для задоволення потреб населення в різноманітних товарах. В чому тут причина? Насамперед у тому, що багатьом з них бракує ініціативи, заважають інертність, що нагромаджувалася роками, чекання вказівок «згори». Далі так тривати не може. «Всі зусилля щодо вдосконалення розподільних відносин, — підкреслив М. С. Горбачов у Політичній доповіді ЦК XXVII з'їздові КПРС, — будуть малоефективними, а завдання підвищення добробуту народу невиконаним, якщо ми не зуміємо наситити ринок різноманітними товарами і послугами»¹⁰.

Дуже важливо, щоб у торгівлю надходили не будь-які товари, а товари високоякісні, справді потрібні людям. Однак виконкомом багатьох Рад часто поліпшенню якості ще не приділяють належної уваги. Якщо ними й розглядаються ці питання, то зводяться вони здебільшого до розширення випуску виробів. Тим часом багато товарів, що випускаються підприємствами республіки, мають низькі споживчі властивості, не відповідають вимогам стандартів і технічних умов. У населення переважним попитом поки що користуються, наприклад, хо-

¹⁰ Там же.

лодильники «Минск» і «Бирюса», а не «Днепр» Дніпровського машинобудівного заводу ім. Леніна та «Донбасс» Донецького виробничого об'єднання «Електропобутмаш», пральна машина «Золушка» (Кишинів), а не «Таврія» виробництва заводу «Мелітопольпобутмаш». Цей перелік можна було б продовжувати. Такі вироби, не знаходячи збуту, осідають у торговельній мережі, на складах. Держава зазнає величезних збитків, а населення не може придбати красивих, надійних, зручних речей. У своїх листах, що надходять до партійних і радянських органів, а також під час зустрічей з депутатами Рад та керівниками їх виконавчих органів трудящі справедливо нарікають і на дефіцит ряду споживчих товарів, і, особливо, на їх якість.

Президія, постійні комісії Верховної Ради УРСР, систематично аналізуючи стан виробництва товарів народного споживання, прагнуть до того, щоб об'єднати зусилля всіх — і місцевих органів влади, і планових органів, і господарських та торговельних організацій — у справі значного поліпшення якості виробів. Це, як підкреслювалося на XXVII з'їзді КПРС, — наш найближчий і великий резерв. Без вирішення проблеми якості не можна вирішити проблему кількості, забезпечити реалізацію завдань Комплексної програми розвитку виробництва товарів народного споживання та сфери послуг. Своєрідними органами держприймання цієї продукції могли б стати депутатські групи і пости на підприємствах.

Не менш важливою ділянкою роботи, яка потребує від місцевих органів влади значних зусиль і новаторських підходів, є забезпечення населення продовольчими товарами. Створення на території областей і районів агропромислових об'єднань передбачає особливу відповідальність Рад за керівництво всією системою агропрому, за комплексне розв'язання економічних і соціальних проблем села. Від того, наскільки успішно вони справляться з цими завданнями, великою мірою залежить не тільки виконання планів виробництва продуктів харчування, а й рівень життя сільських трудівників, їх культура, побут, а отже, й здійснення Продовольчої програми.

Виходячи з цього, Ради республіки наполегливо працюють над дальшим удосконаленням своїх взаємовідносин з органами АПК, створюють сприятливі умови для повного використання ними наданих їм прав, прагнуть, не дублюючи їх, а разом з ними широко впроваджувати нові економічні методи господарювання, передовий досвід і на цій основі забезпечити збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. Особлива увага приділяється зміцненню зернового господарства. Адже питання про хліб — це, говорячи словами В. І. Леніна, «найбільш корінне питання життя...»¹¹. Саме тому воно з такою гостротою обговорювалося на грудневому (1986 р.) Пленумі ЦК Компартії України. Лише в тому разі, підкреслювалося на ньому, коли в республіці на кінець поточної п'ятирічки буде забезпечено валовий збір зерна 52—54 млн. т, можна буде гарантовано виконувати плани заготівель, постачати населенню хлібопродукти і задовольняти зростаючі потреби тваринництва в концормах¹².

Не знімається з порядку денного і питання про задоволення потреб у продовольстві за рахунок власного виробництва його громадянами та підприємствами. На квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК КПРС вказувалось, що «доводиться іноді зустрічатися із спробами місцевих органів перекласти на центр усі турботи по постачанню продовольства і особливо забезпеченню кормами. Така практика неприйнятна»¹³. Цей

¹¹ Ленін В. І. Доповідь про боротьбу з голодом: Об'єднане засідання ВЦВК, Московської Ради робітничих, селянських і червоноарм. депутатів і проф. спілок, 4 черв. 1918 р. // Повне зібр. творів. — Т. 36. — С. 384.

¹² Рад. Україна. — 1986. — 9 груд.

¹³ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 23 квіт. 1985 р. — К., 1985. — С. 13.

докір значною мірою можна віднести й на адресу деяких Рад нашої республіки, насамперед тих, які недостатньо займаються розвитком сільських підсобних господарств підприємств і організацій, особистих господарств населення, а також колективним садівництвом і городництвом. Хоч у цілому по республіці минулого року заготівлі м'яса і молока в особистих господарствах зросли, у дев'яти її областях (найбільше це стосується Дніпропетровщини, Львівщини і Тернопільщини) зменшились обсяги закупівель м'яса і майже в усіх — яєць. У Запорізькій, Миколаївській та деяких інших областях знизилася заготівля молока. Серйозно недопрацюють у цій справі — особливо щодо закупівель овочів, фруктів і ягід — кооператори. Дуже повільно поки що розгортається й реалізація господарствами сільськогосподарської продукції на колгоспних ринках. Проте Ради не досить активно втручаються у розв'язання цих питань. Підраховано, що продукція агропромислового комплексу становить 70% роздрібного товарообороту. Отже, від стану справ у всій системі АПК вирішальною мірою залежить реалізація поставлених XXVII з'їздом КПРС завдань по підвищенню добробуту радянських людей. Звідси — й зрослі вимоги до розвитку цієї сфери економіки.

Зрозуміло, що піднесення життєвого рівня трудящих не зводиться лише до збільшення кількості продуктів харчування, холодильників, автомобілів, телевізорів, одягу. Хоч це, звичайно, треба робити, і це робиться. Зрештою, всі радянські люди хочуть жити краще, користуватися всіма суспільними благами. Адже «...це і є соціалізм, — говорив В. І. Ленін, — коли кожний бажає поліпшити своє становище, коли всі хочуть користуватися благами життя»¹⁴.

Та добробут — це й духовне збагачення людини, розвиток її творчих здібностей, моральне вдосконалення громадянина. «...Для того щоб користуватися великою кількістю речей, — писав К. Маркс, — людина повинна бути здатна до користування ними, тобто вона повинна бути у високій мірі культурною людиною...»¹⁵. Тому, концентруючи увагу органів народовладдя на проблемах господарського й соціально-культурного будівництва, партія наголошує водночас і на їх обов'язках у галузі комуністичного виховання трудящих, зокрема у формуванні в них розумних потреб. Адже в розпорядженні Рад є десятки тисяч об'єктів культури, народної освіти, спорту, інших організацій і установ, покликаних задовольняти духовні запити населення.

Тільки працюючи з повним навантаженням, змістовно, вони можуть і повинні давати реальну віддачу у вигляді духовного зростання радянських людей, їх активної життєвої позиції, високої громадянськості, глибокого ідейного переконання, нетерпимого ставлення до будь-яких антисоціальних проявів. «Не можна руйнувати духовний світ людини, — сказав М. С. Горбачов на зустрічі з керівниками засобів масової інформації та пропаганди, — треба підтримувати і зміцнювати його»¹⁶. Справою самих трудящих має бути боротьба за дисципліну й порядок, яка органічно поєднується з процесом демократизації нашого суспільства.

Тепер, коли наша країна перебуває на крутому переломі, демократизм соціалістичного ладу набуває виняткового значення. **«Прискорення розвитку суспільства немислиме і неможливе без дальшого розвитку соціалістичної демократії, всіх її сторін і проявів»,** — наголошувалося у Політичній доповіді Центрального Комітету партії XXVII з'їзду

¹⁴ Ленін В. І. Доповідь Ради Народних Комісарів 5 липня: V Всерос. з'їзд Рад робітничих, селянських, солдатських і червоноарм. депутатів, 4—10 лип. 1918 р. // Повне зібр. творів. — Т. 36. — С. 472—473.

¹⁵ Маркс К. Критика політичної економії: (Чорновий начерк 1857—1858 рр.) // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 46, ч. 1. — С. 354.

¹⁶ Переконаність — опора перебудови: Зустріч у ЦК КПРС. — Рад. Україна. — 1987. — 14 лют.

КПРС¹⁷. Для Рад це означає, передусім, розвиток демократичних принципів у своїй діяльності. «У Верховних і місцевих Радах, — сказав М. С. Горбачов на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, — треба зміцнити демократичні принципи роботи сесій, постійних комісій і депутатів, підвищити дієвість регулярної звітності службових осіб перед Радами, практики депутатських запитів»¹⁸.

У діяльності радянських органів республіки останнім часом з'являється все більше й більше нових демократичних форм і засобів оргмасової роботи. Зокрема, широка гласність, демократизм забезпечувалися при підготовці сесій, на яких звітували минулого року виконавчі комітети майже всіх Рад республіки. Наприклад, у Донецькій, Київській, Львівській та інших областях члени виконкомів, керівники їх відділів і управління, депутати виступили з матеріалами звітів у трудових колективах, перед населенням за місцем проживання. Проекти цих звітів всебічно розглядалися в постійних комісіях Рад. Таким чином, в обговоренні звітів облвиконкомів взяли участь десятки тисяч людей, які висловили багато критичних зауважень, ділових пропозицій. Усі вони враховуються в повсякденній роботі Рад, що дало їм можливість зосередити свою увагу на найбільш актуальних питаннях.

Практика ознайомлення широкої громадськості з діяльністю місцевих органів влади заслуговує на постійну підтримку. Адже головний зміст перебудови роботи Рад полягає в рішучому повороті до живої справи, до людей, в опорі на їх думку, ініціативу. А такий метод проведення сесій якраз і дає змогу зміцнювати зв'язки з масами, враховувати їх думку при вирішенні питань.

Потребує вдосконалення й сама, так би мовити, процедура проведення сесій. Ще далеко не завжди на них створюється обстановка діловитості, критики і самокритики. Глибокий аналіз стану справ нерідко підмінюється шаблонними самозвітами, обговорення питань проходить в атмосфері благодушності і самозаспокоєння. Особливо часто це трапляється там, де сесії «зарегламентовані», де навіть виступи депутатам пишуть працівники апарату виконкому. Не випадково тут і критика однобока — в основному «зверху», а «знизу» — відсутня. Така активна форма депутатського контролю, як запити на сесії, поки що не скрізь приносить бажаний ефект у боротьбі з недоліками, фактами тяганини, формалізму. Чому? Та, мабуть, тому, що здавна вкоренилася практика: не сам депутат визначає, з якого приводу, коли й до кого він може звернутися із запитом. Нерідко тут усе вирішує виконком. У зв'язку з цим доречно нагадати слова М. С. Горбачова, сказані на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС: «Раз у раз трапляються спроби працівників апарату командувати членами партійних комітетів, інших громадських організацій, депутатами Рад»¹⁹. Дуже слушне зауваження, з якого слід зробити відповідні висновки.

Час перебудови вимагає вдумливих, всебічно обґрунтованих підходів до розв'язання проблем економічного й соціального розвитку з боку постійних комісій. Їх у Радах республіки діє понад 72 тис. Нині важко знайти Раду, яка б приймала свої рішення без участі постійних комісій. Та цього вже замало. У багатьох Радах члени комісій беруть участь у підготовці та в оцінці проектів рішень виконкомів, виступають на їх засіданнях із співдоповідями. Але так робиться далеко не скрізь. А чому б, скажімо, постійним комісіям не вносити частіше пропозиції про заслухання того чи іншого управління або відділу виконавчого комітету на сесії Ради? Таке право їм надане, а використовується воно ще недостатньо.

¹⁷ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 65.

¹⁸ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р. — К., 1987. — С. 32.

¹⁹ Там же. — С. 46.

Останнім часом значно активніше працюють постійні комісії Верховної Ради республіки. Вони почали глибше аналізувати та принциповіше оцінювати роботу міністерств і відомств, виявляти комплексний підхід до розвитку економіки, боротися з відомчістю і місництвом. Тільки минулого року комісії розглянули понад 50 питань господарського і соціально-культурного будівництва. Серед них такі, наприклад, як здійснення в системі Міненерго республіки цільової програми «Енерго-комплекс», дотримання на підприємствах Мінлегпрому УРСР вимог законодавства з питань охорони праці та здоров'я робітників, збереження житлового фонду у Ворошиловградській області, про роботу Рад м. Києва по організації медичного обслуговування населення. З цілого ряду питань після розгляду їх постійними комісіями досягнуто практичних кінцевих результатів.

Наприклад, комісії у питаннях праці і побуту жінок, охорони материнства і дитинства та по охороні здоров'я і соціальному забезпеченню, розглянувши стан організації реабілітаційного лікування дітей, внесли пропозиції, які потім підтримала Президія Верховної Ради УРСР. В результаті уряд республіки знайшов резерви для збільшення в поточній п'ятирічці асигнувань на будівництво дитячих лікувально-профілактичних закладів. Кількість кабінетів і відділень реабілітації зросте більш як удвічі, а місць у спеціалізованих школах-інтернатах — на 13,5 тис. Це дасть змогу на кінець п'ятирічки протягом року оздоровлювати в санаторних умовах понад 170 тис. дітей. Слід зазначити, що Президія Верховної Ради УРСР взагалі прагне якомога більше допомагати постійним комісіям не тільки в організації їх роботи, а й у практичному розв'язанні питань. Однак і тут ще є над чим працювати.

Успішна діяльність, авторитет органів народовладдя в кінцевому підсумку залежить від активності депутатів, від здійснення на практиці настанови В. І. Леніна про те, «...щоб кожний член Ради обов'язково виконував постійну роботу по управлінню державою, поряд з участю в зборах Ради...»²⁰. Нині у Радах республіки всіх ланок налічується понад півмільйона депутатів. Це — гідні представники робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції. Більшість їх сумлінно виконують свої обов'язки. Але, на жаль, доводиться зустрічатися й з фактами пасивності депутатів. Діяльність деяких з них в органі влади зводиться лише до голосування за ті чи інші рішення. Вони недостатньо ведуть роботу в трудових колективах, у виборчих округах. На січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслювалось: «...В умовах перебудови, коли з такою гостротою постало завдання активізації людського фактора, ми повинні ще раз повернутися до ленінської постановки питання про максимум демократизму соціалістичного ладу, при якому людина почуває себе господарем і творцем»²¹. Отже, якщо сьогодні ми ставимо перед собою мету — піднести на більш високий рівень роботу органів влади, кожен депутат зобов'язаний займати активну позицію в Раді, бути справді господарем і творцем, організовувати виборців на здійснення конкретних завдань.

Після XXVII з'їзду КПРС з усією гостротою постала необхідність удосконалювати підхід місцевих Рад до розв'язання назрілих проблем, позбутися звичних стереотипів добиватися, щоб слова не розходилися з ділами, а суть справи не підмінювалася формою. Адже формалізм у роботі породжує байбуже ставлення людей до дорученої справи. Із цього плану дуже важливо піднести рівень організаторської роботи виконавчих комітетів Рад, їх апарату. Пошук і впровадження нових демократичних форм діяльності виконкомів — одне з найважливіших завдань сучасності, бо це своєрідні штаби, через які Ради здійснюють

²⁰ Ленін В. І. Чорновий начерк проекту програми: Сьомий екстрений з'їзд РКП(б), 6—8 берез. 1918 р. // Повне збір. творів. — Т. 36. — С. 70.

²¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р. — С. 24.

повсякденне керівництво всіма галузями державного, господарського і соціально-культурного будівництва, організують реалізацію прийнятих рішень. У діяльності виконкомів концентруються, переплітаються всі питання роботи Рад, їх органів.

Слід зазначити, що переважна більшість виконкомів в основному непогано справляються з покладеними на них обов'язками. Та не всі вони виявилися готовими до перебудови. Є немало таких, які працюють за інерцією, чекають вказівок, мало виявляють ініціативи й творчості у розв'язанні назрілих проблем. Наприклад, на четвертій сесії Верховної Ради УРСР, що відбулась у листопаді минулого року, гострій критиці було піддано Городнянський райвиконком Чернігівської області. Він регулярно приймав правильні рішення з питань соціально-економічного розвитку, проводив багато нарад, закликів до перебудови, а тим часом самі керівники виконкому лише від випадку до випадку, і то наїздами, бували в сільських Радах, серед людей і не організовували виконання прийнятих постанов. І як результат—у районі справи не поліпшувалися. Там систематично зривалися плани товарообороту та реалізації побутових послуг населенню, з порушенням строків споруджувалися об'єкти соціально-побутового призначення, у третині сіл не велося індивідуальне житлове будівництво.

Серйозною перешкодою на шляху перебудови радянської роботи є бюрократизм, який і досі ще дає себе знати в діяльності апарату багатьох виконкомів Рад, їх відділів і управлінь. Деякі працівники ніяк не можуть позбутися кабінетного, чиновницького стилю керівництва, за паперами не бачать людей, живої справи. Бюрократизм і тяганина створюють видимість роботи, ставлять штучні бар'єри на шляху вирішення виробничих і соціальних питань, задоволення законних потреб людей. Це змушує трудящих апелювати до вищестоящих партійних і державних органів. Тільки минулого року в Президію Верховної Ради республіки звернулося понад 50 тис. громадян, у тому числі більше 6 тис. — повторно. Фактам формально-бюрократичного ставлення до людей Президія Верховної Ради УРСР дає гостру оцінку. Питання, пов'язані з ними, періодично розглядаються на її засіданнях, приймаються відповідні рішення.

Бюрократизм — антипод демократії. А це значить, що найефективнішим засобом боротьби з ним є широке залучення мас до розв'язання державних і суспільних справ. «Боротися з бюрократизмом до кінця, до повної перемоги над ним, — вказував В. І. Ленін, — можна тільки тоді, коли все населення братиме участь в управлінні»²². Однією з форм такої всенародної участі у цій державній вагій справі є органи громадської самодіяльності. В республіці діє понад 450 тис. сільських, вуличних, квартальних, домових комітетів, народних дружин, товариських судів та інших формувань, які охоплюють 5,5 млн. активістів. Останнім часом створено організації ветеранів війни і праці, а також жіночі ради.

Якнайповніша реалізація творчої самодіяльної природи всіх громадських формувань сприятиме вихованню широких верств трудящих у дусі громадянськості, колективізму, кращому поєднанню індивідуальних, групових і державних інтересів, що тепер надзвичайно важливо. Адже, як підкреслювалося на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, один з факторів перебудови — «це опора на живу творчість мас, це всебічний розвиток демократії, соціалістичного самоврядування, заохочення ініціативи, самодіяльності, зміцнення дисципліни і порядку, розширення гласності, критики і самокритики в усіх сферах життя суспільства, це високо піднята повага до цінності й гідності особи»²³.

²² Ленін В. І. Доповідь про партійну програму 19 березня: VIII з'їзд РКП(б), 18—23 берез. 1919 р. // Повне збір. творів. — Т. 38. — С. 166.

²³ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р., с. 17.

Для того, щоб люди заінтересовано брали участь у розв'язанні громадських справ, вони повинні знати про них. Там, де відсутня гласність, втрачається зв'язок між апаратом державного управління і населенням. Тому Ради, їх виконкомн прагнуть систематичніше й повніше інформувати трудящих про все, що робиться в селі, місті, області, республіці, в країні, на що спрямовуються зусилля центральних і місцевих органів влади, як реалізуються накази виборців.

Важливу роль у підвищенні активності людей покликані відігравати й збори (сходи) громадян. На них регулярно обговорюються питання комплексного розвитку населених пунктів, участі жителів у їх благоустрої, виховання молоді, боротьби з алкоголізмом і наркоманією, забезпечення громадського порядку.

Щоб успішно працювати в умовах розширення демократії, розвитку ініціативи трудящих, треба змінювати стиль діяльності радянських органів, більше виявляти поваги до людей, забезпечити реальні, а не формальні зв'язки з народом. Бути завжди з масами — найважливіший ленінський принцип, складова частина ленінського стилю роботи. Однією з умов успішного керівництва, наголошував Володимир Ілліч, є вміння «...ширше і глибше втягувати робітничий клас і трудящі маси в усе будівництво держгосподарства...»²⁴. Немає потреби доводити, як актуально звучить ця настанова сьогодні, особливо в світлі рішень січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС, головний задум якого — розвиток демократії і в економіці, і в політиці, і в самій партії.

Отже, стає очевидним, що нині, коли відбуваються глибокі якісні зміни в усіх сферах нашого суспільства, особливого значення набуває проблема кадрів радянських працівників. Адже, як підкреслював В. І. Ленін, «політика ведеться через людей»²⁵. Тому Ради під керівництвом і при постійній підтримці партійних органів мають забезпечити добір і висування на керівні посади та для роботи в апараті виконкомів осіб, які мають для цього необхідні здібності, володіють високими моральними якостями, умінням забезпечити напружену, творчу діяльність органів влади у нових умовах.

Досвід переконує, що найкращих результатів у кадровій роботі можна добитися при дотриманні демократичних принципів, урахуванні думки громадськості. Радянська держава, вчив В. І. Ленін, «...повинна поставити широко, планомірно, систематично і відкрито справу добору найкращих працівників...»²⁶. З новою силою ця ленінська настанова прозвучала на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, де йшлося про те, що назріла необхідність змін, демократизації процесу формування керівних кадрів на основі повсюдного застосування виборних засад, підвищення рівня контролю з тим, щоб кожен керівник постійно відчував свою відповідальність перед виборцями, трудовими колективами, громадськими організаціями і залежність від них. З цього приводу відбулася принципова розмова і на березневому (1987 р.) Пленумі ЦК Компартії України. Відзначалося, зокрема, що такий підхід значною мірою гарантуватиме від багатьох помилок у кадровій роботі. Перш ніж довірити людині відповідальну посаду, надзвичайно корисно знати про неї думку насамперед того колективу, де вона працює. Особливо ефективна така практика при доборі керівників підприємств, організацій, установ, а також низової ланки Рад — у селах і селищах, де люди добре знають одне одного.

В республіці діє близько 9,5 тис. сільських і селищних Рад. Об'єднують вони три чверті загальної кількості депутатів місцевих органів

²⁴ Ленін В. І. Проект тез про роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики. — Повне збір. творів. — Т. 44. — С. 331—332.

²⁵ Ленін В. І. Заключне слово по політичному звіту ЦК РКП(б) 28 березня: XI з'їзд РКП(б). 27 берез. — 2 квіт. 1922 р. // Там же. — Т. 45. — С. 115.

²⁶ Ленін В. І. Наказ від РПО (Ради Праці і Оборони) місцевим радянським установам: Проект // Там же. — Т. 43. — С. 258.

влади. За останні роки завдяки активній підтримці ЦК Компартії України, партійних органів на місцях якісний склад керівників їх виконкомів значно поліпшився. Якщо в 1981 р. вищу освіту мали 55,2% голів виконавчих комітетів сільських і селищних Рад, то нині — 90,7%. Це сприяло підвищенню рівня діяльності низових органів Радянської влади. Значного досвіду набули Зорянська сільська Рада Ровенської області, практику роботи якої схвалила Верховна Рада СРСР, Валявська — Черкаської, Любарська — Житомирської, Виноградівська — Херсонської областей та багато інших.

Зростання авторитету, вдосконалення всіх сторін діяльності низових органів державної влади відповідно до сучасних вимог зобов'язує обласні та районні Ради, їх виконкоми й надалі вдосконалювати роботу з кадрами.

Нинішнього року, як відомо, відбудуться чергові вибори до місцевих Рад народних депутатів. Причому вони проводитимуться за дещо зміненою виборчою практикою. Це добра нагода для того, щоб ще раз проаналізувати якісний склад кадрів і там, де необхідно, зміцнити їх. Як відзначило Політбюро ЦК КПРС, наступна виборча кампанія покликана відіграти важливу роль у поліпшенні роботи місцевих радянських органів, дальшому розвитку соціалістичної демократії, підвищенні політичної культури і трудової активності радянських людей, у боротьбі за прискорення соціально-економічного розвитку країни, успішне виконання планів 1987 року і п'ятирічки в цілому.

Нині в республіці, як і в усій країні, широко розгорнулася підготовка до 70-річчя Великого Жовтня. У Зверненні до радянського народу з цієї нагоди ЦК КПРС закликає повною мірою усвідомити, що наша повсякденна праця, кожен крок на шляху прискорення соціально-економічного розвитку країни набувають дедалі більшої ваги у світовій політиці. Трудящі України прагнуть відзначити ювілей новими успіхами в праці. Близько 50 тис. трудових колективів, майже мільйон передовиків і новаторів виробництва зобов'язалися виконати до цієї знаменної дати план двох років п'ятирічки, а 240 тис. трудящих намітили завершити її повністю до 120-ї річниці з дня народження В. І. Леніна. Гідну зустріч святові Жовтня готують і народні обранці. Президія Верховної Ради УРСР схвалила патріотичні ініціативи депутатів окремих Рад Дніпропетровської, Київської, Полтавської, Ровенської та Черкаської областей, які взяли підвищені особисті зобов'язання і закликали всіх трудящих включитись у змагання за виконання до 70-річчя Великого Жовтня завдань 1987 року і двох років п'ятирічки по будівництву житла та інших соціальних об'єктів, у вільний від роботи час відпрацювати кожному не менш як чотири дні на впорядкуванні та благоустрої населених пунктів, повести рішучу боротьбу проти будь-яких антигромадських проявів, активно сприяти утвердженню високої культури побуту, забезпеченню соціалістичної законності і правопорядку. Президія Верховної Ради УРСР у листі до всіх Рад республіки звернулася із закликом підтримати цей рух, підняти всіх людей на боротьбу за високу культуру і здоровий побут, спрямувати весь свій авторитет, наявні засоби впливу на те, щоб надати йому справді масового, всенародного характеру.

Новим змістом наповнилося переджовтнєве змагання трудящих України з трудящими інших союзних республік. Як відомо, всі 25 областей, багато міст, міських і сільських районів, трудових колективів УРСР змагаються з областями, містами, районами та трудовими колективами інших братніх радянських республік. Нині, в умовах перебудови, широкого впровадження нових економічних методів господарювання трудові колективи особливого значення надають своєчасному і якісному виконанню взаємних договорів по поставках продукції. Знаменно, що це трудове суперництво давно вже переросло у міцну дружбу. Здійснюється регулярний обмін кращими надбаннями не тільки в

галузі промислового і сільськогосподарського виробництва, будівництва і транспорту, а й культури та освіти, досвідом організаційно-масової роботи Рад народних депутатів. Безсумнівно, в таких братерських зв'язках, у дальшому зміцненні дружби і співробітництва між народами нашої країни — запорука досягнення високих цілей, успішного здійснення революційних перетворень, намічених партією на сучасному етапі.

Попереду у Рад народних депутатів республіки величезний обсяг напруженої творчої роботи на всіх ділянках господарського й соціально-культурного будівництва. І чим швидше вони перебудують свою роботу в дусі вимог XXVII з'їзду КПРС, тим успішніше розв'язуватимуть завдання, що стоять перед ними, тим неухильніше підвищуватиметься добробут народу, вагомим буде внесок кожного району, міста, області і республіки в цілому у зміцнення економічної та оборонної могутності нашої країни.

В. С. Шевченко

СОВЕТЫ НАРОДНЫХ ДЕПУТАТОВ УКРАИНСКОЙ ССР В УСЛОВИЯХ ПЕРЕСТРОЙКИ

Резюме

В статье члена Политбюро ЦК Компартии Украины, Председателя Президиума Верховного Совета УССР В. С. Шевченко освещается многогранная деятельность Советов народных депутатов республики по воплощению в жизнь стратегического курса партии на ускорение социально-экономического развития страны. Значительное внимание уделяется вопросам совершенствования форм, методов и стиля работы органов народовластия, борьбы против проявлений в ней бюрократизма, бумаготворчества, волокиты и других отрицательных явлений.

* * *

П. М. ШМОРГУН (Київ)

СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД V (ЛОНДОНСЬКОГО) З'ЇЗДУ РСДРП (До 80-річчя з'їзду)

Виповнюється 80 років з того часу, коли у Лондоні з 30 квітня по 19 травня (13 травня — 1 червня) 1907 р. відбувся V з'їзд РСДРП, який став однією з славних сторінок у літопису Комуністичної партії нашої країни. Незважаючи на те, що цей з'їзд проходив в умовах спаду першої російської революції, на ньому були прийняті рішення, які продемонстрували вірність пролетарської партії справі революції, її здатність за будь-яких умов реально оцінювати обстановку, давати рішучу відсіч опортуністам і накреслювати чіткі перспективи дальшої боротьби.

У радянській історіографії робота V (Лондонського) з'їзду РСДРП висвітлена досить повно¹. Не раз перевидавався повний текст протоколів з'їзду, опубліковані всі статті В. І. Леніна, написані ним до цього форуму, проекти резолюцій, його виступи, а також брошури й статті

¹ Див.: Попов Н. Н. Пятый (Лондонский) съезд партии // Шесть съездов РКП(б). — Харьков, 1923. — С. 53—66; Семашко Н. А. Пятый съезд. — Харьков, 1929. — 24 с.; Стучебникова М. Пятый (Лондонский) съезд РСДРП. — М., 1950. — 116 с.; Варгатюк П. Л. Видатна подія в історії більшовницької партії: До 75-річчя V з'їзду РСДРП // Укр. іст. журн. — 1982. — № 5. — С. 84—91; Митяева О. И. Пятый (Лондонский) съезд РСДРП. — М., 1986. — 80 с.; та ін.

Й. В. Сталіна, Д. І. Лещенка, М. Н. Накорякова і О. П. Складенка, спогади К. Є. Ворошилова, О. М. Горького, М. М. Лядова, О. М. Ярославського та інших учасників цієї події у житті партії. Висвітлено й деякі питання, пов'язані з участю партійних організацій України в підготовці та проведенні з'їзду². Однак спеціального дослідження на таку тему ще не було. У даній статті зроблено спробу певною мірою заповнити цю прогалину.

Відомо, що після IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП склад політичної партії робітничого класу Росії став неоднорідним. Поряд з більшовиками, які становили основну провідну силу в РСДРП та виступали послідовними борцями за проведення в життя прийнятої на II з'їзді Програми РСДРП, в партії була й численна група їх ідейних противників — меншовиків, що проводили опортуністичну політику в робітничому русі. Якщо більшовики на чолі з В. І. Леніним спрямовували зусилля на розгортання революції, на зміцнення гегемонії пролетаріату і його союзу з селянством у боротьбі проти царизму, то меншовики на чолі з Плехановим і Мартовим тримали курс на згорання революції, дедалі скочувалися у болото угодовства та перетворювалися в прямих агентів буржуазії в робітничому русі. Саме таку відкрито угодовську політику проводив обраний на IV (Об'єднавчому) з'їзді меншовицький за складом ЦК РСДРП, який виступав за міцний блок з буржуазною партією кадетів на виборах до II Державної думи, закликав підтримати кадетів у Думі, намагаючись підпорядкувати пролетаріат керівництву ліберальної буржуазії. Більшість місцевих комітетів РСДРП виступила проти такої політики ЦК і зажадала скликання з'їзду партії.

Відповідно до Організаційного статуту, прийнятого IV (Об'єднавчим) з'їздом РСДРП, чергові партійні з'їзди мали скликатися ЦК щороку³. Однак партійні комітети не стали чекати доки виповниться цей строк і вже влітку 1906 р. розгорнули кампанію за негайне скликання екстреного з'їзду партії. Вперше це питання було порушене міжрайонною конференцією Петербурзької організації РСДРП, яка після доповіді В. І. Леніна засудила меншовицьку резолюцію ЦК про підтримку лозунга кадетського думського міністерства і висунула вимогу скликання негайного екстреного з'їзду. Цю ініціативу петербурзьких більшовиків підтримали V з'їзд Соціал-демократії Польщі і Литви, II конференція партійних організацій Центрального району, Уральська обласна конференція, Західно-Сибірська конференція, ЦК Латиської соціал-демократії, Московський, Казанський, Мінський, Тверський та інші комітети РСДРП.

Жваво обговорювалося питання про з'їзд у Катеринославській соціал-демократичній організації, де керівний колектив схвалив резолюцію «за негайне скликання екстреного з'їзду»⁴. У вересні 1906 р. така ж проблема гостро обговорювалася на засіданні Херсонського губерньського комітету сільських організацій РСДРП. У протокольних записках відзначається, що більшовики «Я» і «А» виступили за з'їзд, але проти цього були чотири інші члени комітету⁵. В результаті останнім було схвалено резолюцію і видано її листівкою, у якій скликання з'їзду оголошувалося «передчасним»⁶. Збереглися ще резолюції з'їзду Донецького союзу за участю делегатів Костянтино-Горлівської, Юзів-

² Див.: Берхін Н. Луганская большевистская организация в период первой русской революции. — М., 1947. — С. 139—141; Лось Ф. Е. Революция 1905—1907 років на Україні. — К., 1955. — С. 351—353; Варгатюк П. Л. В. І. Ленін і Катеринославська більшовицька організація. — Дніпропетровськ, 1961. — С. 108—110; Куличенко М. Н. В. І. Ленін и Харьковская большевистская организация, 1895—1917 гг. — Харьков, 1963. — С. 146—147; та ін.

³ Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП: Протоколы. — М., 1959. — С. 534.

⁴ Соціал-демократ. — 1906. — 27 окт.; Пролетарій. — 1906. — 10 нояб.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 386, оп. 1, спр. 1053, арк. 29—31.

⁶ Там же, ф. 385, оп. 1, спр. 2187, арк. 22; див. також: Соціал-демократ. — 1906. — 6 окт.

сько-Петровської, Маріупольської і Таганрозької організації РСДРП, що також висловився проти екстреного з'їзду⁷.

ЦК РСДРП всіляко афішував подібні резолюції меншовицьких організацій та гальмував скликання з'їзду, прикриваючись турботою про «економію» часу і коштів. Проте під тиском вимог більшовицьких комітетів II Всеросійська конференція РСДРП, яка відбулася у Таммерфорсі 3—7 листопада 1906 р., прийняла рішення скликати з'їзд не пізніше 15 березня 1907 р. Після цього й ЦК виступив з листом «До всіх партійних організацій», у якому були визначені порядок дня з'їзду та норми виборів делегатів (один делегат від 500 членів РСДРП).

Розгортаючи безпосередню підготовку до з'їзду, В. І. Ленін у лютому 1907 р. написав проєкти п'яти резолюцій: про сучасний момент демократичної революції; про ставлення до буржуазних партій; про тактику соціал-демократії у Державній думі; про загострення масової економічної нужди і економічної боротьби; про безпартійні робітничі організації у зв'язку з анархо-синдикалістською течією в пролетаріаті. Всі вони були опубліковані від імені Петербурзького, Московського міського і окружного комітетів та обласного бюро Центрального промислового району в нелегальному органі більшовиків — газеті «Пролетарий», легальній петербурзькій більшовицькій газеті «Новый луч» і в більшовицькому збірнику «Питання тактики». Свої проєкти резолюцій опублікували й меншовики. Обговорення цих проєктів, що було в центрі підготовчої роботи кожної партійної організації, показало корінні розходження між більшовиками і меншовиками в оцінці політичного моменту і тактики в революції.

Партійні організації України, які виникли і розвивались як невід'ємна складова частина загальноросійської більшовицької партії, взяли діяльну участь у підготовці до з'їзду. В. І. Ленін подавав їм безпосередню практичну допомогу. На Україну було послано з Петербурга кілька визначних партійних діячів, які здійснили об'їзд місцевих організацій і детально проінформували їх про стан справ у партії та завдання з'їзду. Одним з таких ленінських посланців був Д. І. Лещенко, який відвідував Україну ще в період підготовки IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП. У своїй автобіографії він згодом писав: «Весною 1907 року я був знову відраджений на передз'їздівську агітацію у Донбас, був у Катеринославі, Юзівці, Маріуполі та в інших місцях»⁸.

Катеринославська організація РСДРП була однією з найстаріших і найвпливовіших партійних організацій України, яка мала тісні зв'язки з партійними комітетами і групами не тільки Придніпровського промислового району, а й Криворіжжя та Донбасу. На час підготовки V з'їзду РСДРП вона поділялася на три райони: Заводський, Міський і Нижньодніпровський. На правах районів успішно діяли Військова та Залізнична організації. Остання об'єднувала партійні групи на станціях Катерининської залізниці від П'ятихаток і Кривого Рога до Луганська і Таганрога. Всю роботу партійної організації спрямовував Катеринославський комітет, який обирався на періодичних зборах керівного колективу. При комітеті існувала фінансова комісія, що відала збиранням коштів для партійної роботи серед співчуваючої демократичної інтелігенції. Як видно із звіту фінансової комісії, за період з 1 травня по 1 червня 1907 р. вона зібрала 557 крб. 9 коп.⁹

Катеринославська організація, що налічувала у своїх рядах 1015 членів партії, мала право послати на з'їзд двох делегатів. Підготовка до їх виборів проходила в обстановці гострої принципової боротьби між більшовиками і меншовиками. Користуючись підтримкою робітників у Залізничній організації, Заводському і певною мірою в Нижньодніпров-

⁷ Соціал-демократ.— 1906.— 17 сент.

⁸ Центр. парт. арх. ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, спр. 1120, арк. 3.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 260, арк. 74. Скорочений звіт див.: Летопись революции.— 1923.— № 2.— С. 84.

ському районі, більшовики нещадно викривали опортунізм меншовиків і добивалися проведення послідовно революційної тактики Катеринославською організацією. Широка й активна діяльність організації викликала «тривогу» місцевих властей, які розгорнули репресії проти партійного активу. Внаслідок цього більшовицькі сили були ослаблені, а ЦК РСДРП посилив надіслати туди О. С. Мартінова, А. А. Шенсера та інших меншовицьких «професіоналів», яким вдалося приборкати комітет до своїх рук¹⁰.

Більшовики Катеринослава вирішили порадитися з В. І. Леніним й доручили своєму делегату на всеросійську нараду залізничних організацій РСДРП З. М. Шапу, щоб він зустрівся з Володимиром Іллічем. Під час зустрічі В. І. Ленін детально розпитував про роботу більшовиків, можливість провести на з'їзд свого делегата. «Я відповів, — розповідав З. М. Шап у спогадах, — що за допомогою Центру, можливо, і властєся, а з своїми силами ми сумніваємося у цьому.

— Треба постаратися провести, — зауважив він. — А щодо працівників, то їх у нас і так дуже мало. Ведіть роботу своїми силами. А буде можливість — кого-небудь вам підішлем»¹¹.

Незважаючи на недостатню кількість досвідчених працівників, незабаром до Катеринослава були направлені Д. І. Лещенко, а потім — Л. М. Сталь і С. С. Бакінський. Але подолати меншовицьке засилля у комітеті вони не змогли. Коли 1 квітня 1907 р. проходила загально-міська конференція по виборах делегатів, меншовики, скориставшись своєю тимчасовою перевагою, виділили на з'їзд делегатів тільки з числа своїх прибічників. Більшовики виступили проти цієї меншовицької акції. У перехопленому поліцією листі меншовика «Мєфодія», відправленому 3 квітня до Одеси, так розповідалося про цей конфлікт: «Останнім часом з'їздівська кампанія йшла досить жваво, бо понаїхали сюди більшовики. Закінчилися вибори не без інциденту. На конференції було 12 більшовиків з 40 членів конференції. І хоч вибори виборців проходили не по платформах, більшовики виділилися та обрали свого делегата на з'їзд на тій підставі, що 12 делегатів представляють собою 300 членів і, відповідно до інструкції ЦК, виділена меншість в 300 членів з окремою думкою може послати самостійного делегата»¹². Пізніше делегат катеринославських більшовиків Д. І. Лещенко брав участь в роботі з'їзду з дорадчим голосом.

Після завершення виборів делегатів поліція провела 7 квітня 1907 р. у Катеринославі нові арешти. Серед арештованих були І. С. Гавєвський, І. Л. Коган та інші більшовики. Та незабаром туди з Луганська приїхав М. К. Владимиров, який очолив Заводський район і ввійшов до складу Катеринославського комітету. Згодом з Одеси прибув В. І. Бушуєв і став на чолі Військової організації. 22 квітня, після майже північної перерви, йому вдалося випустити черговий, 9-й номер нелегального органу цієї організації газети «Жизнь солдата», заснованої О. М. Ярославським ще у 1906 р. Потім у Катеринослав з Києва приїхав В. М. Залєжський. Агентура царської охоранки незабаром доповідала: «На місце арештованих на колективі 7 квітня прибули нові працівники-більшовики, визначним пропагандистом є Льова»¹³. Такий партійний псевдонім мав тоді М. К. Владимиров. Більшовикам знову вдалося стати провідною силою в Катеринославському комітеті РСДРП.

Під керівництвом останнього успішно працювала окружна організація, яка об'єднувала соціал-демократичні групи Придніпров'я і Криворізького залізничного басейну. Бюро окружної організації вида-

¹⁰ Див.: Варгатюк П. Л. Назв. праця. — С. 108.

¹¹ Шап З. 1906 год // Матеріали по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий 1904—1905—1906. — Екатеринослав, 1924. — С. 489.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 236а, арк. 416.

¹³ Там же, спр. 260, арк. 56.

вало та розповсюджувало листівки, регулярно скликало конференції за участю делегатів усіх місцевих груп. 1—2 квітня 1907 р. в Катеринославі проходила IX конференція окружної організації, на якій були представлені партійні групи з Кривого Рога (300 членів), Кам'янського (250—300), Олександрівська (100), Нікополя (50) і Верхньодніпровська (15—20). З дорадчими голосами були представлені Новомосковська і Петропавлівська групи. Не змогли прислати своїх делегатів партійні групи Павлограда, Синельникового, Ульяновки та Полог, які також входили до складу окружної організації¹⁴. Конференція обговорила питання порядку дня з'їзду й обрала своїм делегатом меншовика І. Х. Портона («Сергій Сергійович»)¹⁵. Однак через кілька днів він був заарештований і не зміг прибути на з'їзд.

Оплотом більшовизму в Донбасі була Луганська організація РСДРП, у якій на початку 1907 р. працювали Т. Л. Бондарев, М. К. Владимиров, К. Є. Ворошилов, В. Є. Євтушенко, К. М. Самойлова, А. О. Самойлов, Д. П. Осипенко, О. С. Руденко, І. І. Шмирьов, Ф. Р. Якубовський та багато інших більшовиків. Луганська організація налічувала тоді в своїх рядах 1070 чол. Поділялася вона на чотири райони: Гартманський, Патронний, Залізничний і Міський. На паровозобудівному заводі Гартмана були ще цехові підрайони. Ідейним та практичним керівником партійної організації був Луганський комітет РСДРП, до якого входили виборні представники від усіх районів міста.

Луганський комітет, як видно з його звіту V з'їздові партії, опублікованого у лєнінському «Пролетарии», проводив велику пропагандистську роботу не тільки серед робітників міста, а й навколишніх шахт і рудників. Навіть взимку, коли внаслідок несприятливих квартирних умов ця робота велася не так широко, функціонувало понад 10 пропагандистських гуртків, що налічували по 10—15 чол. Заняття в них проводилося систематично за програмою, яку затверджувала пропагандистська колегія. Особливий інтерес робітники виявляли до аграрного питання, ставлення соціал-демократії до інших партій: есерів, анархістів і кадетів¹⁶. Серед пропагандистів найбільшою популярністю користувалася «Наташа» — К. М. Самойлова, яка прибула в Луганськ восени 1906 р. й одразу зуміла завоювати авторитет і загальну повагу робітників.

Розгорнувши агітаційну роботу в масах, Луганський комітет часто влаштовував мітинги та масовки біля заводських воріт, випускав листівки. За півроку він видав 14 листівок загальним тиражем близько 50 тис. примірників. В них йшлося про чорну сотню, про вибори до II Думи, про плановане скорочення робітників з паровозобудівного заводу тощо. Було передруковано листівку Петербурзького комітету «Три партії», яка, на жаль, не збереглася, але це, безперечно, була лєнінська листівка «Кого обирати до Державної думи?», присвячена характеристиці трьох основних політичних партій, що брали участь у виборах до Думи.

Готуючись до з'їзду, Луганський комітет випустив спеціальний листок до робітників з коротким роз'ясненням порядку денного з'їзду, із закликом до всіх членів організації взяти активну участь в обговоренні цих питань. На партійних зборах відбувалися гострі дискусії між більшовиками та меншовиками з усіх найважливіших питань порядку денного з'їзду: про найближчі політичні завдання пролетаріату, про ставлення до Державної думи, про «робітничий з'їзд» та ін. «На думку самих робітників, — відзначав Луганський комітет РСДРП у своєму звіті, — з'їздівська кампанія ближче ознайомила їх з питаннями партійного життя і допомогла їм розібратися в розходженнях, що є в нашій

¹⁴ Там же, арк. 11.

¹⁵ Там же, спр. 236а, арк. 354.

¹⁶ Пролетарий. — 1907. — 2 мая.

партії. Особливо жвавий обмін думок з боку самих робітників викликало на дискусіях питання про робітничий з'їзд, причому величезна більшість робітників висловлювалась проти безпартійного з'їзду»¹⁷. Для захисту меншовицької платформи в Луганськ приїжджали досвідчені меншовицькі функціонери, які намагалися забезпечити послання на з'їзд своїх представників. Проте всі ці спроби закінчилися цілковитим провалом. Від Луганської організації делегатами було обрано більшовиків К. М. Самойлову і К. Є. Ворошилова, які в документах з'їзду фігурували під красномовними кличками «Наташі Більшовикової» і «Володі Антимекова».

У тісному контакті з Луганським комітетом проводила свою діяльність Алмазно-Юр'ївська організація, яка об'єднувала соціал-демократичні осередки та групи на залізничних станціях Алмазна, Алчевськ, на Кадіївському і Алчевському (Юр'ївському) металургійних заводах та навколишніх шахтах й рудниках району. Всією ідейною та практичною її роботою керував виборний комітет, члени якого працювали безпосередньо в низових партійних групах. Алмазно-Юр'ївський комітет проводив свої засідання майже щотижня, часто організовував мітинги і масовки, періодично скликав районні конференції, на яких обговорювались наїважливіші політичні та організаційні питання. Наприкінці березня 1907 р. відбулася друга у тому році конференція, делегати на яку обиралися за нормою один від 50 членів партії. У її роботі взяли участь 25 делегатів від 17 низових партійних груп, що об'єднували 1515 членів партії.

В Алмазно-Юр'ївській організації активно проходила підготовка до V з'їзду РСДРП. На районній конференції, що проходила наприкінці березня, були обговорені всі питання порядку денного з'їзду та прийняті відповідні рішення. На жаль, ці резолюції не виявлено і ми не можемо визначити їх характер. Однак про співвідношення більшовиків і меншовиків в організації можна до деякої міри судити по виборах делегатів на партійний форум. У звіті комітету говорилося: «Двое обрані на з'їзд — один більшовик, один меншовик»¹⁸. Проте через арешт делегати не змогли прибути на з'їзд.

У Донбасі у той час проводили революційну діяльність ще такі великі організації, як Юзівсько-Петровська, Костянтіно-Горлівська і Маріупольська. Перша з названих, наприклад, налічувала у своїх рядах понад 3500 членів партії. Вона поділялася на 14 районів, розкиданих від Юзівки до Єнакієвого. У зв'язку з цим, а також багаточисельністю організації комітет на час виборів делегатів виділив в окремі виборчі округи Карпівську, Петровську (Єнакіївську), Залізничну (Авдіївську) і Бурозівсько-Ясинівську організації з правом обрання свого повноважного делегата. Юзівська разом з Макіївською, Рутченківською та іншими організаціями навколишніх шахт від імені 1479 членів партії обрала трьох делегатів¹⁹. Костянтіно-Горлівська організація — двох делегатів і Маріупольська — одного. Усі ці організації обрали на з'їзд меншовиків, що свідчить про їх політичну незрілість, слабкість впливу більшовиків у ряді низових партійних організацій Донбасу.

Перевага меншовиків в ряді партійних організацій Донбасу була зумовлена масовими арештами більшовиків — найбільш активних учасників грудневого збройного повстання 1905 р., а також тим, що в Донецькому басейні, як у наймолодшому на той час промисловому районі країни, серед робітників заводів і особливо серед шахтарів було багато недавніх вихідців із неспролетарських верств, насамперед — селянства, які не позбулися дрібнобуржуазних передсудів. Цей дрібнобуржуазний прошарок молодого донецького пролетаріату і був живильною базою для дрібнобуржуазних течій у робітничому русі. Однак більшовики не

¹⁷ Там же.

¹⁸ Текущий момент. — 1907. — 5 люня.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 247, арк. 31.

мирилися з таким становищем і вели непримиренну боротьбу проти меншовицького засилля в керівництві цих партійних організацій, викривали опортунізм меншовиків та прагнули зміцнювати зв'язки з ма-сами. Велику роботу серед робітників Донбасу, зокрема в Маріуполі, проводили тоді Г. І. Петровський, А. Б. Батов і А. Е. Заворуєв, в районі Юзівсько-Петровського комітету — П. О. Мойсеєнко, Д. Т. Корнієнко, О. З. Чикирис, в районі Костянтино-Горлівського комітету — О. М. Бахутов, Н. І. Дубовий, Т. Ф. Руденко²⁰.

Великі бойові заслуги та значний революційний досвід мала Харківська організація РСДРП, в якій у 1905—1907 рр. працювали такі відомі більшовики-ленінці, як Артем (Ф. А. Сергєєв), В. А. Бонч-Бруєвич, К. М. Бассалиго, С. П. Восков, М. К. Муранов, О. С. Кисельов, О. С. Шаповалов та ін. Під кінець революції до Харківської організації входили чотири райони (Заводський, Залізничний, Паровозобудівний, Міський), окрема Військова організація, студентські соціал-демократичні фракції та Ліга учнів. Крім того, Харківський комітет здійснював керівництво діяльністю бюро новоствореної окружної організації, яка об'єднувала партійні групи й організації Сум, Охтирки, Слов'янська, Краматорська, Старобільська та інших міст губернії.

У Харківській партійній організації в період підготовки до з'їзду перевага була на боці більшовиків. Скориставшись від'їздом Артема (Ф. А. Сергєєва), К. М. Бассалиги та інших керівників цієї організації, меншовики намагалися всілякими демагогічними прийомами зганьбити більшовиків, ослабити їх вплив у пролетарському середовищі і приборкати керівництво комітетом до своїх рук. Проте ці нечесні прийоми викликали лише обурення серед робітників. «Невдоволення меншовиками зростає серед робітників за пущену ними в хід справжню демагогію»²¹, — повідомляв один більшовик у листі в Петербург від 13 березня 1907 р. У Міському районі Харкова, де меншовики ще користувалися значним впливом, після однієї доповіді, виголошеної меншовицьким діячем, багато робітників «відхрестилися від меншовизму» й офіційно заявили про свій перехід до більшовиків. «Загальний настрій — ворожий меншовикам», — робив висновок автор цього листа.

У ході підготовки до з'їзду більшовики Харкова проводили широку агітаційно-масову роботу, організовували для робітників читання лекцій на теми, що їх цікавили: професійний рух, питання про так званий робітничий з'їзд, соціал-демократичний рух на Заході тощо. Вони активно розповсюджували літературу, яка користувалася значним попитом, особливо у таких пролетарських районах, як Паровозобудівний та Залізничний, часто організовували дискусії з меншовиками у питаннях, що виносилися на обговорення V з'їзду РСДРП.

Такі передз'їздівські дискусії в районах, підрайонах і низових осередках та гуртках яскраво показали, що на боці більшовицької фракції була основна маса робітників. Щоб добитися все ж обрання свого делегата на з'їзд, меншовики, не попередивши більшовиків, провели самостійну передвиборну кампанію в соціал-демократичних організаціях Сум, Слов'янська, Белгорода і заручилися їх підтримкою²². Це допомогло їм зібрати необхідну кількість голосів. У результаті від Харківської організації, що налічувала 762 члени партії, і від навколишніх соціал-демократичних груп на з'їзд було послано делегатами одного більшовика і одного меншовика. Прізвище харківського делегата-більшовика, який виступав на з'їзді під кличкою «Віктор Південний», встановити не вдалося.

Впливовою на Україні була Київська організація РСДРП, до якої належали чотири райони: Заводський, Залізничний, Подільський і Мі-

²⁰ Див.: Очерки истории Донецкой областной партийной организации. — Донецк. — 1978. — С. 61—62.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 236а, арк. 264.

²² Див.: Пятый (Лондонский) съезд РСДРП: Протоколы. — М., 1963. — С. 453.

ських, які ділилися ще на підрайони. На правах району існувала Військова організація РСДРП, а в університеті та політехнічному інституті діяли ще студентські соціал-демократичні фракції. Всією практичною роботою організації керував Київський комітет РСДРП, який обирався на періодичних загальноміських конференціях. Він мав також значний вплив на діяльність периферійних соціал-демократичних груп та організацій — в Умані, Черкасах, Білій Церкві, Бердичеві та інших містах губернії. Тісні зв'язки мав комітет з партійними організаціями Харкова, Катеринослава, Одеси, Миколаєва, а також Петербурга і Москви.

Паралельно з Київським комітетом діяло ще Вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці, створене у квітні 1906 р., яке було опорною базою більшовизму не тільки в Києві, а й на великих вузлових залізничних станціях: Козятині, Жмеринці, Бобринській, Знам'янці, Бендерах, Бирзулі та ін. Крім Вузлового бюро, більшовики мали вирішальний вплив у Заводському та Залізничному районах Київської організації РСДРП, і лише в Міському і Подільському районах, населених ремісниками-кустарями, було засілля меншовиків.

Царські власті, налякані широкою й успішною роботою більшовиків у Вузловому бюро та Київській організації РСДРП, наприкінці 1906 — на початку 1907 р. завдали масових репресивних ударів по цих організаціях. Було розгромлено друкарню Вузлового бюро, арештовано О. Л. Борчанінова, В. П. Новікова та інших його провідних працівників, здійснено масові обшуки й арешти серед учасників Військової організації і Київського комітету РСДРП. В результаті цих каральних заходів, від яких насамперед постраждали найактивніші члени партії — більшовики, Вузлове бюро припинило своє існування, а Київська організація була ослаблена, і в ній на деякий час переважаючий вплив здобули меншовицькі елементи. Проте більшовики не здавали своїх позицій і вели непримиренну боротьбу проти опортуністичної лінії меншовиків. У Києві в першій половині 1907 р. працювали такі досвідчені діячі більшовицького підпілля, як Є. Б. Бош, В. М. Залежський, М. М. Майоров, О. І. Свідерський, О. А. Трояновський та ін. Незадовго до третьочервневого перевороту 1907 р. до Києва приїхав Д. З. Мануїльський, який очолив Військову організацію РСДРП.

Особливо гостро у Київській партійній організації проходили дискусії між більшовиками та меншовиками з питання про скликання «робітничого з'їзду», ідею якого настирливо висували останні перед V з'їздом партії. «В результаті дуже тривалої і жвавої дискусії, — свідчив у своїх спогадах В. М. Залежський, — більшість периферійних гуртків Київської організації висловилися проти робітничого з'їзду, хоча, здавалося б, чисельна перевага в Київській організації меншовиків повинна була забезпечити їм перемогу. Але справа в тому, що далеко не всі меншовики-робітники пішли проти партії»²³. Більшовики Києва, рішуче борючись з меншовизмом, активно готувалися до з'їзду партії. Від 1235 членів Київської організації РСДРП на з'їзд було послано двох делегатів — більшовика та меншовика. Зазначимо при цьому, що представник київських більшовиків М. Х. Чорномазов виявився нестійким революціонером і пізніше, в роки столипінської реакції, став відступником, платним агентом охоранки.

На півдні України найвпливовішою була Одеська організація РСДРП. В роки революції вона підтримувала найтісніші зв'язки з В. І. Леніним та ленінським партійним центром, обирала В. І. Леніна своїм делегатом на III з'їзді РСДРП, не раз перевидавала окремі ленінські статті у своїй нелегальній друкарні. Багато сил і енергії віддали справі зміцнення Одеської організації такі відомі партійні діячі, як О. І. Виноградова, С. І. Гусев, Л. М. Кніпович, К. О. Левицький,

²³ Залежский В. Н. В годы реакции // Пролет. революция. — 1928. — № 2. — С. 359.

О. А. П'ятницький, М. О. Скрипник, О. С. Шаповалов, О. М. Ярославський. Одеський комітет співробітничав з Петербурзькою і Московською організаціями, з партійними комітетами основних промислових центрів України. Він багато допомагав у роботі Миколаївській та Херсонській організаціям, здійснював керівництво партійними групами в Балті, Вознесенську, Єлисаветграді, Аккермані та інших південних містах.

Одеська організація РСДРП мала чітку структуру побудови (загальноміський комітет — районні комітети — підрайонні комітети — заводські комітети і групи), яка була вироблена на початку 1905 р. за безпосередньою участю В. І. Леніна і довела з часом свою життєздатність. У 1907 р. вона поділялася на п'ять районів: Дальницький, Залізничний, Пересипський, Портовий та Міський. Крім того, діяли ще Військова організація, студентська фракція й учнівська організація РСДРП. Всього в Одеській організації за станом на 27 лютого 1907 р. налічувалося понад 1500 членів партії. До Військової організації входило 100—120 членів РСДРП. Студентська фракція об'єднувала близько 160 студентів та 40 курсисток²⁴. В Одеській організації працювали у той час більшовики Г. П. і Ф. П. Ачканови, В. І. Бушуєв, С. І. Гопнер, К. О. Левицький, Т. Ф. Людвинська, П. П. Мізікевич, П. І. Старостін та ін. У квітні 1907 р. до Одеси прибув В. В. Воровський, який тут працював ще в дореволюційний період. Опорною базою більшовиків Одеси були промислові райони міста, тоді як меншовики користувалися підтримкою у Міському районі, заселеному ремісниками й кустарями.

В ході підготовки до з'їзду в Одеській організації РСДРП різко загострилася боротьба між більшовиками і меншовиками. Всюди влаштовувались дискусії, збори, на яких обговорювались платформи обох фракцій. Боячись втратити свій вплив, меншовики поспішили ще в середині березня протягнути через Одеський комітет, де вони мали тимчасову перевагу, рішення про припинення таких дискусій, хоча у зв'язку з перенесенням дати відкриття з'їзду до середини квітня ще можна було продовжувати обговорення позицій правого і лівого крила РСДРП. Більшовики виступили з рішучим протестом проти такої ухвали комітету. В одній з резолюцій вони заявляли: «Беручи до уваги, 1) що з'їзд відкладено до середини квітня, що вибори можуть бути відкладені на кілька днів, 2) що значна частина організованих робітників Пересипського, Дальницького і Залізничного районів не брала участі у виборах, 3) що ці товариші не брали участі з чисто випадкових технічних причин, пропонуємо Одеському комітету продовжити час дискусій ще на тиждень»²⁵. Проте Одеський комітет не зважав на протести більшовиків. Скориставшись відсутністю на виборах значної частини робітників промислових районів, меншовики зуміли провести на з'їзд двох своїх представників. Більшовики ж послали одного делегата, який виступав на з'їзді під кличкою «Федір». Його прізвище, на жаль, не встановлено. Одного меншовицького делегата по дорозі на з'їзд було заарештовано, тому Одеська організація була представлена не трьома, а двома делегатами.

У тісному контакті з Одеським комітетом партії проводив свою діяльність Херсонський губернський комітет сільських організацій РСДРП, який розміщувався в Одесі. Створений у листопаді 1905 р. на першій конференції сільських організацій цієї губернії, він незабаром об'єднав роботу соціал-демократичних груп невеликих містечок та сіл не тільки Херсонщини, а й південної Бессарабії та Дніпровського і Мелітопольського повітів Таврійської губернії. Проводячи агітаційно-пропагандистську роботу серед селян, цей комітет розповсюджував Програму РСДРП, нелегальні листівки, брошури, свій неперіодичний орган «Письма к крестьянам». Розгорнувши підготовку до V з'їзду у

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 386, оп. 1, спр. 1247, арк. 19.

²⁵ Там же, ф. 385, оп. 1, спр. 1395, арк. 18.

лютому 1907 р., комітет видав спеціальну листівку «До товаришів», у якій закликав місцеві організації провести вибори делегатів на губернську конференцію з тим, щоб уже на ній виділити повноважного делегата з'їзду. Оскільки організації були об'єднаними і в них проходила гостра боротьба між більшовиками та меншовиками, губернський комітет застерігав: «При наявності фракційних незгод кожна фракція користується правом посилки делегата від 30 її членів»²⁶. Згодом він видав «Лист № 26», у якому містилися пропозиції провести всюди на місцях районні та повітові конференції, приготувати детальні звіти про стан організації та «обговорити §§ 3, 4 і 5» запропонованого Центральним Комітетом порядку денного з'їзду²⁷. Ішлося про такі актуальні для сільських організацій питання, як питання про Державну думу, законодавчу діяльність уряду по аграрному питанню і про партизанські виступи та бойові дружини.

Керуючись настановами Херсонського губернського комітету, місцеві парторганізації почали обговорення порядку денного з'їзду і проведення районних й повітових конференцій. В Ананьєві, Тирасполі, Херсоні були проведені вибори делегатів на губернську конференцію. Проте одеська охранка через свою агентуру дізналася про підготовку цієї конференції та в ніч з 24 на 25 лютого 1907 р. провела загальну «ліквідацію» Херсонського губернського комітету і провідних місцевих організацій, заарештувавши 44 чол. в Одесі й провівши близько 150 обшуків та арештів на місцях. За таких умов вибори делегата на з'їзд від Херсонського губернського комітету сільських організацій РСДРП не відбулися.

Через численні арешти змушена була відмовитися від виборів делегата на з'їзд і Миколаївська організація РСДРП, яка в роки першої російської революції також здобула високий авторитет. В ній працювали такі відомі партійні діячі, як О. С. Кисельов, В. М. Лихачов, В. О. Радус-Зенькович, П. Л. Ровнер, П. П. Сафронов, Л. М. Сталь, І. А. Чигрин, І. І. Шварц. Ця організація підтримувала систематичні зв'язки з ленінським партійним центром та провідними більшовицькими організаціями країни, брала активну участь у роботі попередніх з'їздів РСДРП. Особливо тісно вона була зв'язана з Одеською організацією, одержувала від неї партійну інформацію, допомогу кадрами, літературою.

Миколаївська організація РСДРП на етапі завершення революції поділялася на три райони: Заводський, Портовий і Міський. Вона мала добре обладнану друкарню, регулярно випускала листівки, вела широку підготовку до виборів II Державної думи. 2 січня 1907 р. місцеві власті провели масові арешти серед керівного складу Миколаївської організації, в результаті яких загальноміський і районні комітети були майже повністю розгромлені. Щоб відновити діяльність Миколаївського комітету і провести підготовку до V з'їзду, ленінський партійний центр посилав до Миколаєва відомого діяча більшовицького підпілля П. І. Лебедева (Полянського). Однак йому незабаром довелося залишити місто, щоб уникнути провалу. У своїй автобіографії він писав, що весною 1907 р. «за дорученням більшовицького центру направився в м. Миколаїв для підготовчої роботи до Лондонського з'їзду. Через виявлену в організації зраду повернувся на північ»²⁸. Не довго пропрацював у цьому місті і Г. М. Мельничанський, якого направив туди Одеський комітет РСДРП. У його автобіографії зазначено, що він там «був заарештований на загальноміській конференції по виборах на Лондонський з'їзд під іменем Івана Гусева»²⁹.

²⁶ Там же, ф. 386, оп. 1, спр. 1275, арк. 168.

²⁷ Там же, арк. 28—29.

²⁸ Энциклопедический словарь Гранат. 7-е изд.— Т. 41.— Ч. 1.— Приложение.— С. 287.

²⁹ Там же.— Ч. 2.— Приложение.— С. 30.

Партійні організації та групи існували в той час також у Полтаві, Чернігові, Кременчуці, Конотопі, Житомирі, Вінниці, Проскуріві, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Рівно та багатьох інших містах Полтавської, Чернігівської, Подільської і Волинської губерній. В цих організаціях успішно працювали А. М. Макаренко, М. Г. Козницький, І. Ф. Котлов, М. І. Сичов, П. І. Спесівцев, К. В. Сухомлин та багато інших більшовиків. Але оскільки там не було великих промислових центрів та значної кількості фабрично-заводських робітників, меншовикам вдалося захопити керівництво переважною більшістю цих периферійних організацій РСДРП та спрямувати їх діяльність в одне русло з українською націоналістичною дрібнобуржуазною «Спілкою», що діяла на правах автономної організації меншовицької фракції РСДРП.

Під гаслом боротьби за єдність соціал-демократичного руху керівництву «Спілки» вдалося після IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП добитися об'єднання своїх місцевих організацій з навколишніми організаціями РСДРП, крім Київської та Чернігівської. Це позначилося на зростанні чисельності «Спілки». Якщо напередодні IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП вона налічувала в своїх рядах понад 1300 членів, то в кінці 1906 р., за даними її Головного комітету, їх було вже 5700 чол.³⁰ В період підготовки V з'їзду РСДРП «Спілка» мала у своїх рядах близько 6 тис. членів РСДРП, що дало їй можливість послати на з'їзд 12 делегатів, в тому числі 4 від Чернігівської, 3 від Полтавської, 2 від Київської, по одному від Волинської, Подільської губерній та Гомельського району Могилівської губернії. Серед делегатів «Спілки» тільки представник Клишівського району Чернігівщини «Єфимовський» голосував на з'їзді разом з більшовиками, решта ж займала позиції меншовиків.

«Спілка» послала на з'їзд стільки делегатів, скільки послали більшовики найбільшій пролетарській організації — Петербурзької і більше, ніж їх було разом від партійних організацій п'яти основних промислових центрів України — Харкова, Катеринослава, Луганська, Києва й Одеси. Роздувши кількість членів за рахунок ремісників, кустарів та інших дрібнобуржуазних елементів, це об'єднання зовні здавалося солідною організацією, а на ділі переживало тяжку внутрішню кризу розпаду й розкладу. Розрізнені організації «Спілки» на місцях являли собою «слабі технічні групи», нездатні провести жодної політичної кампанії. «Застій роботи»³¹, — таким був висновок про стан «Спілки», що його змушений був зробити її Головний комітет у листі до свого лідера М. Меленського (Баска) від 29 квітня 1907 р.

При безпосередній підтримці «Спілки» свого делегата на з'їзд послала Чернігівська організація РСДРП, яка налічувала у своїх рядах близько 300 членів партії. Щоб мати право послати повноважного свого представника, меншовицьке керівництво цієї організації звернулося до Головного комітету «Спілки» з пропозицією приєднати до неї на час виборів Городнянську, Сосницьку, Козелецьку і Остерську партійні групи. Головний комітет «Спілки» пішов назустріч цій пропозиції, і в результаті Чернігівська організація змогла послати на з'їзд свого делегата-меншовика.

Отже, партійні організації України були широко представлені на V (Лондонському) з'їзді РСДРП. У його роботі взяли участь делегати від 10 найбільших соціал-демократичних організацій України, в тому числі і від «Спілки». З різних причин не змогли послати своїх делегатів 4 організації, зокрема Миколаївська й Алмазно-Юр'ївська. Серед біль-

³⁰ Соціал-демократ.— 1906.— 6 окт. У кн. І. Ф. Кураса наводяться й інші документи «Спілки», які свідчать про наявність у неї не більше 5 тис. членів. Див.: Курас І. Ф. Торжество пролетарського інтернаціоналізму и крах мелкобуржуазных партий на Украине.— Киев, 1978.— С. 63.

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 1479, арк. 26.

шовицьких делегатів з'їзду було 6 представників партійних організацій України—Луганська, Катеринослава, Харкова, Києва й Одеси. Більшовики користувалися значним впливом також в Алмазно-Юр'ївській, Миколаївській та ряді інших партійних організацій. Всього на Україні, як показала передз'їздивська кампанія, було не менше 4,5 тис. більшовиків. Водночас меншовиків налічувалося близько 10 тис., членів «Спілки» — майже 6 тис. На з'їзді були присутні також 11 делегатів від 7 міських і районних організацій Бунду, які діяли на Україні і мали 5,5 тис. членів.

На V з'їзд РСДРП прибуло 303 делегати з ухвальним голосом і 39 з дорадчим, які представляли 150 тис. членів партії із 145 партійних організацій країни (100 організацій РСДРП, 8 — Соціал-демократії Польщі і Литви, 7 — Соціал-демократії Латиського краю і 30 — Бунду). Серед делегатів з'їзду було 105 більшовиків, які представляли 46 тис. більшовиків, та 97 меншовиків, що представляли 38 тис. меншовиків*. Решту делегатів становили представники національних соціал-демократичних організацій, в яких революційні та опортуністичні елементи ще не викристалізувалися в окремі фракції чи групи. Більшовиків на з'їзді підтримували польські й латиські соціал-демократи, хоч вони інколи і вагалися, віддаючи свої голоси меншовикам. Бундівці ж становили надійну опору меншовиків.

Більшовики мали на з'їзді стійку більшість, що відображало їх питому вагу, їх роль у РСДРП. Вони представляли головним чином соціал-демократичні організації великих промислових центрів Росії: Петербурга, Москви, Іваново-Вознесенська, Уралу та ін. (за винятком Донецького басейну). Меншовики ж потрапили на з'їзд, як правило, від організацій непролетарських районів. Такий поділ обох течій в РСДРП свідчив про те, що більшовики мали соціальну базу серед робітників промислових центрів, що їх тактика в революції відповідала інтересам пролетаріату, тоді як меншовики спиралися переважно на ремісничі маси, а їх тактика, їх політика відбивали інтереси дрібно-буржуазного прошарку пролетаріату.

З'їзд підбив підсумки уроків першої російської революції, засудив лінію меншовиків під час революції як угодовську та схвалив лінію більшовиків, які були єдиною революційно-марксистською силою в РСДРП і країні. На ньому було дано політичну оцінку всім непролетарським партіям Росії й прийнято більшовицьку резолюцію про ставлення до буржуазних партій, різко засуджено меншовицьку ідею скликання «робітничого з'їзду» як спробу ліквідувати пролетарську партію. Було прийнято також більшовицькі резолюції про ставлення до Державної думи і до профспілок. На V (Лондонському) з'їзді РСДРП з усіх принципових питань порядку денного, усіх питань тактики перемогла лінія більшовиків. Цей історичний партійний з'їзд означав велику перемогу більшовизму в робітничому русі.

П. М. Шморгун

СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ ОРГАНИЗАЦИИ УКРАИНЫ В ПЕРИОД V (ЛОНДОНСКОГО) СЪЕЗДА РСДРП (К 80-ЛЕТИЮ СЪЕЗДА)

Резюме

В статье освещается участие социал-демократических организаций Украины в предсъездовской кампании накануне V (Лондонского) съезда РСДРП, показывается соотношение сил большевиков и меньшевиков в ведущих организациях, их численный состав к концу первой российской революции 1905—1907 гг.

* Останнім часом з'явилися нові підрахунки, за якими на час V (Лондонського) з'їзду кількість більшовиків становила близько 58 тис., меншовиків — 45,4 тис., а всього членів РСДРП — 167 тис. Див.: Уткин А. И. О росте рядов большевистской партии в 1905—1907 годах // Вопр. истории КПСС.— 1986.— № 9.— С. 82.

В. Д. ХАНДОГІЙ (Київ)

БОРІТЬБА СРСР В ООН
ЗА ЗАБОРОНУ ВИПРОБУВАНЬ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ

Розглядаючи загальне і повне роззброєння під суворим, всеохоплюючим міжнародним контролем як першочергове зовнішньополітичне завдання Радянської держави на сучасному етапі, XXVII з'їзд КПРС констатував, що одним з пріоритетних напрямів на шляху до його досягнення є боротьба за припинення випробувань ядерної зброї і виробництва всіх її видів¹. Важливість розв'язання цієї проблеми, її актуальність зумовлюються тим, що припинення випробувань, на думку більшості вчених, політиків, військових, надійно перекрине шляхи вдосконалення ядерної зброї. В заяві Генерального секретаря ЦК КПРС товариша М. С. Горбачова від 15 січня 1986 р. зазначалося: «Одне тільки скорочення ядерних арсеналів без заборони на випробування ядерної зброї не дає виходу з дилеми ядерної загрози, бо модернізується частина, яка залишається, зберігається можливість створювати дедалі вдосконаленішу і смертоноснішу ядерну зброю, випробовувати її нові різновиди на випробних полігонах. Отже, припинення випробувань — це практичний крок до ліквідації ядерних озброєнь»².

Питання про заборону випробувань ядерної зброї стоїть на порядку денному вже тривалий час. Жодний аспект проблеми обмеження озброєнь не викликав такого великого занепокоєння світової громадськості і не був предметом такого широкого обговорення, ґрунтовного вивчення і тривалих переговорів практично на всіх міжнародних форумах, у тому числі в ООН.

З самого початку існування Організації Об'єднаних Націй перед нею постало завдання — вести рішучу боротьбу проти атомної загрози, величезну небезпеку якої продемонструвало атомне бомбардування Сполученими Штатами японських міст Хіросіма і Нагасакі. Вже на зорі ядерної ери стало очевидно, що вивільнення внутріядерної енергії відкриває перед людством не лише перспективу вирішення ряду глобальних політичних, економічних, енергетичних та інших проблем, а й ставить питання, пов'язані з небезпекою виникнення нової, небаченої раніше за масштабами знищення людських і матеріальних ресурсів війни.

Тому першою резолюцією, яку прийняла 24 січня 1946 р. Генеральна Асамблея ООН, була резолюція про створення Комісії по атомній енергії, яка мала займатися питаннями ліквідації атомної та інших видів зброї масового знищення, а також використання атомної енергії лише в мирних цілях. Вже 19 червня 1946 р. делегація СРСР внесла на розгляд цієї комісії проект конвенції про заборону виробництва і застосування зброї, основаної на використанні атомної енергії³.

Однак правлячі кола США відхилили радянську пропозицію і тим самим перешкодили радикальному розв'язанню проблеми обмеження гонки ядерних озброєнь. Навпаки, американська делегація розпочала свою діяльність в ООН з висунення так званого «плану Баруха», справжній смисл якого полягав у збереженні за Сполученими Штатами монополії на атомну зброю. Паралельно продовжувалося кількісне нарощування і якісне вдосконалення американського ядерного потенціалу.

За таких умов у Радянського Союзу не залишалося іншого виходу, крім створення власної ядерної зброї. В 1949 р. наша країна провела випробування атомної бомби. Позбавивши США атомної монополії,

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 212.

² Рад. Україна. — 1986. — 16 січ.

³ Официальный отчет Комиссии по атомной энергии, первый год, № 2.

СРСР продовжував активно виступати на міжнародній арені, у тому числі в ООН, за припинення гонки озброєнь, за роззброєння і оздоровлення міжнародної обстановки. На V—VIII сесіях Генеральної Асамблеї ООН (1950—1953 рр.) радянська делегація підтримувала пропозиції про заборону атомної зброї, про укладення пакту миру між п'ятьма великими державами, про скликання всесвітньої конференції по роззброєнню та ін. На жаль, усі ініціативи нашої країни, спрямовані на усунення загрози ядерної війни, були відхилені західними державами.

На той час велетенських масштабів набула американська програма випробувань ядерної зброї в атмосфері, що викликало глибоке занепокоєння світової громадськості. Адже лише в 1951—1953 рр. США здійснили 37 вибухів ядерних боезарядів різної потужності⁴. В 1952 р. провела перше випробування ядерного пристрою Англія. З'явилася реальна загроза радіоактивного забруднення земної поверхні у багатьох районах світу.

Могутнім поштовхом до масового протесту проти ядерних випробувань став трагічний випадок з екіпажем японського риболовецького судна «Фукурю—Мару». 1 березня 1954 р. в результаті вибуху американського термоядерного пристрою потужністю 15 Мгт на атолі Бікіні променевою хворобою захворіли 23 моряки цього судна, один з яких незабаром помер. Атомний «гриб» над Бікіні наочно продемонстрував жахливі наслідки, до яких може привести продовження цих небезпечних експериментів.

Першою практичною акцією у відповідь на загрозу, що нависла над людством, стала петиція, надіслана в 1954 р. населенням Маршаллових островів, до яких входить і атол Бікіні, у Раду по опіці ООН. У ній висловлювався рішучий протест проти проведення ядерних випробувань. Делегація СРСР у Раді підтримала вимогу, що містилася в петиції. В липні 1954 р. радянський представник вніс проект резолюції, яка пропонувала уряду США як управляючій державі припинити проведення випробувань атомних і водневих бомб на підопічній території і відшкодувати збитки, заподіяні її корінному населенню⁵. Таким чином уперше в ООН було поставлено питання про припинення випробувань ядерної зброї, причому поза ув'язкою з іншими аспектами роззброєння.

Трохи раніше, 2 квітня 1954 р., прем'єр-міністр Індії Дж. Неру від імені свого уряду виступив з пропозицією укласти угоду про припинення випробувань ядерної зброї як окремих захід на шляху до більш радикальних кроків у цьому напрямі⁶.

Важливою складовою частиною зусиль міжнародного співтовариства, спрямованих на пошуки взаємоприйнятної розв'язання питання про припинення випробувань ядерної зброї, стали пропозиції Радянського уряду з питань скорочення озброєнь, заборони атомної зброї і усунення загрози нової війни, внесені в підкомітет Комісії ООН по роззброєнню 10 травня 1955 р. У документі, зокрема, пропонувалося: «Як один з першочергових заходів у здійсненні програми скорочення озброєнь і заборони атомної зброї держави, що мають атомну і водневу зброю, зобов'язуються припинити випробування цих видів зброї»⁷.

Таким чином, Радянський Союз був першою ядерною державою, яка виступила за припинення всіх ядерних випробувань. Причому одразу (це принципово важливий момент) наша країна виявила готов-

⁴ SIPRI Yearbook of World Armaments and Disarmament. 1969/70.— Stockholm, 1970.— P. 386.

⁵ 50 лет борьбы СССР за разоружение. 1917—1967: Сб. документов.— М., 1967.— С. 279—280.

⁶ Международные организации и разоружение: международный механизм рассмотрения вопросов ограничения вооружений и разоружение.— М., 1984.— С. 93.

⁷ Документ подкомитета Комиссии по разоружению ДС/SC.1/26/Rev. 2.

ність розв'язувати питання окремо, поза рамками більш широкої угоди про роззброєння.

В 1955 р. питання про заборону випробувань ядерної зброї обговорювалося на Х сесії Генеральної Асамблеї ООН. Радянська делегація запропонувала включити до проекту резолюції про створення Наукового комітету по дії атомної радіації спеціальний пункт, що містив заклик до держав, насамперед тих, які мають ядерні матеріали і засоби виробництва ядерної зброї, продовжувати зусилля для якнайшвидшого розв'язання питання про її заборону і як перший крок у цьому напрямі — досягти домовленості про припинення випробувань такої зброї.

СРСР підтримав також проєкт резолюції, внесений Індією 6 грудня 1955 р., у відповідності з яким Генеральна Асамблея повинна була звернутися з проханням до «всіх заінтересованих держав розпочати переговори відносно припинення експериментальних вибухів ядерної і термоядерної зброї і повідомити Комісії по роззброєнню про досягнуті результати в найближчому майбутньому»⁸.

Західним державам, однак, удалося, використовуючи голоси залежних від них країн, добитися прийняття резолюції, в якій не було положення про необхідність і важливість розв'язання проблеми припинення випробних вибухів ядерної зброї.

Слід зазначити, що на початковій стадії обговорення в ООН питання про припинення ядерних випробувань у 1954—1955 рр. західні держави займали суто негативні позиції. При цьому одним з основних аргументів висувалася теза про «недостатність» інформації про шкідливі наслідки ядерних вибухів. Однак уже в першій доповіді Наукового комітету ООН по дії атомної радіації (1958 р.) переконливо спростовувався цей аргумент. У ній, зокрема, підкреслювалося, що радіоактивне забруднення навколишнього середовища в результаті вибухів ядерної зброї «веде до дедалі зростаючого підвищення світових рівнів радіації і цей небезпечний процес зв'язаний з новими і значною мірою невідомими небезпеками для нинішніх і майбутніх популяцій»⁹.

Доповідь комітету сприяла мобілізації громадської думки США і Англії з метою змусити їх уряди припинити випробування. За таких умов, не маючи можливості її надалі заперечувати небезпечні наслідки ядерних вибухів, правлячі кола західних держав стали робити акцент на необхідність пов'язування цієї проблеми з вирішенням інших питань роззброєння. Так, у березні 1956 р. в підкомітеті Комісії ООН по роззброєнню Англія і Франція внесли робочий документ про стадії роззброєння, в якому висловлювалася (в загальній формі) готовність припинити випробування, однак лише в контексті загального і повного роззброєння. Така постановка проблеми практично затягувала її розв'язання на невизначений строк, оскільки західні держави блокували і розв'язання питань загального і повного роззброєння.

Наприкінці 50-х років США та їх союзники, враховуючи непопулярність своєї позиції з питання про ядерні випробування, вдалися до тактичного маневрування. Вони почали висувати на перший план проблему контролю, причому в таких його формах, які не викликалися необхідністю і були неприйнятні для Радянського Союзу. Зокрема, йшлося про довільну інтерпретацію Сполученими Штатами висновків наради експертів про методи виявлення ядерних вибухів, яка відбулася в Женеві 1 липня — 21 серпня 1958 р. США, а також Англія всупереч об'єктивним науковим даним намагалися довести, що перевірка дотримання угоди про заборону ядерних випробувань шляхом використання лише сейсмологічних засобів неможлива, і наполягали на проведенні інспекції на місцях.

⁸ Документ ООН А/С.І./L. 149/Rev.1.

⁹ Организация Объединенных Наций и разоружение. 1945—1970.— Нью-Йорк, 1970.— С. 203.

Крім цього, США наполягали на тому, щоб питання контролю розглядалися ще до досягнення (хоча б у принципі) домовленості про припинення випробувань. Це був типовий приклад горезвісної західної концепції «спочатку — контроль, потім — роззброєння», яка й досі є улюбленим прийомом американської дипломатії, коли США намагаються протидіяти вжиттю практичних заходів для обмеження гонки озброєнь.

У зв'язку з цим слід підкреслити, що нині, як і 30 років тому, контроль не становить проблеми для Радянського Союзу. Наша країна заінтересована в дійсно ефективному контролі не менше, а може навіть більше, ніж США. Про це переконливо свідчать останні ініціативи СРСР. У заяві М. С. Горбачова від 18 серпня 1986 р. зазначається: «Висунувши, наприклад, свою пропозицію про припинення будь-яких ядерних вибухів, ми заявили, що не заперечуємо і проти міжнародного контролю. Згода на встановлення американських контрольних апаратів у районі Семіпалатинська — ясний доказ цього»¹⁰. Важливо лише, щоб контроль був адекватним реальним засобам обмеження озброєнь і не служив штучною перешкодою його досягнення.

Ще в 1958 р. в ході обговорення першою сесією Верховної Ради СРСР п'ятого скликання питання «Про припинення випробувань атомної і водневої зброї» було викладено принципову позицію Радянського уряду і з проблем контролю. В заяві міністра закордонних справ СРСР А. А. Громико, зокрема, вказувалося: «Радянський уряд, як відомо, запропонував в ООН, щоб для нагляду за виконанням державами зобов'язань по припиненню випробувань атомної і водневої зброї була створена міжнародна комісія і під її керівництвом на взаємних засадах встановлені контрольні пости на території СРСР, США, Англії і в районі Тихого океану, включаючи Австралію»¹¹. Коли ж навіть ця пропозиція Радянського Союзу була відхилена державними діячами США і Великобританії, які так багато говорили про контроль, стало ясно, що вони вперто не бажають обмеження гонки ядерних озброєнь.

Однак і в цій ситуації наша країна залишилася вірною своїй принципівій політиці. Керуючись наміром покласти початок повсюдному припиненню випробувань атомної і водневої зброї і тим самим зробити перший крок у напрямі остаточного позбавлення людства загрози атомної війни, Верховна Рада СРСР прийняла 31 березня 1958 р. постанову про одностороннє припинення Радянським Союзом випробувань ядерної зброї¹².

На жаль, дії Вашингтона і Лондона, спрямовані на досягнення односторонніх переваг у військовій галузі, змусили СРСР восени 1958 р. відновити ядерні випробування, оскільки продовження мораторія поставило б Радянський Союз у нерівне становище з ядерними державами Заходу, які не лише не наслідували наш приклад, а, навпаки, значно збільшили кількість випробувань*.

Незважаючи на це, СРСР продовжував добиватися повного припинення випробувань ядерної зброї на погодженій основі, вважаючи, що це питання можна розв'язати незалежно від загальної програми роззброєння. 20 вересня 1957 р. в меморандумі Радянського уряду про часткові заходи в галузі роззброєння, внесеному на розгляд XII сесії Генеральної Асамблеї ООН, містилася пропозиція обговорити як окремий пункт порядку денного сесії питання про припинення випробувань атомної і водневої зброї. Такий пункт за ініціативою СРСР було

¹⁰ Рад. Україна.— 1986.— 19 серп.

¹¹ О прекращении испытаний атомного и водородного оружия: Материалы первой сессии Верховного Совета СССР пятого созыва.— М., 1958.— С. 9.

¹² Известия.— 1958.— 1 апр.

* За даними Стокгольмського міжнародного інституту по дослідженню проблем миру, якщо в 1952—1954 рр. проводилося в середньому по 9 випробувань на рік, то в 1955—1957 рр.— 19. У 1958 р. США здійснили 66 ядерних вибухів (World Armaments and Disarmament. SIPRI Yearbook 1972.— Stockholm, 1972.— P. 462).

включено до порядку денного XIII сесії Генеральної Асамблеї ООН (1958 р.). В радянському проекті резолюції від 9 жовтня 1958 р. пропонувалося, щоб Генеральна Асамблея звернулася із закликом до всіх держав, які проводять випробування атомної і водневої зброї, негайно припинити їх; рекомендувала державам, що володіли ядерною зброєю, розпочати переговори про укладення угоди; закликала всі країни приєднатися до цієї угоди¹³.

Радянський Союз не наполягав на голосуванні за внесений ним проект, а підтримував проект резолюції, запропонований 13 країнами Азії та Африки, а також Югославією, який у цілому враховував основні елементи позиції СРСР.

Однак країни НАТО черговий раз заблокували прийняття важливого рішення, спрямованого на негайне і безумовне припинення всіх випробувань. 4 листопада 1958 р. під тиском західних держав Генеральна Асамблея відхилила вказаний проект (41 країна голосувала проти, 27 — за, 13 — утримались)¹⁴.

Послідовний курс Радянського Союзу на заборону ядерних випробувань, незважаючи на обструкціоністську позицію правлячих кіл західних країн, підтримали народи багатьох держав Європи, Азії та Африки, а також демократична громадськість країн НАТО. Про це красномовно свідчила, наприклад, петиція 9235 вчених з 44 держав, вручена на початку 1958 р. Генеральному секретарю ООН, яка містила заклик укласти міжнародну угоду про припинення випробувань ядерної зброї¹⁵. З аналогічним закликом зверталися до ООН і до ядерних держав велика група членів британського парламенту, міжнародні і національні організації — професіональні, жіночі, релігійні та ін.

Безумовно, могутній рух протесту проти небезпечних експериментів з ядерною зброєю, що зародився наприкінці 50-х років, став важливим фактором у боротьбі міжнародного співтовариства за розв'язання назрілої проблеми. Слід особливо підкреслити, що обговорення питань про ядерні вибухи в 1954—1958 рр. значною мірою сприяло створенню передумов для конкретних переговорів з даної проблеми.

31 жовтня 1958 р. в Женеві розпочалися переговори між СРСР, США і Великобританією про заборону випробувань ядерної зброї. Однак одразу стало ясно, що Сполучені Штати проводили курс не на пошуки взаємоприйнятних компромісних рішень, а на зрив переговорів. У той же час радянська делегація внесла конкретний план заборони ядерних випробувань, що передбачав, зокрема, встановлення обмеженої фіксованої річної квоти інспекцій на місці для перевірки сейсмічних явищ, що викликали підозру¹⁶. Проте США і Англія, ігноруючи принцип незавдання шкоди безпеці іншої сторони і намагаючись одержати односторонні переваги, наполягали на невиправдано великій кількості таких інспекцій. У результаті переговори 29 січня 1962 р. були перервані.

Паралельно з тристоронніми переговорами продовжувався розгляд Генеральною Асамблеєю ООН питання про припинення випробувань ядерної зброї. Це мало сприяти успішній роботі делегацій трьох ядерних держав, створенню відповідної політичної атмосфери. Обговорення питання про необхідність заборони випробувань ядерної зброї активізувалося в зв'язку з початком роботи 14 березня 1962 р. Комітету 18 держав по роззброєнню (з 1984 р. — Конференція по роззброєнню), який створив підкомітет у складі СРСР, США і Англії. І хоча цей комітет мав особливий статус, його діяльність тісно перепліталася з діяльністю ООН.

¹³ Калядин А. Н. Проблемы запрещения испытаний и распространения ядерного оружия. — М., 1976. — С. 39.

¹⁴ Организация Объединенных Наций и разоружение. 1945—1970. — С. 203.

¹⁵ О прекращении испытаний атомного и водородного оружия. — С. 6.

¹⁶ Калядин А. Н. Указ. соч. — С. 80.

Дискусії в Комітеті по роззброєнню і на XVII сесії Генеральної Асамблеї ООН восени 1962 р. показали, що більшість держав підтримувала ідею всеохоплюючої угоди про припинення ядерних випробувань. У резолюції, прийнятій Генеральною Асамблеєю за ініціативою 37 позаблокових країн, містився заклик — припинити випробування ядерної зброї не пізніше 1 січня 1963 р. На випадок, якщо цього не вдасться досягнути до вказаного строку, резолюція рекомендувала укласти угоду, що забороняла випробування ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі і під водою, і тимчасову угоду про припинення всіх підземних вибухів. Радянський Союз підтримав цю резолюцію, заявивши, що готовий прийняти пропозицію про часткову заборону випробувань, якщо вона буде доповнена зобов'язанням утримуватися від проведення підземних вибухів, поки йтимуть переговори про їх припинення і не буде досягнуто відповідної домовленості.

Західні держави, однак, відхилили цю пропозицію. Раніше вони також заблокували розв'язання питання про контроль, основа для якого містилася в меморандумі 8 позаблокових держав—членів Комітету по роззброєнню від 16 квітня 1962 р. Демагогічно заявивши про свою згоду прийняти в принципі цей документ, США і Англія намагалися довільно його інтерпретувати. Зокрема, вони силкувалися тлумачити пропоновані в меморандумі інспекції по запрошенню як обов'язкові, що спотворювало смисл цієї пропозиції.

В такій обстановці Радянський уряд з метою виходу з глухого кута, що утворився внаслідок позиції західних держав, і у відповідь на спільний меморандум трьох держав—учасників комітету — Нігерії, Об'єднаної Арабської Республіки та Ефіопії від 10 червня 1963 р. заявив 2 липня 1963 р., що висловлює готовність укласти угоду про припинення випробувань в атмосфері, космічному просторі і під водою¹⁷. При цьому СРСР вважав, що питання про інспекцію повністю відпадає.

15—25 липня в Москві відбулися переговори між міністрами закордонних справ СРСР, США та Англії, в ході яких був вироблений текст договору про заборону випробувань у трьох середовищах. Його підписали 5 серпня 1963 р. у Москві міністри закордонних справ трьох держав у присутності Генерального секретаря ООН. Договір вступив у силу 10 жовтня того ж року після його ратифікації США, СРСР та Англією. 15 жовтня уряди цих держав як депозитарії передали договір Генеральному секретареві ООН для реєстрації відповідно до ст. 102 Статуту ООН.

Підписання Московського договору було розцінено світовою громадськістю як значний крок на шляху припинення гонки озброєнь. XVIII сесія Генеральної Асамблеї ООН прийняла спеціальну резолюцію, в якій схвалила укладення договору, закликала всі держави стати його учасниками і рекомендувала Комітету по роззброєнню продовжувати переговори з метою досягнення всеохоплюючої угоди про припинення всіх випробувань ядерної зброї.

Таким чином, хоча текст Московського договору був вироблений безпосередньо на тристоронніх переговорах, в його укладенні велика роль належала як ООН, так і Комітету по роззброєнню. Авторитет Генеральної Асамблеї, що схвалила договір, значною мірою сприяв тому, що вже до 31 грудня 1963 р. його учасниками стали понад 100 держав.

Московський договір 1963 р. був першою міжнародною угодою глобального характеру в галузі обмеження ядерних озброєнь. Прогресивні кола справедливо вважали, що він має започаткувати стримання гонки озброєнь. Московський договір відіграв особливо важливе значення для зменшення радіоактивного забруднення атмосфери, всього

¹⁷ Правда.— 1963.— 3 люля.

навколишнього середовища. Слід відзначити і той факт, що він сприяв певному ослабленню міжнародної напруженості, створенню клімату довіри, який позитивно впливав на переговори про укладення інших договорів у галузі обмеження ядерних озброєнь, включаючи Договір про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р.

Незважаючи на важливість Московського договору, завдання повної і загальної заборони випробувань ядерної зброї після його підписання не втратило своєї актуальності. По-перше, його учасниками не стали такі ядерні держави, як Франція і Китай; по-друге, дія договору не поширювалася, по суті, на випробування ядерної зброї під землею. Ці обставини дають підстави деяким експертам у галузі роззброєння, в тому числі у колах ООН, ставити під сумнів ефективність Московського договору. Як зазначав, зокрема, колишній директор відділу роззброєння ООН У. Епштейн, «хоч він спочатку був оголошений першим кроком на шляху обмеження гонки ядерних озброєнь і нерозповсюдження ядерної зброї, договір виявився більшою мірою заходом у галузі охорони здоров'я і навколишнього середовища, ніж у галузі обмеження озброєнь»¹⁸. У бюлетені по роззброєнню, що видається в ООН, підкреслювалося, що «договір не уповільнив гонку ядерних озброєнь серед основних ядерних держав і лише вніс технічні обмеження щодо проведення підземних випробувань термоядерної зброї високої потужності»¹⁹.

Безперечно, така оцінка Московського договору є суб'єктивною і применшує його значення. Разом з тим вона свідчила про незадоволення відсутністю прогресу на шляху досягнення всеохоплюючої заборони випробувань, про що прямо говорилося в преамбулі і статті I договору.

Починаючи з XVIII сесії Генеральної Асамблеї ООН соціалістичні країни при підтримці молодих незалежних держав активізували зусилля на розв'язанні тієї частини проблеми, яка не порушувалася в Московському договорі, а саме: забороні підземних випробувань ядерної зброї і розширенні кола його учасників за рахунок Франції і КНР.

У цей період Генеральна Асамблея прийняла ряд резолюцій, в яких підкреслювалася необхідність якнайшвидшої заборони всіх випробувань ядерної зброї в усіх середовищах. У Комітеті по роззброєнню висувалися різні пропозиції з питання про шляхи забезпечення надійного контролю за підземними ядерними випробуваннями, вносилися проекти угод про їх заборону.

Важливою віхою в справі створення політичних умов для розробки всеохоплюючої угоди про заборону ядерних випробувань став Договір про нерозповсюдження ядерної зброї, в укладенні якого значна заслуга належить ООН. В його преамбулі говориться про «...рішучість, висловлену учасниками Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі і під водою 1963 року, ... прагнути досягти назавжди припинення всіх випробних вибухів ядерної зброї і продовжити переговори з цією метою»²⁰.

Радянський Союз незмінно займав конструктивну позицію щодо пропозицій, спрямованих на розв'язання проблеми ядерних випробувань. Так, коли в 1965 р. Швеція виступила в Комітеті по роззброєнню з ініціативою створення так званого «клубу виявлення», СРСР заявив, що готовий обмінюватися сейсмічними даними в рамках цього «клубу», якщо такий захід сприятиме укладенню всеохоплюючого договору з використанням лише національних заходів контролю. Позитивну позицію зайняв Радянський Союз і щодо пропозицій Єгипту, Бразилії, Мексики, Японії та інших держав про заборону підземних випробувань до певного «порогу» потужності.

¹⁸ Disarmament. A periodic review by the United Nations.— Vol. VII.— N 3.— P. 25.

¹⁹ Разоружение: Фактологический бюллетень.— № 37.— Дек. 1984 г.

²⁰ Калядин А. Н. Указ. соч.— С. 309.

Однак ці та інші пропозиції були відхилені американськими представниками, які вимагали проведення інспекції на місцях як обов'язкової умови припинення випробувань. У зв'язку з цим доцільно згадати висловлювання Генерального секретаря ООН при представленні у 1980 р. доповіді групи експертів, що займалися питаннями договору про всеохоплюючу заборону випробувань ядерної зброї. Він, зокрема, зазначив: «У моєму першому виступі на Конференції комітету по роззброєнню в 1972 р. я висловив упевненість, що всі технічні і наукові аспекти цієї проблеми були настільки вивчені, що невістачає лише політичного рішення про те, щоб досягти угоди. Я, як і раніше, дотримуюся цієї точки зору. Проблема може і повинна бути розв'язана зараз»²¹.

Вже згадуваний відомий експерт у галузі роззброєння У. Епштейн заявив, що, якщо держава «хоче заблокувати угоди, вона може це зробити, висуваючи неможливі вимоги про стопроцентний або «абсолютний» контроль. З іншого боку, коли є політична воля досягти угоди, про що свідчать Договір про нерозповсюдження, Договір про морське дно*, Конвенція про біологічну зброю**, контроль не стає проблемою»²².

Обговорення питання про заборону підземних ядерних випробувань, яке проходило в міжнародних організаціях системи ООН у другій половині 60-х — першій половині 70-х років, яскраво продемонструвало непопулярність позиції США, зокрема з питань контролю. За таких умов американська адміністрація була змушена розпочати переговори з Радянським Союзом, у результаті яких 3 липня 1974 р. в Москві було підписано Договір про обмеження підземних випробувань ядерної зброї. Як справедливо зазначав радянський дослідник Р. Тімербаєв, Радянський Союз виявив готовність іти на укладення цього договору в ситуації, коли переговори про повну заборону експериментів з метою вдосконалення ядерної зброї роками не давали ніяких результатів. Наша країна виходила з того, що цей захід, хоч і частковий, став би дальшим кроком у напрямі всеохоплюючої заборони випробувань ядерної зброї²³.

Згідно з договором сторони взяли на себе зобов'язання, починаючи з 31 березня 1976 р., заборонити, відвернути і не проводити будь-які підземні випробування ядерної зброї потужністю понад 150 кт у будь-якому місці, що знаходиться під їх юрисдикцією і контролем. При цьому проблема контролю розв'язувалася на основі національних технічних засобів без інспекцій. СРСР і США зобов'язувалися також продовжувати переговори з метою розв'язання проблеми припинення всіх підземних випробувань ядерної зброї. В контексті радянсько-американської домовленості про «порогове» обмеження підземних випробувань ядерної зброї 28 травня 1976 р. між двома країнами було підписано угоду про мирні ядерні вибухи.

На жаль, Сполучені Штати не ратифікували цих угод. Разом з тим у 1976 р. відбувся обмін думками відносно фактичного дотримання підписаної сторонами домовленості про непроведення випробувань ядерної зброї потужністю 150 кт і вище²⁴.

Домовленості про часткову заборону випробувань ядерної зброї, досягнуті в результаті зусиль багатьох держав і наполегливих вимог міжнародного співтовариства, створили реальні передумови для здійснення головної мети — повної заборони випробувань ядерної зброї.

²¹ Документ ООН A/35/257.— С. 5.

* Договір про заборону розміщення на дні морів та океанів та в їх надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення.

** Конвенція про заборону розробки, виробництва і нагромадження бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї і про її знищення.

²² Disarmament. A periodic review by the United Nations. — Vol. VII. — N 3. — P. 29.

²³ О проблемах разоружения.— М., 1980.— С. 156.

²⁴ New York Times.— 1976.— 1 Apr.; Правда.— 1976.— 2 апр.

У вересні 1975 р. СРСР вніс на розгляд XXX сесії Генеральної Асамблеї ООН проект договору про повну і загальну заборону випробувань ядерної зброї. Мета цієї пропозиції, зазначав у своєму виступі на сесії голова делегації СРСР А. А. Громико, полягає в тому, щоб «повністю покласти край випробуванням ядерної зброї і тим самим радикально обмежити практичні можливості її дальшого вдосконалення»²⁵.

Радянська ініціатива була позитивно зустрінута більшістю держав—членів ООН. Однак внаслідок відверто нереалістичної позиції США та Англії, які продовжували штучно роздувати питання про контроль, а також негативного ставлення Франції і Китаю переговори про укладення відповідного договору так і не розпочалися.

Вірний своєму принциповому курсу на пошук взаємоприйнятних домовленостей, СРСР на XXXI сесії Генеральної Асамблеї ООН (1976 р.) вніс доповнення до свого проєкту договору відносно перевірки на місці на основі добровільності, яке дістало підтримку багатьох держав. Ця ідея знайшла відображення в проєкті договору, внесеному делегацією Швеції на розгляд Комітету по роззброєнню 1 березня 1977 р.²⁶

Активні дії Радянського Союзу в міжнародних організаціях, гнучкість радянської позиції відіграли важливу роль у створенні умов для початку переговорів про заборону випробувань ядерної зброї. Такі переговори між СРСР, США та Англією розпочалися в липні 1977 р. і продовжувалися до жовтня 1980 р., коли були в односторонньому порядку перервані Сполученими Штатами. В 1982 р. США офіційно заявили про відмову їх відновлювати.

У період проведення тристоронніх переговорів зусилля міжнародного співтовариства були спрямовані головним чином на сприяння їх якнайшвидшому успішному завершенню. Однак у міру того, як стало очевидним, що позиція США на переговорах перешкоджає досягненню реальних результатів, багато держав почали виступати за активізацію ролі міжнародних форумів, зокрема Комітету по роззброєнню, в розробці договору. Кінець питання про заборону випробувань знову перемістилося в сферу багатосторонньої дипломатії.

Тим самим було продемонстровано глибоке розчарування неконструктивною позицією США, які кинули виклик світовій громадській думці, що рішуче вимагала покласти край будь-яким випробуванням ядерної зброї. Ця вимога знайшла відображення в заключному документі першої спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН, прийнятому 30 червня 1978 р. консенсусом. У ньому, зокрема, підкреслювалося, що «припинення всіма державами випробувань ядерної зброї в рамках процесу ефективного ядерного роззброєння відповідало б інтересам людства»²⁷.

Певні надії на розв'язання проблеми випробувань виникли в зв'язку з створенням у 1962 р. в рамках Комітету по роззброєнню робочого органу. І хоч у численних резолюціях Генеральної Асамблеї містилися рекомендації Комітету, а згодом Конференції по роззброєнню негайно розпочати розробку угоди про загальну і повну заборону випробувань ядерної зброї, США та їх союзники досі блокують погодження для цього робочого органу такого мандату, який би орієнтував його на проведення переговорів.

Міжнародне співтовариство чекає від західних держав перегляду своєї позиції в цьому питанні. Передумови для переведення проблем ядерних випробувань у русло конкретних переговорів у рамках Конференції по роззброєнню існують. У зв'язку з цим слід згадати про діяльність створеної в липні 1976 р. при Комітеті по роззброєнню спеціаль-

²⁵ Правда.— 1975.— 29 сент.

²⁶ Документ ССД/526 від 1 берез. 1977 р.

²⁷ Документ ООН А/Res/S—10/2.

ної групи наукових експертів для розгляду заходів міжнародного співтовариства по виявленню та ідентифікації сейсмічних явищ. Діяльність цієї групи і рекомендації, що містяться в її доповідях, істотно просунули розробку багатьох технічних аспектів проблеми заборони випробувань ядерної зброї, зокрема в галузі контролю.

Важливим етапом у боротьбі міжнародного співтовариства за розв'язання питання про випробні вибухи ядерної зброї стали внесені СРСР на розгляд XXXVII сесії Генеральної Асамблеї ООН основні положення договору про повну і загальну заборону випробувань ядерної зброї. В цьому документі враховано все позитивне, що вдалося досягнути за останні роки, а також відображені додаткові пропозиції інших держав, зокрема з питань контролю за дотриманням майбутнього договору. 9 грудня 1982 р. Генеральна Асамблея передала на розгляд Комітету по роззброєнню пропозицію СРСР і заклікала всі держави, що мають ядерну зброю, не проводити, починаючи з погодженої дати і аж до укладення договору, будь-які ядерні вибухи.

У наступні роки Генеральна Асамблея ООН прийняла ряд резолюцій, в яких містився заклик до Конференції по роззброєнню негайно розпочати переговори з метою вироблення багатостороннього договору. В останній з цих резолюцій, прийнятій 41-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН за ініціативою соціалістичних країн, була підтверджена переконаність у тому, що «укладення договору про заборону випробувань ядерної зброї всіма державами було б одним з невід'ємних елементів для успіху зусиль по припиненню і поверненню назад гонки озброєнь...»²⁸.

Генеральний секретар ООН Х. Перес де Куельяр 12 грудня 1984 р., напередодні прийняття Генеральною Асамблеєю резолюцій з ряду питань роззброєння, назвав договір про заборону випробувань «лакмусовим» папірцем, на якому перевіряється реальна готовність досягти ядерного роззброєння²⁹. Однак США разом з своїми союзниками по НАТО продовжують цинічно нехтувати реалії ядерно-космічної ери, що вимагають нового політичного мислення, нових підходів до розв'язання життєво важливих завдань. Демагогічно заявляючи, нібито «заборона випробувань, як і раніше, є складовою частиною сукупності довгострокових цілей Сполучених Штатів у галузі контролю над озброєннями», американські стратеги одразу розкривають справжню суть своєї агресивної політики. На їх думку, «будь-який розгляд повної заборони випробувань повинен бути зв'язаний з можливістю збереження західними країнами ефективних засобів залякування», і тому «Сполучені Штати вважають, що всеохоплююча заборона випробувань не сприятиме зменшенню загрози ядерної зброї або підтриманню стабільності ядерної рівноваги»³⁰. В цьому, по суті, полягає хибність підходу США та інших імперіалістичних держав до питань війни і миру, який ґрунтується на агресивних доктринах і концепціях, що допускають можливість застосування зброї масового знищення. «Рівновага страху» в сучасних умовах перестає бути фактором стримання. І не тільки тому, що страх взагалі — не порадинок розуму і може штовхнути на непередбачені за своїми наслідками дії. Страх — прямий учасник гонки озброєнь і, посилюючи недовір'я і підозри, він утворює замкнуте коло нагнітання напруженості.

З свого боку, Радянський Союз продовжує демонструвати політичну волю, відповідальне ставлення до однієї з найгостріших проблем сучасності. Світове співтовариство позитивно оцінило односторонній мораторій СРСР на проведення будь-яких ядерних вибухів, що діяв понад 1,5 року, вважаючи його великим кроком, здатним дати необхід-

²⁸ Документ ООН A/Res/41/54.

²⁹ The United Nations and Disarmament 1945—1985. United Nations.— New York, 1985.— P. 71.

³⁰ Разоружение: Фактологический бюллетень.— № 37.— Дек. 1984 г.

ний імпульс справі ядерного роззброєння. Залишаються в силі і пропозиції Радянського Союзу розпочати розробку відповідного договору на двосторонній, тристоронній або багатосторонній основі і без ув'язки з іншими питаннями. М. С. Горбачов неодноразово висловлював готовність зустрітися з президентом Рейганом, щоб домовитися про заборону ядерних випробувань. Існує реальна можливість домовитися і по такій важливій проблемі, як контроль. Отже, справа за адміністрацією США, до якої насамперед звернуті ці ініціативи.

Свою роль у створенні необхідного політичного клімату для реалізації останніх радянських пропозицій могла б відіграти Організація Об'єднаних Націй. Безумовно, можливості багатосторонніх форумів у справі обмеження гонки озброєнь не слід переоцінювати, оскільки хід і результати обговорення цих питань у міжнародних організаціях залежать від позицій їх членів, їх готовності шукати компромісні варіанти. Справжнім гальмом на шляху підвищення ролі та ефективності ООН на цьому магістральному напрямі є позиція США, які намагаються використати механізм багатосторонньої дипломатії в своїх вузько-egoїстичних цілях. У зв'язку з цим дедалі актуальнішим є завдання використати нагромаджений позитивний потенціал ООН з тим, щоб вивести з глухого кута проблему, що хвилює сьогодні все людство. Як підкреслював М. С. Горбачов, «час не жде. Від імені радянського народу ми звертаємося до американського народу і його уряду, народів і урядів усіх країн із закликом активно, практичними діями сприяти тому, щоб заборона на ядерні випробування стала фактом, непорушною нормою міждержавних відносин»³¹.

Таким чином, як свідчить аналіз діяльності ООН у галузі обмеження озброєнь і роззброєння, обговорення питання про заборону випробувань ядерної зброї пройшло кілька етапів. До 1954 р. воно обговорювалося в основному в контексті з іншими питаннями роззброєння. В 1954—1958 рр. за ініціативою СРСР та Індії проблема випробувань розглядалась як самостійний захід, що сприяло підготовці політичних умов для початку переговорів. У 1958—1963 рр., коли західні держави були змушені сісти за стіл переговорів, питання переходить у практичну площину. Цей етап завершився підписанням часткової угоди про заборону випробувань ядерної зброї в трьох середовищах.

В 1963—1976 рр. готувалися умови для повної і загальної заборони випробувань ядерної зброї. В результаті відбулися тристоронні переговори між СРСР, США та Англією (1977—1980 рр.). Однак посилення на рубежі 70—80-х років конфронтаційних тенденцій у політиці США, курс на досягнення військово-стратегічної переваги над СРСР завдали значної шкоди всьому тому, що було створено в галузі обмеження озброєнь, у тому числі в питанні про заборону ядерних вибухів.

Початок Сполученими Штатами широкомасштабної підготовки до здійснення програми «зоряних воєн», що викликав інтенсифікацію ядерних випробувань, по суті, відкинув далеко назад перспективу розробки договору. Разом з тим загроза виникнення ядерної війни, що посилювалася внаслідок безрозсудної політики адміністрації США, з усією гостротою висунула на перший план об'єктивну необхідність зупинити, поки не пізно, маховик гонки озброєнь. Людство вступило в новий етап — етап боротьби за повне і повсюдне врятування від ядерної загрози, який відкриває конкретна, розрахована на чітко визначений період програма повної ліквідації ядерної зброї в усьому світі, висунута СРСР 15 січня 1986 р.

На всіх цих етапах питання про випробування тією чи іншою мірою фігурувало на міжнародних форумах. Залежно від конкретних політичних умов змінювалися форми і методи його розгляду, однак лінія Радянського Союзу та інших соціалістичних країн на якнайшвидше ук-

³¹ Рад. Україна.— 1986.— 30 берез.

ладення договору про повну і загальну заборону випробувань ядерної зброї залишалася незмінною. Як зазначав М. С. Горбачов на Московському міжнародному форумі «За без'ядерний світ, за виживання людства», «своїм мораторієм ми показали, що непроведення випробувань — справа реальна, була б лише на те політична воля... Радянський Союз не відступить від своєї мети покінчити з ядерними випробуваннями, добитися крутого скорочення нагромаджених запасів ядерних озброєнь, а потім їх ліквідації»³².

В. Д. Хандогий

БОРЬБА СССР В ООН
ЗА ЗАПРЕЩЕНИЕ ИСПЫТАНИЙ ЯДЕРНОГО ОРУЖИЯ

Резюме

В статье рассматриваются ход и основные этапы обсуждения в ООН проблемы запрещения испытаний ядерного оружия. Показаны решающая роль СССР в мобилизации усилий международного сообщества на всемерное содействие решению этой важной задачи, существо инициатив Советского Союза в этой области. Исследуются главные причины, препятствующие выработке многостороннего соглашения о полном и всеобщем запрещении испытаний ядерного оружия.

³² Там же. — 1987. — 17 лют.

МАЛОВІДОМІ КОМУНІСТИЧНІ ГАЗЕТИ ЗАКАРПАТТЯ

В редакційній статті газети «Робітниче-селянська правда» від 9 листопада 1928 р., опублікованій в збірнику «Шляхом Жовтня», повідомлялося: «Випускаємо в світ перше число нашої газети «Робітниче-селянська правда» або в скороченні «Робсель правда». Що нас спонукало до видання цієї газети? Вже віддавна відчувається на Закарпатті нестача дійсно масової, популярної української газети для працюючих мас, що мала би завдання освітлювати всі найближчі до нас домашні справи, писати про те, що нас найбільше болить, боронити інтереси українського селянства й робітництва, що живе в Чехословаччині»¹. В ній викривалася буржуазна преса, що виходила на Закарпатті у 20—30 роках, яка прагнула відвернути трудящі маси від революційної боротьби, обмежити сферу впливу комуністів на робітників і селян, привернути їх на бік буржуазних партій, число яких в окремі роки досягало 30.

У примітці до редакційної статті зазначалося: «Робітниче-селянська правда» — комуністична газета, єдиний номер якої вийшов 9 листопада 1928 р. в м. Ужгороді з підзаголовком «Часопис для українських робітників і селян Чехословаччини». Тут же наведено витяг з листа начальника Ужгородської поліцейської дирекції від 10 грудня 1928 р. про необхідність і навіть «законність» заборони цієї комуністичної газети². Проте, як свідчать документи, газета продовжувала виходити. Нещодавно в бібліотеці Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС та в Братиславській університетській бібліотеці виявлено повний комплект «Робітниче-селянської правди» з 9 листопада 1928 р. по 10 травня 1929 р.

Оскільки йдеться про цінний і маловідомий документ з історії комуністичного руху на Закарпатті, вважаємо за доцільне розповісти його історію.

У другій половині 1928 р. на Закарпатті посилюється економічна криза, яка викликала хвилю революційних протестів пролетаріату: страйків, демонстрацій, голодових походів тощо. На чолі революційного руху стояла крайова організація Комуністичної партії Чехословаччини. Майже кожний номер органу Закарпатського крайкому КПЧ «Карпатська правда» в той період буржуазна цензура скасовувала. Щоб повністю не втратити друкованого органу у такій важливий для революційної боротьби період, необхідно було ще до заборони «Карпатської правди» заснувати нову газету. В зв'язку з тим, що комуністична преса переслідувалась урядовими властями, ніхто з керівних діячів КПЧ не мав надії одержати дозвіл на видання нового друкованого органу. Для цього потрібно було знайти людину, яка б мала «чистий шит» у поліцейському реєстрі. Такою людиною виявився службовець з Ясиня М. Туцканюк. Деякий час він працював редактором «Карпатської правди», в 30 роках був службовцем так званих «кас хворих» в Ужгороді. Згідно з вимогами чехословацьких законів він подав заяву про реєстрацію нового «безпартійного» робітниче-селянського щомісячника під назвою «Робітниче-селянська правда» і в жовтні 1928 р. одержав дозвіл

¹ Шляхом Жовтня. Зб. документів про боротьбу трудящих Закарпаття за національне і соціальне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною: В 6 т. — Ужгород, 1961. — Т. 2. — С. 387—388.

² Там же. — С. 519.

на його видання, а 9 листопада того ж року вийшов перший номер газети. Формальним видавцем і відповідальним редактором газети був М. Туцканюк, але насправді її видавали комуністичні редактори «Карпатської правди» І. Мондок, І. Локота, М. Сидоряк та ін. з цензурних міркувань їхні імена в газеті не наведені).

Про ідейну спрямованість «Робітниче-селянської правди» свідчать її заголовки: «Хай живе союз робітників і селян!», «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» та «Хто не працює, хай не їсть і не володіє!». Головним своїм завданням редакція вважала: «Розбуджувати класову свідомість у найширших масах..., вірно, щиро й віддано служити інтересам широких бідняцьких мас нашого краю». Газета послідовно виконувала це завдання.

Через три тижні після виходу першого номера «Робітниче-селянської правди» — 3 грудня 1928 р. — ужгородський крайовий суд заборонив видання «Карпатської правди» на 6 місяців. З того часу «Робітниче-селянська правда» стала неофіційним органом Закарпатського крайкому КПЧ. З приводу її виходу директор Ужгородської поліції 10 грудня 1928 р. доносив уряду буржуазної Чехословаччини: «Виданням кожної п'ятниці згаданої газети («Робітниче-селянської правди» — І. К.) має бути досягнута компенсація за газету «Карпатська правда», друкування якої було рішенням крайового управління Підкарпатської Русі від 3 грудня 1928 р. заборонено»³. Проте для її заборони не було юридичних підстав і вона продовжувала виходити.

У другому номері «Робітниче-селянської правди» від 9 грудня 1928 р. була опублікована стаття про заборону «Карпатської правди». В ній дана висока оцінка органу закарпатських комуністів: «9 літ виходила «Карпатська правда». Боролася проти всіх буржуазних партій. Вела маси на дорогу безоглядної класової боротьби, навчала, що є на світі тільки два класи: клас працюючих і клас визискувачів, що вся політика зводиться до боротьби цих двох класів». Далі розповідалося про переслідування «Карпатської правди» урядовими властями, її заборону. «Наші панчужки думають, — вказувалося в статті, — що тепер міські й сільські бідняки будуть читати буржуазні газети й повірять їм. Думають, що не буде кому сказати правди. Але дарма вони надіються. Світло дійсної робітниче-селянської правди прорізало вже собі дорогу й між наші гори, й інші робітниче-селянські маси вступили вже на дорогу боротьби за своє визволення з капіталістичного ярма».

Редакція «Робітниче-селянської правди» намагалася перетворити її в тижневик, але не одержавши дозволу урядових властей, вона обмежилася подвійним збільшенням обсягу: з другого номера газета виходила на 8 сторінок. Оскільки вона була часописом для українських робітників і селян Чехословаччини, то основне місце в ній відводилося висвітленню їх життя і боротьби. Так, у першому номері була опублікована стаття «Вибори розписані», в якій викривалася зрадницька й антинародна політика буржуазних партій, що різними обіцянками у передвиборній кампанії обдурювали трудовий народ. Газета закликала закарпатських трудящих голосувати за комуністичну партію. Заклики «Бідняки-пролетарі! Голосуйте за комуністичну партію!» та «Робітники! Селяни! Не дайте себе обдурити наймитам буржуазії! Ні одного голосу буржуазним партіям!» в газеті надруковані великими літерами на видному місці.

В цьому ж номері виборам була присвячена передова стаття «Одна проти всіх», в якій зазначено, що всупереч шаленій антикомуністичній пропаганді, під впливом якої захиталася і певна частина трудового селянства, комуністична партія на Закарпатті здобула майже 50 тис. голосів (в Чехословаччині — понад 800 тис.). «П'ятдесят тисяч! То могутній голос широких мас Закарпаття, що сказав у день виборів своє

³ Там же.

слово протесту й невдоволення, що домагається робітничо-селянської влади, відсуджує і готовий боротися з теперішнім режимом. Це голос тих, що кличуть класи проти класу, що хочуть боротися за кращу долю й права робітників та селян. Це ті, що станули при компартії, проти всієї з'єднаної буржуазії. Компартія не втратила своїх позицій в трудній, нерівній боротьбі — одна проти всіх!».

Із матеріалів газети з життя закарпатського краю заслуговує на увагу стаття в № 3 про похорони визначного діяча КПЧ на Закарпатті, секретаря Червоних профспілок, робітника Й. Демка, що відбулися 28 березня 1929 р. в Ужгороді. Похорони, як пише газета, перетворилися в могутню політичну демонстрацію, в якій взяло участь близько 4 тис. робітників. «На чолі похорону йшли робітники з червоними прапорами і несли цілий ряд червоних вінків. Скромну чорну труну несли робітники на руках. За труною йшов робітничий оркестр і хор. Відправляли робітники свого діяча з революційними піснями. Такого похорону ще ніколи не бачив Ужгород. Сердечно прощалися з тілом представники комуністичної партії й робітничих організацій... Під звуки «Інтернаціоналу» присипали труну землею. Свіжу могилу вкрили червоні вінці». У тому ж номері опубліковано некролог з оцінкою революційної діяльності Й. Демка.

Історичну цінність становлять матеріали про відзначення п'ятиріччя з дня смерті В. І. Леніна на Закарпатті. В другому номері газети була опублікована стаття «5-літні роковини смерті Леніна», в якій розповідалося про життя і революційну діяльність вождя світового пролетаріату. Цій даті присвячена також інформація з с. Олешник Виноградівського округу: «На Ленінському вечорі в с. Егреші*... зібралися найсвідоміші товариші, зала — вся вбрана червоними і чорними лентами — була повна народу. На стіні красувався гарно прибраний портрет Леніна. Була мова про *все*, що болить і пригноблює бідне селянство на Закарпатті і про способи боротьби проти поневолення закарпатських працюючих мас, зокрема, проти засилля аграрницької партії... Зібрані винесли протест і склали гостру протестну резолюцію проти заборони «Карпатської правди».

Газета гостро виступала не лише проти чужих експлуататорів, але й проти місцевих буржуазних націоналістів, які, прикриваючись фразами про допомогу трудовому народу, вірно служили буржуазному чехословацькому уряду. Коментуючи виступ А. Волошина на святкуванні 10-річчя приєднання Закарпаття до Чехословаччини 8 травня 1929 р., «Робітничо-селянська правда» в № 5 нагадала, що в часи, коли в Ужгороді були при владі магнати, він був за приєднання Закарпаття до Угорщини, а як тільки там взяв владу в руки пролетаріат, він поспішив приєднатися до чеської буржуазії. В такому плані розглядається на сторінках газети і діяльність братів Брацайків, губернатора А. Бескида та інших місцевих націоналістів.

На сторінках «Робітничо-селянської правди» чільне місце відводилося партійній тематиці. Найбільше матеріалів в ній було присвячено переслідуванню та арештам комуністичних діячів Чехословаччини, забороні комуністичної преси, викриттю антипролетарської діяльності соціал-демократичних партій, розповідалося про роботу комуністів у професійних організаціях та ін. У питанні внутріпартійного розколу в КПЧ, якій мав місце в 1928—1929 рр., газета однозначно стала на позиції лівого крила в партії, очолюваного К. Готвальдом, і гостро виступила проти правоопортуністичних тенденцій в партії.

Одне з центральних місць на сторінках «Робітничо-селянської правди» відводилося матеріалам про життя і події в Радянському Союзі, зокрема, на Радянській Україні. Буржуазна преса на той час приносила сотні спотворених інформацій про Країну Рад, писала вигадки

* Стара назва с. Олешник тоді Севлюшського округу.

про голод, безробіття, анархію, політичний терор в СРСР, які ніби повинні привести до розпаду радянського ладу. Під вплив буржуазної пропаганди підпала і частина трудящих. Редакція «Робітниче-селянської правди» на конкретних фактах намагалася спростовувати наклепи буржуазної пропаганди. Так, у першому номері (С. 4) опубліковано дотепну карикатуру «Два світи»: буржуй обіймає земну кулю і з жахом дивиться, що з неї викроєно шосту частину, яку з другого боку тримає робітник, гордо тримаючи її в руках. Під карикатурою підтекстовка: «На шостій частині світу більшовики окопалися, бороняться, будують новий лад. У решті світу панує буржуазія — хоче війною знищити робітниче-селянську державу». В наступному номері 5 матеріалів присвячено Радянській Україні: «Наукові зв'язки Радянської України з закордоном» (С. 3), «Робітники-винахідники» (С. 4 — про київську виставку робітничих винаходів), «Як живуть робітники на Радянській Україні» (С. 5), «Перспективи розвитку колективізації на Україні» (С. 6).

Спеціальні рубрики були присвячені інформаційним матеріалам з Країни Рад: «Що нового в Радсоюзі?» та «Із Радянської України». У п'ятому номері широко висвітлено відгуки на криваві першотравневі події у 1929 р. в Берліні, під час яких було вбито 24 чол., поранено 123. Цим подіям присвячено передову, в якій викрито зрадницьку політику соціал-демократичних партій в імперіалістичних країнах, які на словах виступали захисниками трудящих, а як захопили владу, кров'ю душили всяке невдоволення трудящих. На сторінках номера опубліковано протест ЦК КПЧ проти кривавого придушення берлінських демонстрацій (С. 6). Ряд матеріалів «Робітниче-селянська правда» присвятила революційному рухові в Англії, Іспанії, Китаї, Індії та інших країнах.

10 травня 1929 р. вийшов останній номер «Робітниче-селянської правди», а 20 червня її відповідальний редактор М. Туцканюк повідомив поліцейську дирекцію м. Ужгорода про те, що не бажає далі видавати газету, а 3 липня начальник Ужгородської поліції взяв до відома це повідомлення.

«Робітниче-селянська правда» повернула естафету «Карпатській правді», відновлений 9 червня 1929 р. після вимушеного 6-місячного мовчання. На її сторінках опубліковано десятки документів про революційний рух на Закарпатті наприкінці 20-х років. Деякі з цих матеріалів по-новому висвітлюють події, відомі з інших джерел. Наведемо лише один приклад.

Майже в усіх наукових працях, де розглядається історія революційного руху на Закарпатті, навіть у таких, як «Історія Української РСР» (Т. 2.—С. 441), «Історія селянства УРСР» (Т. 2. — С. 243), «Історія робітничого класу УРСР» (Т. 2.—С. 238), сказано, що в Берегівському страйку виноградарів 1929 р. брало участь близько 3 тис. чол. Ця цифра взята із архівних джерел, головним чином, поліцейських звітів, у яких кількість страйкуючих навмисне припущувалась. Статті в «Робітниче-селянській правді» свідчать про те, що в Берегівському страйку брало участь близько 5 тис. чол.

Не менш цікавою є й друга знайдена комуністична газета Закарпаття «Карпатська Іскра»*, перший номер якої вийшов 1 вересня 1935 р. На першій сторінці її сказано, що «Карпатська Іскра» є газетою робітників і селян і боротиметься за їх інтереси. Тут же наводяться лєнінські слова «Газета — не тільки колективний пропагандист і колективний агітатор, але також і колективний організатор». Ідейна спрямованість цього друкованого органу чітко визначена в редакційній статті № 1 «Наша мета — соціалізм. «Сьогоднішнім днем, — сказано в передовій, — трудящим Підкарпаття дістається до рук нова зброя

* Газета «Карпатська Іскра» зберігається в бібліотечі ім. П. Й. Шафарика м. Кошіце (ЧССР).

в їхній боротьбі за визволення з капіталістичного ярма. «Карпатська Іскра» буде мати величезне значення в боротьбі трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення. Вона буде вірною послідовницею «Іскри» Леніна, яка відіграла величезну роль у визволенні трудящих колишньої Росії з-під царського ярма». В тому ж номері вміщено матеріал про боротьбу трудящих Севлюшського округу проти дорожнечі, безробіття й голоду, про страйк у с. Велика Добронь Ужгородського округу, про голод на Буковині.

У другому номері від 8 вересня 1935 р. «Карпатська Іскра» писала про масові демонстрації на Закарпатті проти небезпеки війни і фашизму, викривала свавілля чехословацьких і місцевих чиновників. Газета розповіла про роботу IV з'їзду об'єднання трудящого селянства (ОТС), який проходив у Мукачеві.

«Карпатська Іскра» публікувала багато матеріалів про успіхи соціалістичного будівництва в Радянському Союзі. В рубриках: «Як живе робітник в СРСР?», «Як Радянська влада старається про школи і шкільних дітей?» газета розповідала трудящим Закарпаття про розквіт економіки, науки й культури в братніх радянських республіках, про щасливу долю радянських людей — господарів Країни Рад.

Значне місце «Карпатська Іскра» відводила питанням про міжнародний комуністичний і робітничий рух. В першому номері вона розповіла про роботу VII Конгресу Комінтерну. Газета закарпатських комуністів вела боротьбу проти шовіністичної та дрібнобуржуазної ідеології, яку проповідували лідери буржуазних і націоналістичних партій, закликала робітників і селян до єдності, підкреслюючи, що тільки об'єднаними зусиллями можна домогтися своєї мести — соціального і національного визволення.

Четвертий номер «Карпатської Іскри» вийшов у жовтні 1935 р. Можливо, це був і останній номер, не виключено, що дальші архівні пошуки доповнять наші відомості про цю комуністичну газету.

І. Ф. КОРОЛЬ (Ужгород)

До 70-річчя Великого Жовтня

БОРОТЬБА З БЕЗРОБІТТЯМ НА УКРАЇНІ В 1918—1920 рр.

В. Я. РЕВЕГУК (Полтава)

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Радянська держава переживала величезні труднощі. Народне господарство було зруйноване, в країні панували голод і безробіття. Посиленню останнього сприяли демілітаризація промисловості, демобілізація старої армії, саботаж та локаут капіталістів, які свідомо згортали виробництво, викидаючи за ворота підприємств десятки тисяч робітників. На початку 1918 р. в Катеринославі налічувалося 4,6 тис. безробітних¹, у Харкові — 20 тис.²

Виступаючи 23 квітня 1918 р. перед депутатами Московської Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, В. І. Ленін з глибокою тривогою говорив: «Перед нами грізним приви́дом встають перспективи голоду, що насувається, і масового безробіття»³. Боротьба з останнім була складовою частиною соціально-економічної політики Комуністичної партії, спрямованої на збереження основних кадрів робітничого класу — найголовнішої продуктивної сили суспільства. Однак це важливе питання лише побіжно висвітлено у працях українських радянських істориків⁴. В окремих дослідженнях воно пов'язується з введенням загальної трудової повинності — вимушеного тимчасового заходу періоду воєнного комунізму⁵.

В даному повідомленні розглядаються практичні заходи, вжиті владою Рад в справі організації допомоги безробітним та залучення робітників до продуктивної праці на всіх етапах громадянської війни.

Важливу роль у скороченні безробіття відіграли, зокрема, економічні заходи Радянського уряду України. Введення робітничого контролю й перші кроки по націоналізації основних засобів виробництва стали матеріальною основою для забезпечення повної трудової зайнятості населення. Революційні аграрні перетворення привели до поліпшення матеріального становища селянства, сприяли зменшенню його традиційного підходу до промислових центрів, що також позитивно вплинуло на розміри безробіття у містах.

Боротьба з останнім мала не лише економічне, а і політичне значення. Безробіття об'єктивно вело до декласування робітничого класу, створювало загрозу ослаблення соціальної бази диктатури пролетаріату. Тому органи Радянської влади, з одного боку, робили все можливе

¹ Рогоачевская Л. С. Ликвидация безработицы в СССР, 1917—1930 гг.— М., 1973.— С. 69.

² Возрождение.— 1918.— 27 марта.

³ Ленін В. І. Промова в Московській Раді робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, 23 квіт. 1918 р. // Повне зібр. творів.— Т. 36.— С. 222.

⁴ Історія робітничого класу Української РСР.— К., 1967.— Т. 2.— 507 с.; Скляренко Є. М. Робітничий клас України в роки громадянської війни (1918—1920).— К., 1966.— 246 с.

⁵ Ресент А. П. Рабочий класс Советской Украины на завершающем этапе гражданской войны (1920 г.).— Киев, 1984.— 168 с.; Тригуб П. М. Роль місцевих Рад Української РСР у господарському будівництві в період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни (1918—1920) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР.— К., 1984.— Вип. 18.— С. 50—56.

для поліпшення становища безробітних шляхом організації їх страхування, безплатного харчування, громадських робіт, гуртожитків тощо, а, з другого,— вживали заходів до організації обліку та розподілу робочої сили шляхом утворення бірж праці. Все це запобігало де-класуванню робітничого класу й забезпечило функціонування життєво важливих галузей економіки республіки.

Питаннями організації трудових ресурсів України займався Народний секретаріат праці та його органи— комісаріати (з 1919 р.—відділи) праці при місцевих Радах. Проте збройна боротьба проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради і розпочатий у лютому 1918 р. наступ австро-німецьких військ перешкодили Народному секретаріатові розгорнути активну роботу по втіленню в життя законоположень про працю, виданих урядом РСФРР. Успіх боротьби з безробіттям в 1918 р. залежав головним чином від тривалості існування Радянської влади в окремих районах України та ініціативи місцевих Рад.

У лютому 1918 р. був створений обласний комісаріат праці Донецько-Криворізького басейну*— колегіальний орган, до складу якого входили представники від обліконкому Рад Донбасу й Криворіжжя, обласної ради професійних спілок цього регіону, центрального фабрично-заводського комітету Харкова** і страхових робітничих груп. Керуючись положенням про місцеві біржі праці, прийнятим РНК РСФРР 27 січня 1918 р., комісаріат праці запропонував місцевим Радам та профспілкам ліквідувати приватні посередницькі контори і бюро по найму робітників⁶. Справа обліку й розподілу вільної робочої сили була вирвана з рук підприємців та передана профспілкам, які мали відкрити біржі праці, що ставали єдиними установами по працевлаштуванню безробітних. При обласному комісаріаті праці були створені центральна комісія по страхуванню на випадок безробіття і відділ розподілу робочої сили***, у віданні якого знаходилася обласна біржа праці⁷. Аналогічні заклади були відкриті також у Києві, Одесі й Полтаві⁸. Крім обласних, на початку 1918 р. на Україні існувало 48 міських бірж⁹. Вони перебували у віданні профспілок, але працювали під контролем Наркомату праці. Отже, регулятором розподілу робочої сили був, як і до революції, ринок праці. Проте він принципово відрізнявся від капіталістичного, оскільки пропозиція цієї сили та попит на неї перестали бути товаром.

Згідно з прийнятим 11 (24) грудня 1917 р. Раднаркомом РСФРР «Положенням про страхування на випадок безробіття» грошова допомога безробітним мала виплачуватися з єдиного всеросійського фонду, що створювався з внесків підприємців до спеціальних кас. Однак у зв'язку з недостатньою кількістю останніх, наприклад, Харківська губерньська конференція лікарняних кас, що відбулася 4 березня 1918 р., запропонувала місцевим страховим робітничим групам**** тимчасово взяти на

* Мається на увазі наркомат праці Донецько-Криворізької республіки (ДКР), створеної наприкінці січня 1918 р. на основі обласного об'єднання Рад Донкривбасу. Він, як і решта наркоматів ДКР, перебував у Харкові до 8 квітня— тобто до окупації міста австро-німецькими військами. Обласний комісаріат праці підлягав раднаркому Донецько-Криворізької республіки.

** Центральний фабрично-заводський комітет Харкова— це загальноміське об'єднання фабзавкомів. Вони існували і в інших містах України.

⁶ Донецьк. пролетарій.— 1918.— 24 февр.

*** Відділ розподілу робочої сили— один з відділів наркомату праці ДКР— займався працевлаштуванням безробітних.

⁷ Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. 2600, оп. 1, спр. 1, арк. 29 (далі— ЦДАЖР УРСР).

⁸ Центр. держ. арх. Жовт. революції, вищих органів держ. влади і органів держ. управління СРСР, ф. 382, оп. 4, спр. 375, арк. 22 (далі— ЦДАЖР СРСР).

⁹ Бюллетень статистики труда на Украине.— 1919.— № 1.— С. 8.

**** У 1918—1920 рр. на Україні існували 2 основних види страхування: на випадок безробіття та на випадок хвороби, оскільки єдиної системи соціального страхування ще не було. Відповідно існували і каси безробітних та лікарняні. Страхові робітничі групи— низові ланки лікарняних кас.

себе «також страхування на випадок безробіття і виконувати в цьому відношенні ті ж функції, що й відносно страхування на випадок хвороби»¹⁰.

Створення страхового фонду допомоги безробітним через саботаж підприємців та нестабільність воєнно-політичної обстановки на Україні проходило повільно. Тому основною формою поліпшення їх матеріального становища залишалося забезпечення роботою. Для цього органи Наркомату праці й робітничі організації (профспілки, фабзавкоми, заводські управління та органи робітничого контролю) йшли на крайні заходи. Обласний комісаріат праці Донкривбасу зобов'язав профспілки вжити енергійних заходів по забезпеченню своїх членів роботою навіть у тому разі, «хоч би довелося працювати кожному членові на тиждень один день». При цьому особлива увага зверталася на сімейних. Наскільки велика в робітника сім'я, «настільки його потрібно забезпечити більшою кількістю робочих днів на тиждень»¹¹. Щоб розв'язати проблему зайнятості, загальні збори робітників Миколаївського заводу «Руссуд», наприклад, вирішили розрахувати всіх тих, хто, ухиляючись від мобілізації, прийшов на підприємство під час світової війни, хто мав землю, власні будинки і лавки, а також жінок, батьки або чоловіки яких мали роботу¹².

Трудащим, які у зв'язку із скороченням виробництва позбавлялися роботи, заводууправління націоналізованих підприємств видавали грошову компенсацію в розмірі півтора- або двомісячного заробітку. Так, робітникам Дружківського металургійного заводу, що не працювали протягом кількох місяців, у квітні 1918 р. було виплачено 2 млн. 100 тис. крб.¹³.

У березні обласний комісаріат праці Донецько-Криворізького басейну розробив плани організації громадських робіт. Поряд з працевлаштуванням безробітних, ці заходи мали сприяти відбудові народного господарства. Профспілки зобов'язувалися також приступити до поступової заміни військовополонених на підприємствах безробітними робітниками¹⁴. Так, Таврійський губернський комітет по боротьбі з безробіттям ужив заходів по відновленню функціонування закритих фабрик та заводів, по залученню безробітних до роботи на тютюнових і виноградних плантаціях, що їх залишили поміщики¹⁵.

В окремих містах України органи революційної влади влаштовували гуртожитки або будинки для ночівлі, де безробітні й члени їх сімей одержували, крім того, безплатні чи за помірну ціну обіди. Маріупольська Рада робітничих депутатів з цією метою асигнувала 50 тис. крб.¹⁶ На виділені кошти місцеві профспілки відкрили 2 їдальні, в яких харчувалися 2360 безробітних, та гуртожиток для них¹⁷.

Революційні заходи Радянської влади у галузі промисловості, сільського господарства й трудових відносин, а також мобілізація робітників до лав Червоної Армії певною мірою сприяли зменшенню безробіття на Україні. Так, протягом січня—березня 1918 р. в Харкові кількість незайнятих на виробництві скоротилася з 20 до 3 тис.¹⁸ Проте у зв'язку з початком австро-німецької інтервенції забезпечити повну зайнятість населення не вдалося. Спад промислового виробництва, який розпочався в роки першої світової війни, ще більше посилювався

¹⁰ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции: Сб. документов и материалов.— Харьков, 1957.— С. 475.

¹¹ Держ. арх. Донецьк. області, ф. Р-1246, оп. 1, спр. 27, арк. 199.

¹² Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине (февраль 1917—март 1918 гг.): Сб. документов и материалов.— Николаев, 1957.— С. 218.

¹³ Держ. арх. Донецьк. області, ф. Р-2109, оп. 1, спр. 152, арк. 12.

¹⁴ Там же, ф. Р-1246, оп. 1, спр. 27, арк. 254.

¹⁵ Держ. арх. Крим. області, ф. Р-2240, оп. 1, спр. 11, арк. 5.

¹⁶ Держ. арх. Донецьк. області, ф. Р-1246, оп. 1, спр. 29, арк. 80.

¹⁷ Вестн. таганрогских профсоюзов.— 1918.— № 3.— С. 5.

¹⁸ Изв. Временного Рабоче-Крестьянского правительства Украины и Харьков. Совета рабочих депутатов.— 1919.— 1 фев.

під час тимчасової реставрації буржуазно-поміщицьких порядків на Україні. Масове безробіття різко зросло. Вже у червні 1918 р. гетьманський міністр праці зазначав, що в містах налічується понад 200 тис. безробітних і незабаром ця цифра зросте до 500 тис.¹⁹ У період денікінщини безробітні в Одесі становили 24,2% усіх робітників²⁰, у Києві — 32%²¹.

В перші дні після ліквідації австро-німецької окупації її розгрому буржуазно-націоналістичної Директорії реєстрацією безробітних та поданням їм допомоги займалися спеціальні спілки безробітних і бюро праці* при профспілках. Проте існування відірваних від робітничих колективів вузькопрофесійних організацій суперечило соціальній політиці Комуністичної партії, спрямованої на захист інтересів не окремих груп робітників, а робітничого класу в цілому. Крім того, такі організації не могли вирішити складних завдань розподілу робочої сили між окремими підприємствами й галузями народного господарства та організувати допомогу безробітним у загальнодержавному масштабі. В зв'язку з цим постановою відділу праці Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України від 14 січня 1919 р. був встановлений єдиний порядок найму на роботу через міські біржі праці, які мали у своєму складі професійні секції²². Біржі очолювали колегії, до складу яких входили представники від безробітних, профспілок і Рад робітничих депутатів. Щоб забезпечити дотримання черговості при розподілі безробітних по підприємствах й установах, при біржах створювалися відділи інспекторського контролю. Поза чергою дозволялося приймати на роботу лише відповідальних працівників радянських установ та осіб, запрошених на посади, для яких було обов'язковим політичне довір'я²³. Крім мережі міських, до літа 1919 р. були створені також районні біржі праці в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Розеві, Полтаві й Юзівці²⁴.

Влаштування трудящих на роботу у порядку загальної черги створювало певні труднощі для народного господарства, яке не завжди одержувало робочу силу необхідної кваліфікації там, де це було потрібно. Проте, незважаючи на це, органи Наркомату праці дотримувалися встановленого порядку комплектування робітничих кадрів.

У 1919 р. промисловість республіки ще не могла охопити роботою всіх бажаних. Протягом лютого — травня офіційно зареєстрованих безробітних на Україні було 270 515 чол. З них роботою забезпечили лише 79 582 чол.²⁵ Крім безробітних чоловіків, матеріальну допомогу одержували також їх сім'ї в разі мобілізації годувальника до лав Червоної Армії, дружини, які раніше не працювали у зв'язку з доглядом за малолітніми дітьми, і діти робітників, що не досягли 16 років. Права на допомогу позбавлялися особи, які самовільно залишили роботу чи відмовлялися від пропонованої органами праці, та звільнені за несумлінне ставлення до своїх обов'язків або контрреволюційну діяльність²⁶.

Мобілізація коштів для подання допомоги безробітним відбувалася за рахунок 10% відрахування від фонду заробітної плати робітників і службовців усіх державних та приватних підприємств й організацій.

¹⁹ Історія робітничого класу Української РСР.— Т. 2.— С. 93.

²⁰ Держ. арх. Одес. області, ф. Р-105, оп. 1, спр. 3, арк. 3.

²¹ Пролет. революція.— 1924.— № 5(27).— С. 173.

* Спілки безробітних та бюро праці при профспілках були утворені на Україні під час австро-німецької окупації та гетьманщини.

²² Собр. узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины.— 1919.— № 1.— С. 10.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 1, спр. 3, арк. 58.

²⁴ Там же, арк. 59.

²⁵ Бюллетень статистики труда на Украине.— 1919.— № 1.— С. 8.

²⁶ Сводка правил по выдаче пособий и пенсий трудящимся подотделами социального обеспечения и охраны труда отделов труда.— М., 1919.— С. 14.

Проте згортання виробництва і саботаж капіталістів не давали можливості зібрати необхідні кошти. Так, протягом січня—квітня 1919 р. до катеринославської міської каси безробітних замість встановленого Радой одного мільйона карбованців від підприємців надійшло лише 120 тис.²⁷ Тому для створення фонду допомоги безробітним відділ праці Катеринославського губвиконкому вирішив відрхувати 2% від заробітку кожного працюючого²⁸.

Значну фінансову допомогу безробітним подавали також місцеві органи Радянської влади. В березні 1919 р. Нікопольська Рада асигнувала на ці потреби 50 тис. крб.²⁹, Полтавський губревком у січні 1920 р.—100 тис. крб.³⁰. Проте за браком коштів установити єдиний по всій Україні та однотипний з РСФРР розмір допомоги по безробіттю не вдалося. Вона видавалася нерегулярно й залежала головним чином від фінансових можливостей місцевих Рад. Так, у 1919 р. безробітним Миколаєва, які мали робочий стаж не менше двох років, допомога надавалася в розмірі 8—16 крб. на день³¹, а на початку 1920 р.—20—29 крб.³²

Комітет харківської каси страхування від безробіття у лютому 1920 р. встановив допомогу в розмірі 8 крб. для неодружених і 12 крб. для сімейних, що становило, відповідно, половину та $\frac{2}{3}$ ставки чорнороба. В Одесі напередодні Першого травня 1920 р. безробітним була надана одноразова допомога в розмірі 4 млн. крб.³³ Лише 29 червня 1920 р. в УРСР був установлений єдиний з Радянською Росією розмір допомоги по безробіттю, що відповідав мінімальній тарифній ставці робітників відповідної професії. Безробітним надавалися також безплатне житло й обіди в громадських їдальнях³⁴. Матеріальна допомога з боку Радянської влади, хоч і мала обмежений характер, все ж відіграла важливе значення у справі врятування безробітних від голоду.

Іншою формою допомоги безробітним була організація громадського харчування. Наприклад, у 1919 р. в Катеринославі було відкрито 5 їдалень, у яких лише протягом березня безробітні одержали понад 23 тис. обідів³⁵. Після налагодження у середині 1920 р. регулярної грошової допомоги харчування в їдальнях, як правило, стало платним. Однак безробітним надавалися певні пільги. Наприклад, в Одесі вони сплачували половину вартості страв. Безкоштовно харчувалися лише діти безробітних та низькооплачувані категорії робітників (з місячним заробітком менше ніж 1000 крб.)³⁶. У Черкасах залежно від розмірів грошової допомоги одні безробітні харчувалися безплатно, другі платили за обіди³⁷.

Важливим заходом у боротьбі з безробіттям стала також організація масових громадських робіт по впорядкуванню міст і робітничих селищ, ліквідації паливної кризи й розрухи на транспорті. Ці роботи, однак, мали тимчасовий характер і не гарантували постійної зайнятості та заробітку. Протягом 1919 р. безробітні в Харкові ремонтували шосейні дороги, заготовляли дрова³⁸, у Кременчуці—будували дамби,

²⁷ Изв. Екатеринославского губисполкома Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов.—1919.—25 апр.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 382, оп. 4, спр. 375, арк. 15.

²⁹ Держ. арх. Дніпропетр. області, ф. Р-4098, оп. 1, спр. 8, арк. 11.

³⁰ Держ. арх. Полтав. області, ф. Р-2289, оп. 1, спр. 2, арк. 5.

³¹ Жовтень на Миколаївщині: Нарис з історії класової боротьби, 1917—1920 рр.—Миколаїв, 1927.—С. 45.

³² Держ. арх. Миколаїв. області, ф. Р-916, оп. 2, спр. 212, арк. 150.

³³ Скляренко Є. М. Назв. праця.—С. 90.

³⁴ Сб. узаконений по труду, действующих на Украине.—Харьков, 1920.—Ч. 2.—С. 64.

³⁵ Изв. Екатеринослав. губисполкома.—1919.—12 апр.

³⁶ Держ. арх. Одес. області, ф. Р-11447, оп. 1, спр. 20, арк. 75.

³⁷ Вестн. Народного комиссариата труда Украины.—1919.—№ 2.—С. 69.

³⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 382, оп. 4, спр. 375, арк. 11.

мостили бруківкою вулиці, прокладали лінії електропередач³⁹, в Одесі — працювали на польових роботах у навколишніх господарствах⁴⁰ тощо. Організація матеріальної допомоги безробітним і громадських робіт для них сприяли зменшенню безробіття на Україні.

Після визволення наприкінці 1919 р. території республіки від денікінських банд на першій план поставили завдання мирного будівництва. В умовах розрухи народного господарства це потребувало максимальної мобілізації матеріальних та трудових ресурсів.

За роки громадянської війни у складі робітничого класу УСРР сталися значні якісні й кількісні зміни. Десятки тисяч робітників вступили до лав Червоної Армії, багато з них загинули в боротьбі проти контрреволюції або стали жертвами білого терору. Певна частина їх була висунута на відповідальну партійну, радянську чи господарську роботу. У зв'язку з погіршенням матеріальних умов життя в містах деякі робітники пішли на село. Це привело до того, що на кінець громадянської війни кількість їх скоротилася більш, ніж у 3 рази (з 900 тис. до 270 тис. чол.)⁴¹. Разом з тим у зв'язку з обмеженням і витісненням приватної торгівлі та поглибленням процесу концентрації промисловості (середньої й частково дрібної) ринок праці поповнився некваліфікованою робочою силою та нетрудовими елементами, які офіційно рахувалися безробітними.

На Україні з початку і до 15 вересня 1920 р. було взято на облік 300 623 безробітних⁴². Проте їх кількість, починаючи з середини року, а по деяких районах і раніше, почала різко скорочуватися. Вже 18 лютого на засіданні Донецького губревкому зазначалося, що «попит на кваліфікованих робітників перевищує пропозицію»⁴³. За підрахунками планових органів, у народне господарство республіки протягом травня — грудня додатково потрібно було залучити 322 646 робітників, у тому числі 139 921 кваліфікованих та 182 725 некваліфікованих⁴⁴. Збільшення потреб у робочій силі на кінець громадянської війни пояснюється поганим станом технічного устаткування підприємств, вимушеними їх простоями й зниженням продуктивності праці. Це було зумовлено загальним погіршенням матеріального становища робітничого класу, заробітна плата якого не перевищувала третини довоєнного рівня⁴⁵.

Хоча заявки господарських органів були явно завищені, потреби в робочій силі провідних галузей промисловості не задовольнялися. У зв'язку з цим змінився порядок мобілізації трудових ресурсів республіки. Починаючи з лютого 1920 р., замість бірж праці почали функціонувати підвідділи обліку і розподілу робочої сили при відділах праці місцевих Рад*. На них покладалася облік усього працездатного населення, осіб, не зайнятих суспільно-корисною працею, та безробітних, а також плановий розподіл робочої сили як у місцевому, так і в державному масштабі. Отже, органи Наркомату праці, що раніше виконували посередницькі функції у забезпеченні роботою безробітних, перетворилися в органи обліку й розподілу всього працездатного населення відповідно до потреб народного господарства. Проте в умовах складної воєнно-політичної обстановки 1920 р., малочисельності та недосконалості органів Наркомату праці вирішити це завдання було надзвичайно важко.

* Изв. Полтав. губисполкома...— 1919.— 19 марта.

³⁹ Держ. арх. Одес. області, ф. Р-1147, оп. 1, спр. 20, арк. 36.

⁴⁰ Ресент А. П. Указ. соч.— С. 18.

⁴¹ Труд. армия.— 1920.— 4 дек.

⁴² Держ. арх. Донецьк. області, ф. Р-1163, оп. 1, спр. 6, арк. 68 зв.

⁴³ ЦДАЖР УСРР, ф. 2623, оп. 1, спр. 445, арк. 91—92.

⁴⁴ Изв. ЦК КП(б)У.— 1921.— № 7.— С. 43.

Відділи обліку й розподілу робочої сили в 1920 р. виконували функції обліку всього працездатного населення і розподілу та перерозподілу його відповідно до потреб народного господарства.

Облік працездатного населення міст і вилучення робітників із сіл та направлення їх на роботу у місцевості, де потреба в робочій силі була особливо гострою, передбачалося проводити на добровільних засадах. Однак досвід роботи показав, що в умовах продовольчих, житлових і паливних труднощів, а також зниження реальної заробітної плати забезпечити таким шляхом провідні галузі промисловості робочою силою практично було неможливо. При наявності значної кількості безробітних відчувалася гостра нестача робочих рук.

Частина безробітних відмовлялася виконувати некваліфіковану роботу на підприємствах, обсяг якої при загальній господарській розрусі був особливо значним. Вони перебивалися випадковими заробітками, йшли працювати на дрібні приватні підприємства, де в силу ряду причин розмір заробітної плати став дещо вищим, займалися кустарництвом, мішечництвом та вдавалися до інших непролетарських способів заробітку.

Не маючи достатніх матеріальних стимулів для забезпечення промисловості й транспорту робочою силою, Радянська влада змушена була, з одного боку, здійснити мілітаризацію найбільш важливих галузей виробництва, а, з другого,— стати на шлях таких форм залучення населення до праці, як переведення окремих частин Червоної Армії на становище трудових, введення загальної трудової повинності. Добровільний метод забезпечення народного господарства робочою силою був тимчасово замінений примусовим. Введена декретом Раднаркому РСФРР від 29 січня 1920 р. та поширена в квітні того ж року на території України⁴⁶ загальна трудова повинність стала важливим засобом залучення до праці всього населення, у тому числі буржуазних і експлуататорських елементів, здійснення на ділі соціалістичного принципу «хто не працює, той не їсть». Відповідно до циркуляру ВУЦВК від 23 квітня 1920 р. безробітним заборонялося відмовлятися від пропонуваної їм роботи⁴⁷. В протилежному разі вони знімалися з черги на одержання роботи, позбавлялися матеріальної допомоги й продовольчого пайка та, як крайній випадок, передавалися органам по боротьбі з трудовим дезертизмом.

Протягом 1920 р. органи Наркомату праці провели значну роботу по зменшенню безробіття на Україні. У Донецькій губернії було працевлаштовано 28 222 чол.⁴⁸, Катеринославській — 20 107⁴⁹, Київській — 51 112⁵⁰, Миколаївській — 46 640⁵¹, Кременчуцькій — 13 833⁵², Одеській — 31 736⁵³, Харківській — 36 231 чол.⁵⁴. Крім того, в порядку загальної трудової повинності на роботи, пов'язані з переміною місця проживання, було направлено 39 851 чол.⁵⁵ і залучено до суспільно-корисної праці близько 100 тис. осіб з непродуктивних елементів⁵⁶. Проте, за підрахунками автора, близько половини всіх робіт по ліквідації у той час розрухи в народному господарстві мали тимчасовий характер. Вони не могли гарантувати постійної зайнятості працюючим.

Таким чином, проведені протягом 1918—1920 рр. заходи Радянської влади по організованому працевлаштуванню й соціальному забезпеченню, мали важливе значення для зменшення безробіття на Україні. Хоча на кінець 1920 р. у зв'язку з нарощуванням темпів відбу-

⁴⁶ Собр. узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины и уполномоченных РСФСР.— 1920.— № 7.— С. 107.

⁴⁷ Бюллетень управления Уполномоченного Наркомтруда РСФСР при Совнаркомех СССР.— 1920.— № 2.— С. 13.

⁴⁸ Держ. арх. Донецьк. області, ф. Р-1146, оп. 1, спр. 1, арк. 35.

⁴⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2623, оп. 1, спр. 445, арк. 173.

⁵⁰ Держ. арх. Київ. області, ф. Р-1, оп. 1, спр. 151, арк. 48.

⁵¹ Держ. арх. Миколаїв. області, ф. Р-916, оп. 2, спр. 212, арк. 150 зв.

⁵² ЦДАЖР СРСР, ф. 1252, оп. 1, спр. 128, арк. 2.

⁵³ Стат. вестник (Одесса).— 1920.— № 13.— С. 57.

⁵⁴ Держ. арх. Харків. області, ф. Р-203, оп. 1, спр. 392, арк. 148.

⁵⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2632, оп. 1, спр. 445, арк. 93.

⁵⁶ Коммунист.— 1921.— 1 марта.

довних робіт явне безробіття в містах та промислових центрах республіки зникло, проте це явище було тимчасовим, викликаним специфічними умовами розвитку Радянської країни у період громадянської війни. Остаточню ж ліквідацію безробіття на Україні, як і в цілому у СРСР, відбулася лише в результаті соціалістичної реконструкції народного господарства, ліквідації аграрного перенаселення, кількісного й якісного зростання і дальшої консолідації робітничого класу.

ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ КЕРІВНИЦТВА ХУДОЖНІМ ЖИТТЯМ У РЕСПУБЛІЦІ (1919 р.)

Т. С. ОСТАШКО (Київ)

Після перемоги Великого Жовтня вперше в історії людства всі досягнення культури були поставлені на службу трудовому народу, перетворювалися «...із знаряддя капіталізму в знаряддя соціалізму»¹.

Розроблена В. І. Леніним програма культурної революції, яка утверджувала нову, соціалістичну культуру, охопила всі її сфери, в тому числі художню. Важливим фактором у здійсненні цього складного процесу мала стати планомірна робота по комуністичному вихованню трудящих засобами мистецтва. Причому В. І. Ленін, Комуністична партія вважали першочерговим завданням забезпечити керівництво справою культурного будівництва, розвитком мистецтва відповідним державним апаратом. «Ми повинні цілком планомірно керувати цим процесом і формувати його результати»², — зазначав В. І. Ленін.

Вже на другий день після перемоги соціалістичної революції було створено Державну комісію по освіті, що увійшла до складу Раднаркому РСФРР. Вона мала здійснювати загальне керівництво розвитком культури і створити Народний комісаріат освіти — центральний державний орган, що керував або здійснював контроль за діяльністю всіх установ культури, науки і освіти³.

На Україні процес формування державного апарату керівництва всіма сферами культурного будівництва, зокрема художнім життям, розпочався після відновлення Радянської влади на початку 1919 р. з створенням Наркомосу УСРР. У ньому сформувався Відділ мистецтв, покликаний спрямовувати творчі сили митців по шляху революційного творення, відкрити широким народним масам доступ до надбань культури, допомогти їм розкрити свої здібності. Він керував роботою відповідного державного апарату на місцях.

Діяльність Відділу мистецтв базувалася на основі положень Програми партії, прийнятої VIII з'їздом РКП(б). Партія націлювала державний апарат на те, щоб «...відкрити і зробити доступними для трудящих усі скарби мистецтва, які створені на основі експлуатації їх праці і які були досі тільки в розпорядженні експлуататорів»^{3а}.

До Відділу мистецтв Наркомосу УСРР увійшли такі комітети: театральний, музичний, образотворчого мистецтва, літературний, кіно і охорони пам'яток історії і мистецтва. Створення Відділу мистецтв та його

¹ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді Рад народного господарства. 26 травня 1918 р. // Повне збір. творів. — Т. 36. — С. 359—360.

² Цеткін К. Спогади про Леніна // В. І. Ленін про культуру. — К., 1981. — С. 305.

³ Великая Октябрьская социалистическая революция и становление советской культуры. 1917—1927. — М., 1985. — С. 69—70.

^{3а} Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. — Т. 2. — С. 48.

підвідділів розпочалося в Харкові і завершилося 3 лютого 1919 р.⁴ До нього входили представники Харківської Ради робітничих депутатів, місцевої інтелігенції. Вже в лютому 1919 р. апарат відділу налічував 241 чол.⁵

Значну роль у керівництві художнім життям на Україні відіграла Рада мистецтв Наркомосу УСРР, працівники якої брали активну участь у створенні апарату Відділу мистецтв та його комітетів. Певний час вона виконувала функції колеґії відділу. В червні 1919 р. було остаточно визначено статус Ради мистецтв як «законодавчого і теоретичного органу» цієї установи⁶.

В процесі формування нових органів управління художньою культурою важливе значення мало використання колишнього буржуазного апарату. Так, після відновлення Радянської влади у Києві продовжувало функціонувати міністерство мистецтв і національної культури буржуазно-націоналістичної Директорії. Його роботу контролював і водночас здійснював реорганізацію відповідно до завдань Радянської влади комісар, призначений Наркомосом УСРР. Незабаром після призначення він повідомляв у Відділ мистецтв, що використав старий апарат і «залучив нові сили, реорганізуючи його на нових засадах, застосовуючи в роботі нові напрями у дусі робіт тов. Луначарського, з тими змінами, що викликані умовами життя і історії України»⁷.

Радянська влада дозволила існування апарату колишнього міністерства мистецтв і національної культури (воно стало називатися комісаріатом), навколо якого об'єднувалася значна частина художників, письменників, театральних діячів, щоб дати можливість інтелігенції правильно визначити свій дальший шлях, усвідомити, що лише соціалістична революція створила необхідні умови для вільного розвитку культури на Україні. Цей орган діяв до переїзду Наркомату освіти з Харкова у Київ. Наприкінці березня 1919 р. після кількох спільних засідань Відділу мистецтв з Київським комісаріатом мистецтв і національної культури було прийнято рішення про включення останнього до складу відділу⁸. Це сприяло залученню нових кіл художньої інтелігенції до революційних перетворень у культурному житті республіки.

Вже в перші місяці своєї діяльності Відділ мистецтв прагнув якомога ширше залучати до художньої творчості насамперед пролетарські верстви. Водночас керівники ряду комітетів відділу, а також його завідуючий О. К. Гастев дотримувалися помилкових поглядів на пролетарську культуру. Намагання «лабораторним», штучним методом створювати пролетарську культуру, підтримка формалістичних напрямів у мистецтві перешкоджали об'єднанню навколо органів Наркомосу широких верств літературної і художньої інтелігенції, самотутніх талановитих вихідців з селян. Неправомірні спроби пролеткультівців кваліфікувати деякі явища художнього життя як декадентські призводили до створення різних «незалежних» організацій.

Пролеткультівські організації на Україні набули у 1919 р. масового характеру. Вони мали значну кількість друкованих органів, створювали літературні, мистецькі, театральні студії і клуби, намагалися відстоювати свою «незалежність» і діяли паралельно з органами Наркомосу.

В. І. Ленін і Комуністична партія піддавали суворій критиці помилковість пролеткультівських ідейно-естетичних поглядів. Аналізуючи труднощі в культурному будівництві, В. І. Ленін зазначав, що однією з перешкод стала «...велика кількість вихідців з буржуазної інтелігенції, яка часто освітні установи селян і робітників... розглядала як най-

⁴ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1927: 36. документів і матеріалів.— К., 1979.— С. 77.

⁵ ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 1, спр. 27, арк. 3.

⁶ Там же, спр. 616, арк. 10; спр. 1263, арк. 90.

⁷ Там же, спр. 628, арк. 7.

⁸ Золотоверхній І. Д. Становлення української радянської культури (1917—1920).— К., 1961.— С. 249; Мистецтво.— 1919.— № 1.— С. 36—37.

зручніше поприще для своїх особистих вигадок у галузі філософії» і під виглядом пролетарського мистецтва підносила «щось надприродне і недоладне»^{8а}.

Серйозною перешкодою на шляху розвитку української радянської художньої культури став буржуазний націоналізм. Його основні риси знайшли вияв у реакційній теорії «єдиної нації» і «єдиної культури», ідеї класового національного миру, ідеалізації минулого в дусі реакційного романтизму, намаганнях відірвати розвиток національної культури від російської. Активними виразниками ідей українського буржуазного націоналізму стали літератори В. Вінниченко і С. Єфремов.

У боротьбі проти буржуазного націоналізму активну участь брали пролеткультівські організації. Однак деякі їх керівники, не усвідомлюючи завдань розвитку українського мистецтва, нерідко в процесі ідеологічної боротьби переносили своє негативне ставлення до українського буржуазного націоналізму на українську культуру взагалі.

Партійні і радянські органи УСРР допомагали керівництву Відділу мистецтв переборювати помилкові погляди окремих його представників на розвиток культури, спрямовували діяльність апарату на виконання завдань соціалістичного будівництва. При цьому вони керувалися рішеннями VIII з'їзду РКП(б), які зобов'язували комуністів стежити за тим, «...щоб елементи, ворожі Радянській владі, не скористались апаратом загальної освіти і не проводили під виглядом літератури, науки та мистецтва тенденції суспільно-шкідливих, контрреволюційних і так чи інакше паралізуючих зусилля комуністичної пропаганди»⁹.

Налагодженню чіткої роботи всіх комітетів Відділу мистецтв сприяло встановлення творчих контактів між Наркомосами УСРР і РСФРР. Так, на спільному засіданні Відділу мистецтв і Комісаріату мистецтв РСФРР у квітні 1919 р. було розроблено план заходів, що включав налагодження обміну художньою продукцією, організацію спільних художніх виставок, обмін лекторами, учнями художніх навчальних закладів тощо. Було вирішено розпочати підготовку виставки російських і українських художників, скликати конференцію представників відділів образотворчого мистецтва Росії та України¹⁰. Творчі контакти з Наркомосом РСФРР встановили також театральний і музичний комітети¹¹.

Керівництво театральним життям України здійснював Всеукраїнський театральний комітет (ВУТЕКОМ). Його основним завданням, підкреслювалось у положенні, затвердженому Наркомосом УСРР, було «проведення в життя намічених законодавчими органами реформ у галузі театального мистецтва, організація театальної влади, нагляд та контроль за нею, організація театального управління і централізація його»¹².

Виконання цих функцій було покладене на підвідділи комітету: історико-театральний, репертуарний, сценічного виховання, літературно-видавничий, народних, робітничих, національних, державних театрів¹³. Широка мережа підвідділів давала можливість охопити всі галузі театральної справи в республіці.

20 лютого 1919 р. за підписом голови ВУТЕКОМу В. І. Ільїна в усі губернські центри була надіслана телеграма такого змісту: «При Комісаріаті освіти створений Всеукраїнський театральний комітет, що відає справами театру України. Комітет буде інструктувати місцеві

^{8а} Ленін В. І. Привітальна промова 6 травня: І Всеросійський з'їзд у справі позашкільної освіти 6—19 травня 1919 р. // Повне зібр. творів.— Т. 38.— С. 320.

⁹ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— Т. 2.— С. 81.

¹⁰ Культурне будівництво в Українській РСР.— С. 129; Золотоверхий І. Д. Назв. праця.— С. 251.

¹¹ Известия (Харьков).— 1919.— 29 янв., 1 февр.

¹² Культурне будівництво в Українській РСР.— С. 77.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 629, арк. 24—26 зв.

відділи. Просимо негайно повідомити, що зроблено (в галузі нагляду) за театрами, який адміністративний апарат налагоджено»¹⁴. Окремо було розіслано анкети для обліку місцевих театральних та режисерських сил. Водночас ВУТЕКОМ порушив перед Радою мистецтв питання про необхідність негайно відрядити у визволені міста України його представників для організації там відповідних установ¹⁵.

Контроль за роботою театральних колективів на місцях здійснювали відповідні відділи і комітети, що діяли при культосвіткомісіях і відділах народної освіти виконкомів місцевих Рад.

Багатопланова організаційна діяльність ВУТЕКОМу розгорнулася з перших днів його створення. Репертуарний підвідділ організовував конкурси нових п'єс, замовляв їх переклади, прагнучи підготувати для театрів репертуар, що відповідав би завданням революційної боротьби, утвердженню нових ідеалів у мистецтві.

У тій складній обстановці важливе значення мали масові театральні видовища, які готувалися Відділом мистецтв. Особливо популярними були мітинги-концерти, що складалися з двох частин: політичної (виступу оратора) і художньої (концертні номери, одноактні вистави та ін.). Тематика їх, як правило, визначалася подіями на фронті, яскравими фактами радянського будівництва. В цих заходах брали участь партійні діячі, керівники державних установ, кращі оратори. Проводилися також театральні суди та диспути на історичні, антирелігійні і політичні теми¹⁶.

Значну роль у керівництві театральним життям республіки відіграв історико-театральний підвідділ ВУТЕКОМу, очолюваний відомим ученим-літературознавцем О. І. Біленьким. Його працівники готували програмки для глядачів, де пояснювався зміст п'єс, характер історичних подій, відображених у них, влаштовували спеціальні лекції, доповіді з історії та теорії театру.

При допомозі управління народних та національних театрів ВУТЕКОМу створювалися показові пересувні трупи з метою ознайомлення широких народних мас з театральним мистецтвом. Так, при позашкільному підвідділі Чернігівського відділу народної освіти було організовано кілька пересувних труп, які виступали в народних будинках губернії¹⁷.

Залученню робітників і селян до написання п'єс на актуальні теми сприяли відповідні конкурси, що проводилися ВУТЕКОМом. Наприклад, на початку червня 1919 р. репертуарним відділом театального комітету були відібрані для конкурсу п'єси А. Невідомого «Марат» і катеринославського робітника «Цариня — машина», сповнені революційного пафосу¹⁸.

Не менш важливою була діяльність підвідділу народних театрів (знайомство з роботою театральних організацій, подання їм допомоги у підготовці працівників народних театрів тощо). З метою глибшого вивчення потреб народних театральних установ при підвідділі було організовано консультативно-довідкове бюро. У звіті ВУТЕКОМу Наркомосу УСРР про результати інспекції самодіяльних колективів Київської і Чернігівської губерній (липень 1919 р.) зазначалося: «Інтерес до театру повсюди великий. Села в ньому відношенні не відстають від міст. Своїми силами і коштами, часто без всякої допомоги керівництва зовні, створюються гуртки і трупи, де-не-де пристосовуються помешкання і ставляться п'єси. Вистави ці викликають великий інтерес і співчуття населення і добре відвідуються»¹⁹.

¹⁴ Там же, спр. 645, арк. 2.

¹⁵ Там же, спр. 631, арк. 7.

¹⁶ Український драматичний театр: Нариси історії. В 2 т.— К., 1959.— Т. 2.— С. 29—31.

¹⁷ Внешкольное образование.— 1919.— 9 июля.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 1263, арк. 20.

¹⁹ Культурне будівництво в Українській РСР.— С. 124—125.

Для забезпечення самодіяльних драматичних і хорових колективів фахівцями створювались інструкторсько-режисерські курси. Так, у Києві було відкрито робітничу театральну школу і режисерсько-інструкторські курси, в Харкові — Вищу театральну школу і тримісячні інструкторсько-режисерські курси. Крім того, планувалося організувати короткострокові курси чотирьох типів: чотириденні, дводенні, місячні та тримісячні.

В процесі становлення радянського театального мистецтва на Україні важливе значення мала націоналізація театрів. У ряді міст (Київ, Харків, Одеса та ін.) вона була проведена місцевими Радами ще до переїзду Наркомосу з Харкова до Києва. Націоналізовані театри переходили у відання театральних відділів губнаросвіт, решта працювала під контролем Радянської влади.

Незважаючи на складне економічне становище країни, викликане громадянською війною, Наркомос УСРР приділяв значну увагу матеріальному забезпеченню діячів театру. З цією метою при театральних радах губнаросвіт і культосвіткомісіях було створено продовольчі комісії, вжито заходів для організації найму та обліку робітників сцени, що дало можливість залучити велику кількість акторів і режисерів-фахівців до роботи в пересувних і народних театрах. У ВУТЕКОМі активно працювали відомі діячі українського радянського театру К. О. Марджанішвілі, С. К. Бондарчук, М. С. Терещенко, П. Т. Долина та інші.

Поряд з театральним найбільш масовим та дійовим видом мистецтва було кіно. Розвитком радянської кінематографії на Україні керував організований наприкінці січня 1919 р. при Відділі мистецтв Наркомосу УСРР кінокомітет. Він складався з таких підвідділів: обліково-контрольного, технічного, фотографічного, науково-педагогічного, дитячого, цензури і рецензій, кінохроніки, виробництва картин, експлуатаційного²⁰. Як вказувалося в одному з документів, підписаному наркомом освіти УСРР В. П. Затонським, «кінематографічний комітет — орган, покликаний регулювати і контролювати фото- і кінопромисловість, насаджувати культурний та розумний репертуар, а головним чином. обслуговувати широкі народні маси та військові частини»²¹.

На засіданні Ради мистецтв 27 січня 1919 р. було визначено два основні аспекти діяльності цього комітету: культурно-освітній та організаційний. Завідуючий кінокомітетом підкреслював, що в «теперішній час діяльність комітету розвивається тільки в останньому напрямі. Важливим завданням цієї роботи був облік всіх матеріалів кінематографії, що знаходяться в межах Радянської України»²². Разом з тим уже на наступному засіданні Ради мистецтв завідуючий кінокомітетом ознайомив присутніх з програмою культурно-освітньої діяльності: «Намічені лекції з наукових питань мистецтв, що будуть супроводжуватися кінематографом для робітників і червоногвардійців, пересувний кінематограф; кінематограф служитиме шкільним, педагогічним цілям. До завдань кінокомітету, як це мало місце у Москві, входить забезпечення радянських видань ілюстраціями»²³.

25 лютого 1919 р. Раднарком України видав декрет про націоналізацію кінематографічних картин та діапозитивів науково-освітнього характеру²⁴. Одним з перших заходів на шляху націоналізації кінематографічних підприємств було проведення обліку кіноматеріалів усіх приватних ілюзіонів та електротеатрів у Харкові наприкінці січня 1919 р. Було також заборонено вивозити з міста кіно- та фотопродук-

²⁰ ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 1, спр. 622, арк. 11.

²¹ Культурне будівництво в Українській РСР. — С. 83.

²² ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 1, спр. 616, арк. 13 зв.

²³ Там же, арк. 15.

²⁴ Сборник узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1919. — № 15. — С. 219.

цію²⁵. Аналогічних заходів вжито в лютому — березні 1919 р. в Києві, Одесі, Чернігові, Катеринославі та інших містах України. Вже у травні в Чернігові було націоналізовано 15 кінотеатрів, губернським кінокомітетом організовано 2 пересувні кіноустановки для роботи на селі²⁶. Катеринославський губернський кінокомітет взяв під контроль усю кіноапаратуру і кінопродукцію, відкрив 2 кінотеатри і кіноустановки при народних клубах, майстерні по ремонту кіноапаратури і організував безкоштовні покази кінокартин у робітничих селищах²⁷.

Науково-педагогічний відділ комітету керував проведенням культурно-освітньої роботи серед населення. З цією метою, як підкреслювалося в звіті кінокомітету Наркомосу УСРР, він встановив «зв'язок з усіма культурно-освітніми організаціями Української Республіки»²⁸.

Відділ художнього виробництва кінокомітету очолив роботу по створенню на Україні нових кінокартин. Про це свідчила, зокрема, коротка інформація, вміщена в «Бюлетені Всеукраїнського кінокомітету» № 2. «Відділ виробництва, — зазначалося в ній, — закінчив картини «Той, що прозрів» військово-агітаційного характеру, «Радянські діти» — комедія з життя сучасного буржуа, «Жертви підвалу» — з робітничого життя. Готуються до постановки такі картини: «Красные офицеры» — військово-агітаційного характеру, «Красный Кобзарь» — про Т. Г. Шевченка²⁹. В лютому 1919 р. Всеукраїнський кінокомітет розпочав зйомку художньо-біографічних фільмів про життя К. Маркса, Л. М. Толстого, Т. Г. Шевченка, але закінчити цю роботу з ряду причин не вдалося.

Цінним літописом подій громадянської війни стали хронікальні фільми, зйомка яких була організована кінокомітетом. У першій половині 1919 р. було підготовлено документальні фільми «Первый передвижной поезд-сцена имени наркомвоен Подвойского», «Пароход-сцена «Большевик имени Ц.К.К.», «Жизнь красных курсантов» та інші. З ініціативи кінокомітету було створено «Живий журнал» (у першій половині 1919 р. підготовлено 5 його номерів), який висвітлював найважливіші події в тилу і на фронтах. Головними героями сюжетів журналу виступали робітники, селяни і червоноармійці. До серпня планувалося зняти 6, 7 і 8 номери «Живого журналу»³⁰.

Становленню радянського кіномистецтва на Україні та дедалі ширшому використанню його в пропагандистсько-агітаційних цілях сприяло співробітництво кінокомітету з Наркомвоєном УСРР. Кінокомітети, створені при політвідділах Червоної Армії, разом з Всеукркінокомітетом організували у Києві та Одесі зйомки понад 30 документальних фільмів, зокрема «Револіційний тримайте крок!», «Червоноармієць, хто твій ворог?» та ін.³¹. З ініціативи і при сприянні кінокомітету політвідділи демонстрували фільми червоноармійцям і населенню прифронтової смуги.

Поряд з виробництвом кінокартин комітет створив майстерні по ремонту та виготовленню кіноапаратури, які подавали допомогу сільським кінопересувкам. Кінокомітет організував також школу для підготовки фахівців кіномистецтва: акторів, режисерів, операторів і демонстраторів³².

Багатогранна робота, яку проводив Всеукраїнський кінокомітет, потребувала розширення його апарату. Щоб «розвантажити діяльність Всеукраїнського кінокомітету щодо адміністративного нагляду над фо-

²⁵ Известия. — 1919. — 24 янв.

²⁶ Внешкольное образование. — 1919. — 9 июля.

²⁷ Известия (Екатеринослав). — 1919. — 4 мая.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 622, арк. 11.

²⁹ Там же, спр. 676, арк. 1.

³⁰ Там же, арк. 2.

³¹ Корнієнко І. С. Українське радянське кіномистецтво. 1917—1920. — К., 1959. — С. 129—130.

³² Золотоверхий І. Д. Назв. праця. — С. 268.

токінопромисловістю», більш оперативно здійснювати керівництво націоналізованими кінопідприємствами і налагодити зв'язок між центральними і місцевими органами управління кінематографією, Наркомос УСРР у березні 1919 р. створив 5 філіалів Всеукраїнокомітету³². З 12 травня 1919 р. за рішенням колегії Наркомосу України кінокомітет підпорядковувався безпосередньо їй³⁴.

Поряд з театральними і кінокомітетами велику роботу у справі виховання широких народних мас мав здійснювати Всеукраїнський комітет образотворчого мистецтва, також організований при Відділі мистецтв Наркомосу УСРР. Його функції, згідно з положенням, розробленим Наркоматом освіти, полягали в об'єднанні і регулюванні всіх процесів у галузі образотворчого мистецтва на Україні, а також сприянні «створенню умов для самовиявлення творчих сил на місцях»³⁵. Спочатку комітет складався з 3 секцій, але згодом вони були реорганізовані у 4 підвідділи: художньо-прикладний, архітектурний, учбовий і популяризації мистецтв.

16 травня 1919 р. у газеті «Київський комуніст» було опубліковано найближчі плани комітету. Передбачалося, зокрема, скликати I Всеукраїнський з'їзд художників, який мав обговорити «питання нового будівництва художнього життя в країні», створити Всеукраїнську спілку художників і організувати Всеукраїнську художню раду з представників різних напрямів мистецтва. Ці плани були розроблені колегією комітету, до складу якої ввійшли активні діячі Пролеткульту В. Г. Вольський (завідуючий комітетом), Л. І. Тракал і Е. А. Штейнберг.

Заходи комітету були спрямовані на посилення керівництва і контролю за діяльністю всіх художніх шкіл, майстерень та інших відповідних організацій. У квітні 1919 р. було видано постанову про їх реєстрацію і розпорядження про попередній огляд комітетом усієї художньої продукції, виготовленої на Україні³⁶. Комітет також контролював проведення різних художніх конкурсів і проекти художніх видань. Лише після огляду і схвалення його співробітниками ця продукція реалізовувалася.

З початку своєї діяльності комітет займався націоналізацією приватновласницьких художніх учбових закладів. Уже в квітні 1919 р. було націоналізовано і підпорядковано підвідділу художньої промисловості 7 учбових закладів, 53 одержували матеріальну допомогу від держави³⁷. Подання допомоги приватним художнім майстерням і студіям дало можливість готувати в них фахівців у галузі прикладного образотворчого мистецтва.

Велике значення для збирання і популяризації кращих зразків народної творчості мала виставка сучасного селянського мистецтва, проведена у Києві в квітні 1919 р. Після її завершення Всеукраїнський комітет образотворчого мистецтва прийняв рішення придбати ряд експонатів для художніх музеїв, видати альбом, організувати при Палаці мистецтв «селянську школу мистецької праці» з відділами живопису, вибійки, різьби та малювання по дереву, а також на основі експонатів виставки створити музей народної творчості³⁸.

Учбовий підвідділ комітету розробив програми викладання малювання як обов'язкового предмета в школі, програми по естетичному вихованню дітей у дошкільних і позашкільних закладах, а також організував двотижневі курси по підготовці вчителів художніх дисциплін у єдиній трудовій школі³⁹. Крім того, він спрямовував діяльність

³² СУ УСРР.— 1919.— № 29.— С. 323—324.

³⁴ Золотоверхий І. Д. Назв. праця.— С. 269.

³⁵ ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 1, спр. 27, арк. 17.

³⁶ Золотоверхий І. Д. Назв. праця.— С. 252—253.

³⁷ ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 1, спр. 642, арк. 41—42.

³⁸ Афанасьєв В. Київ мистецький, 1919 рік // Сузір'я.— К., 1982.— Вип. 16.— С. 222.

³⁹ ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 1, спр. 626, арк. 4.

вищих художніх учбових закладів — Академії мистецтв і архітектурно-го інституту в Києві, які готували фахівців у галузі живопису, скульптури, архітектури, графіки та інших видів образотворчого мистецтва.

Співробітники підвідділу популяризації мистецтв займалися підготовкою виставок, лекцій з питань теорії та історії мистецтв, виданням художнього й науково-художнього журналів, плакатів, листівок-закликів, виготовленням ілюстрацій до художніх творів і збірників. Підвідділ проводив роботу по створенню Центральної бібліотеки образотворчого мистецтва у Києві. Він одержав кошти для складання зразкового каталогу бібліотеки і проведення в Києві та на його околицях 30 лекцій з основних питань образотворчого мистецтва, а також лекцій на тему «Охороняйте пам'ятники мистецтва»⁴⁰.

Архітектурний підвідділ розгорнув велику роботу по спорудженню пам'ятників революціонерам, видатним діячам російської, української та світової культури. Таким чином його співробітники втілювали в життя ленінський план монументальної пропаганди і декрет Раднаркому УСРР від 7 травня 1919 р. про знесення з майданів та вулиць пам'ятників царям та царським посіпакам⁴¹ і увічнення пам'яті діячів вітчизняної культури і вождів пролетарської революції. Пам'ятники багатьом з них були встановлені у Києві, Харкові, Катеринославі, Кам'янському та інших містах України.

У тісному зв'язку з Всеукркомітетом образотворчого мистецтва діяв Комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІС), створений при Відділі мистецтв Наркомосу. До його складу ввійшли такі секції: музейна, архітектурна, археологічна, бібліотечно-архівна і етнографічна⁴². У положенні про ВУКОПМІС, затвердженому Наркомом України, зазначалося, що метою його діяльності є «піклування про реєстрацію, охорону, збирання, вивчення і популяризацію тих творів, які є найбільш образними для свого часу і можуть служити документами з історії побуту і творчості»⁴³.

Для виконання поставлених перед ним завдань комітет створював на базі позашкільних відділів наросвіт губернські, повітові і волосні відділи по охороні пам'яток історії і мистецтва. Для них ВУКОПМІС розробив відповідні інструкції, на основі яких здійснював облік цих пам'яток⁴⁴. Такі організаційні заходи дали можливість систематизувати значні історичні і художні цінності, врятувати їх від вивезення буржуазією за кордон.

Важливе значення для охорони пам'яток історії та культури в республіці відіграв декрет Раднаркому України від 1 квітня 1919 р. «Про передачу історичних пам'ятників і предметів мистецтв до відання Народного комісаріату освіти УСРР»⁴⁵. Ним керувалися в своїй майбутній роботі всі секції ВУКОПМІСу.

Музейна секція взяла на облік багато старовинних речей і творів мистецтва, які належали приватним особам і різним установам, більшу частину з яких було передано в музейний фонд ВУКОПМІСу. Лише в червні 1919 р. співробітники секції провели 35 обстежень приватних колекцій, а також взяли на облік цінності, що зберігалися в сейфах київських банків⁴⁶.

Розгорталася робота по організації музейних установ республіки. Для створення губернських музеїв музейна секція разом з етнографічною, яку очолював відомий учений у галузі археології та мистецтвознавства М. Ф. Біляшівський, розробила методичні рекомендації. Міс-

⁴⁰ Там же, арк. 4—4 зв.

⁴¹ Культурне будівництво в Українській РСР: Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. Зб. документів.— К., 1959.— Т. I.— С. 47.

⁴² ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 1, спр. 25, арк. 1.

⁴³ Известия (Екатеринослав).— 1919.— 4 мая.

⁴⁴ Народна освіта.— 1919.— № 1.— С. 82.

⁴⁵ Культурне будівництво в Українській РСР.— С. 92—94.

⁴⁶ ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 1, спр. 680, арк. 1.

цеві краєзнавчі музеї згодом стали важливими установами по вивченню історії, народних традицій, побуту різних регіонів республіки.

Наприкінці квітня 1919 р. ВУКОПМІС почав підготовку до націоналізації великих приватних та громадських колекцій і створення на їх основі державних музеїв. Наркомос УСРР прийняв спеціальну постанову про передачу державі всіх київських музеїв, зокрема торговельно-промислового і наукового, колишнього музею Ханенка і колекції Гансена, на утримання яких Раднарком України виділив 120 тис. крб.⁴⁷

Архітектурна секція ВУКОПМІСу очолила роботу по обстеженню пам'яток архітектури, що мали велику історичну цінність, розробляла плани їх реставрації. У Києві обстежувався Софійський собор, реставрувалась Андріївська церква. В червні ВУКОПМІС взяв на облік історичні та архітектурні пам'ятники в Острозі, Межиріччі, Клевані, Тульчині та ін.⁴⁸ Тоді ж колегія ВУКОПМІСу прийняла рішення відкрити в Києві майстерню для реставрації творів образотворчого мистецтва⁴⁹.

Археологічна секція розпочала підготовку археологічної карти України, в складанні якої їй подали допомогу місцеві комітети охорони пам'яток історії і мистецтва.

Діяльність архівно-бібліотечної секції була спрямована насамперед на виявлення і охорону архівів, організацію архівних фондів. Розроблені нею інструкції, методичні рекомендації надсилалися місцевим архівним органам. Кращому збереженню архівних матеріалів сприяв спеціальний циркуляр Наркомату внутрішніх справ України від 30 червня 1919 р., згідно з яким губернські і повітові виконкоми повинні були зберігати «в недоторканності» або надсилати в «більш безпечні місця і архівосховища» архіви «урядових установ і органів колишнього громадського управління»⁵⁰. 18 липня 1919 р. архівна секція була реорганізована в Головне архівне управління, що стало підвідділом позашкільного відділу Наркомату освіти⁵¹. В роботі ВУКОПМІСу активну участь брали відомі українські історики і мистецтвознавці В. О. Барвінський, Ф. Л. Ернст, В. Л. Модзалевський, Г. К. Лукомський, С. А. Таранушенко, Ф. І. Шміт та ін.

Складовою частиною Відділу мистецтв був Всеукраїнський літературний комітет, яким керувала колегія з 3 чоловік: Г. І. Петнікова (голова), О. К. Гастева і Н. І. Левченка. В «Положенні про Всеукрлітком» вказувалося, що він покликаний всіма силами сприяти «розвиткові художньої літератури, що відбиває життя, потреби і прагнення народних мас і спрямована на служіння їм». Перед Всеукрліткомом було поставлено завдання «об'єднати і спрямовувати діяльність тих літературно-художніх груп на Україні, які можуть бути використані для служіння трудовому народові», утворювати при місцевих підвідділах мистецтв літературні секції, залучати до участі в них робітників, солдатів і селян та заохочувати тих, що мали літературні здібності. Співробітники комітету також займалися підготовкою ряду літературних збірників, журналів тощо⁵².

Незважаючи на те, що Всеукрлітком очолювали представники Пролеткульту, його діяльність не обмежувалася вузько пролеткультивськими рамками. В одному з його документів зверталась увага трудящих на необхідність засвоювати «велике художньо-літературне надбання художніх епох», підкреслювалося, що «пролетаріат і народ повинні навчатися розуміти і цінувати красу художніх творів»⁵³.

⁴⁷ Большевик.— 1919.— 26 апр.

⁴⁸ ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 1, спр. 1247, арк. 31.

⁴⁹ Там же, спр. 1263, арк. 38.

⁵⁰ Міт'юков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917—1973.— К., 1975.— С. 26.

⁵¹ Там же.

⁵² ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 1, спр. 622, арк. 71—71 зв.

⁵³ Киевский коммунист.— 1919.— 7 марта.

Комітет складався з таких секцій: поетичної, якою керував деякий час Й. Мандельштам, журналістички, художньої прози і критики, очолюваної російським письменником В. М. Бахметьевим, і лекційно-інструкторської, в якій працював О. І. Білецький. Згодом при комітеті було сформовано ще 3 секції — радянської пропаганди, зв'язку і національної (української) літератури, якою керував відомий український літературознавець і критик В. Коряк.

Комітет організовував літкоми на фабриках, заводах, шахтах, у селах, які мали об'єднуватися в літературно-художні групи при наросвітах, залучати до літературної творчості робітників і селян. Важливе значення в роботі комітету надавалося створенню студії, в яких молоді літератори могли б одержати необхідні теоретичні знання і практичний досвід. Було заплановано також відкриття вищої літературної школи в Харкові. Висувалося завдання організації літературно-освітньої роботи серед широких кіл населення⁵⁴.

Для допомоги літераторам-початківцям лекційно-інструкторська секція підготувала кілька збірників: «Мистецтво поета», «Ораторське мистецтво», «Мистецтво журналістички», «Керівництво до російської літератури», відкрила спеціальні студії. Вона організовувала також вечори і лекції в народних будинках і робітничих клубах, на яких трудящі знайомилися з творчістю відомих російських і українських поетів й письменників: Пушкіна, Достоевського, Шевченка, Гоголя, Белінського, Тютчева, Лесі Українки та ін. Секція звернулася до діячів культури і письменників з проханням надсилати для підготовки до видання розробки з питань історії українського народу, українського мистецтва, пісні і думи про революційні події на Україні⁵⁵.

Активну участь взяв Всеукрлітком в організації святкування дня народження Т. Г. Шевченка 11 березня 1919 р. З цією метою було створено спеціальну колегію, до якої увійшли В. Коряк, В. Блакитний, Г. Петніков, М. Доленго та ін. В день святкування ювілею вийшла брошура про життя і творчість Т. Г. Шевченка українською і російськими мовами та одноденна газета «Тарасове свято», в якій поряд з творами Кобзаря було вміщено вірші і оповідання літераторів—професіоналів і початківців, присвячені Т. Г. Шевченку. На проведення свята Нарком України виділив 170 025 крб.⁵⁶

Слід зазначити, що, незважаючи на спроби Всеукрліткому залучити на свій бік усі літературні сили, здійснити це повністю не вдалося. Ряд різних модерністських течій — символістів, футуристів та ін., які видавали власні друковані органи і об'єднували значну кількість літераторів, діяли поза контролем комітету.

Музичне життя в республіці регулювалося Всеукраїнським музичним комітетом Наркомосу УСРР, який складався з педагогічного, концертного і оперного відділів. Роботою комітету керувала колегія, яку незабаром очолив російський співак Л. В. Собінов. У різних відділах Всеукрмузкому працювали відомі представники українського музичного мистецтва М. Леонтович, Я. Степовий, К. Квітка, П. Демуцький, Я. Яциневич та ін.

Основним завданням Всеукрмузкому стало створення нових музичних творів, співзвучних подіям революційної епохи, виявлення і виховання талановитих композиторів і музикантів — вихідців з середовища робітничого класу і трудящого селянства.

Педагогічний відділ комітету керував підготовкою висококваліфікованих фахівців, організацією музичних шкіл, класів і курсів, проведенням музичного виховання в єдиній трудовій школі.

Розпочалося створення музичних секцій при робітничих клубах і народних будинках. Багато талановитих виконавців — вихідців з ро-

⁵⁴ Там же.

⁵⁵ Известия.— 1919.— 29 мая.

⁵⁶ Культурне будівництво в Українській РСР.— С. 82.

бітничого середовища було направлено на навчання в музичні школи і вузи. До створення Всеукрмузкому на Україні функціонували 4 консерваторії (Одеса, Харків, Київ, Катеринослав) і музично-драматичний інститут ім. М. В. Лисенка. 18 серпня 1919 р. вони були націоналізовані⁵⁷. Відновили роботу колишні музичні школи, відкривалися щойно організовані. Лише в Харкові планувалося відкрити 20 районних шкіл⁵⁸.

Під керівництвом Всеукрмузкому в губернських і повітових містах створювалися його місцеві органи, які відкривали народні консерваторії, засновували музичні колективи. Концертний відділ комітету планував організацію невеликих пересувних оркестрів, які повинні були «направлятися в села, щоб демонструвати перед масами зразки творчості в галузі звуку»⁵⁹. У відділі готувалися спеціальні каталоги концертних програм, зразкові репертуари для хорових колективів робітничих і сільських клубів.

Поліпшенню матеріального забезпечення музичних колективів сприяла постанова Всеукрмузкому від 12 квітня 1919 р. про реєстрацію і реквізування музичних інструментів, що належали громадянам і установам Києва⁶⁰. Аналогічні заходи проводилися і в інших містах України.

Оперний відділ намітив відкрити радянську художню оперу, ряд оперних театрів, студій, курсів для підготовки режисерів, диригентів, хормейстерів і концертмейстерів, а також влаштовувати «при оперних театрах доступні всім проби голосу з метою використання серед широким мас так часто і в такій кількості загублених голосів»⁶¹.

Таким чином, формування радянської системи керівництва художньою культурою в республіці було підпорядковано розв'язанню загальних завдань культурної революції. Воно здійснювалось одночасно з становленням нової культури в перші роки Радянської влади і сприяло утвердженню соціалістичного ладу, підвищенню освітнього рівня трудящих. Докорінна перебудова художнього життя була спрямована на послідовне втілення ленінського гасла «Мистецтво — народу». В ході створення державного апарату керівництва культурним процесом у республіці в діяльності його органів утверджувався загальний для всієї країни принцип керівної ролі Комуністичної партії. І хоча реорганізація художнього життя тільки починалась і її успіхи у 1919 р. не варто переоцінювати, вона відіграла важливу роль у пробудженні творчих сил робітничого класу і селянства, залученні їх до будівництва нової, національної за формою, соціалістичної за змістом культури Радянської України.

⁵⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 621, арк. 9—9 зв.

⁵⁸ Літературно-художественная неделя.— 1919.— № 1.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Золотоверхий І. Д. Назв. праця.— С. 259.

⁶¹ Літературно-художественная неделя.— 1919.— № 1.

З історії Української РСР у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

ПРО ПАТРІОТИЧНИЙ РУХ КОМСОМОЛЬЦІВ ТА МОЛОДІ УРСР ЗА СТВОРЕННЯ ФОНДУ ОБОРОНИ

Л. С. МЕЛЬНИЧУК (Вінниця)

У роки Великої Вітчизняної війни радянський народ під керівництвом Комуністичної партії всю свою діяльність спрямував на задоволення потреб фронту. Як підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про

40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років», «великий подвиг в роки війни здійснили трудівники тилу. Робітники, колгоспники, вчені, інженери, конструктори своєю самовідданою працею виграли небувалу битву за метал та хліб, паливо і сировину, за створення могутньої радянської зброї»¹. Їх вклад у перемогу виражався не тільки ударною працею, масовим вступом в ряди Червоної Армії, а й численними патріотичними рухами і починаннями, спрямованими на подання фінансової й матеріальної допомоги фронту.

Гідний вклад у цю справу вніс Ленінський комсомол, у тому числі й ЛКСМ України. Комсомольці й молодь республіки були активними помічниками партійних організацій у створенні підрозділів народного ополчення, винищувальних загонів, груп по охороні населених пунктів, бригад сприяння міліції. Вони брали також участь у проведенні різних фортифікаційних робіт, виступали ініціаторами патріотичного руху по збору металевого брухту для потреб оборонної промисловості, піклувалися про поранених бійців і командирів Червоної Армії, встановлювали комсомольське шефство над госпіталями тощо.

Яскраві сторінки вписали юнаки та дівчата Радянської України в літопис всенародного руху за подання матеріально-технічної допомоги фронту, зміцнення боездатності Збройних Сил СРСР, конкретним виявом якого став рух за створення фонду оборони країни. Так, уже з червня 1941 р. від молоді республіки почали поступати індивідуальні і колективні грошові внески, облігації позик та ін. «Фонд оборони», — писала «Правда» 1 вересня 1941 р., — виник стихійно. Йому необхідно надати відповідних організаційних форм, про це повинні подбати партійні, профспілкові, комсомольські організації».

Відгукнувшись на заклик партії, комсомольці і молодь України виступили ініціаторами нових форм участі в русі по створенню фонду оборони. Так, комсомольці Ворошиловградської області ухвалили рішення щомісяця вносити у фонд односторонній заробіток². Із закликом відраховувати вартість одного робочого дня в фонд оборони звернулося до комсомольців і молоді області юнаки та дівчата доменного цеху Запорізького металургійного заводу. У відповідь на їх ініціативу в одному лише Орджонікідзевському районі Запоріжжя молодь внесла у фонд оборони понад 500 тис. крб.³ За перші 3 дні з часу відкриття поточного рахунку в сталінський державний банк поступило від комсомольців і молоді області 490 тис. крб.⁴

Найбільш масовою формою участі молоді в патріотичному русі за подання матеріальної підтримки армії були недільники. В яскраву демонстрацію відданості молоді Батьківщині вилилися, проведені за рішенням ЦК ВЛКСМ 17 серпня та 7 вересня 1941 р., всесоюзні комсомольсько-молодіжні недільники. Незважаючи на те, що значна частина території республіки вже була захоплена ворогом, комсомольці і молодь неокупованих районів України з великим піднесенням вийшли на недільники. Своєю самовідданою працею вони внесли гідний вклад у поповнення фонду оборони країни. Так, юнаки й дівчата Києва перерахували у фонд оборони Вітчизни понад 460 тис. крб.⁵ Загалом у недільниках, проведених на Україні, взяли участь близько 1700 тис. комсомольців і молоді, які поповнили фонд оборони на 13 300 тис. крб.⁶, що становить майже 13% від загальної суми, перерахованої

¹ Правда.— 1984.— 17 люня.

² Комсомолец.— 1941.— 10 серп.

³ Сов. Украина.— 1941.— 29 авг.

⁴ Комс. України.— 1941.— 2 серп.

⁵ Центр. арх. ВЛКСМ, ф. 1, оп. 6, спр. 309, арк. 8 (далі — ЦА ВЛКСМ); Сов. Украина.— 1941.— 9 сент.

⁶ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 10, спр. 4, арк. 4—19 (далі — ПА ІП при ЦК Компартії України); ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 6, спр. 8, арк. 10; Правда.— 1941.— 9 сент. (підрахунки автора).

учасниками двох всесоюзних комсомольсько-молодіжних неділеньків у країні⁷.

Яскравим виявом єдності фронту і тилу став масовий рух за збір коштів для виготовлення бойової техніки. Ініціаторами серед української молоді виступили на початку серпня 1941 р. комсомольці модельного цеху Ворошиловградського паровозобудівного заводу, які вирішили зібрати гроші і побудувати літак для свого земляка, колишнього робітника підприємства А. Топаллера, удостоєного за героїзм і відвагу високого звання Героя Радянського Союзу⁸. Цей почин знайшов широку підтримку серед молоді й трудящих області.

У відповідь на ініціативу молодих паровозобудівників комсомольці шахти № 1-біс «Криворіжжя» звернулися із закликом до гірників побудувати на особисті кошти бойовий літак і передати його Герою Радянського Союзу т. Стольникову. «Наш Стольников, — заявили вони на комсомольських зборах, — своїми героїчними подвигами на фронті високо тримає почесне звання шахтаря Донбасу. Ми пишаємося ним, як вихованцем нашої шахти. Щоб ще сильніше громив він фашистів, ми пропонуємо зібрати гроші і побудувати на них бойовий літак йому в подарунок». Комсомольська організація с. Валіївка Новосвітлівського району вирішила організувати збір коштів на будівництво літака в подарунок своєму землякові герою-льотчикові т. Зінченко⁹.

Почин молодих паровозобудівників, шахтарів і колгоспників вплив на масовий рух молоді Ворошиловградської області за створення на зібрані кошти бойової ескадрильї «Комсомолец Ворошиловграда»¹⁰. До початку вересня 1941 р. молоді патріоти зібрали і перерахували на побудову літаків близько 2 млн. крб.¹¹.

У всесоюзну кампанію по збору коштів на побудову танкової колони імені ВЛКСМ активно включилася молодь неокупованих Ворошиловградської та частини районів Харківської і Сталінської областей¹². З серпня 1941 р. по липень 1942 р. ворошиловградські комсомольці внесли в рахунок цієї кампанії понад 6 млн., харківські — 853 600 крб. Крім того, з ініціативи комсомольської організації колгоспу ім. 8 Березня Великобурлуцького району Харківської області почався збір коштів на будівництво ескадрильї винищувачів «Соціалістична Харківщина». Загалом до червня 1942 р. юнаки і дівчата неокупованих районів республіки зібрали на будівництво військової техніки 10 249 тис. крб.¹³

Таким чином, незважаючи на те, що з початку війни територія Української РСР стала ареною жорстоких битв, комсомольці та молодь Радянської України вже в складних умовах першого періоду війни зуміли мобілізувати всі резерви й можливості для подання максимальної допомоги Збройним Силам.

У ході евакуації у східні райони країни разом із заводами, МТС, колгоспами, радгоспами виїхали понад 3,5 млн. чол. трудящих республіки¹⁴. Серед евакуйованих були тисячі юнаків і дівчат, які своєю героїчною працею внесли гідний вклад у зміцнення воєнної економіки.

⁷ Куманев Г. А. 1941—1945: Краткая история, документы, фотографии.—М., 1982.— С. 65 (підрахунки автора).

⁸ Комс. України. 1941.— 10 серп.

⁹ Там же.

¹⁰ Сталін. племя.— 1941.— 20 авг.

¹¹ Ємченко Г. Я. Комсомол Донбасу в Великій Вітчизняній війні // Наук. записки Луган. педінституту: Сер. істор.—філол.— 1959.— Т. 10.— Вип. 2.— С. 36.

¹² До кінця 1941 р. неокупованими залишилися Ворошиловградська область (крім частини Попаснянського р-ну), 5 районів Харківської, а також один район та окремі населені пункти Сталінської області. Під час зимового наступу Червоної Армії були повністю визволені ще 8 районів Харківської і ряд сіл Сталінської областей.

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 13, арк. 32; спр. 4, арк. 424.

¹⁴ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, 1941—1945 гг.— Киев, 1975.— Т. 1.— С. 275.

Влившись у багатонаціональну сім'ю трудівників радянського тилу, молодь піклувалася про поповнення фонду оборони країни, шукала нові резерви для посилення боєздатності Збройних Сил.

Ініціаторами збору коштів на будівництво танкових колон, авіаескадрилей та іншого озброєння по Марійській АРСР виступили комсомольці заводу ім. Героя Радянського Союзу Бутякова, де працювала молодь з Київського заводу ім. Сталіна. На підприємстві було зібрано 100 тис. крб. на будівництво літака «Комсомолец Бутяков», за що комсомольська організація одержала подяку від голови ДКО. У відповідь на урядову телеграму комсомольці за короткий період зібрали ще 25 тис. карбованців¹⁵. Молодь «Ленінської кузні» стала ініціатором збору коштів на танкову колону, на що вирішила відрахувати півтора-місячну заробітну плату¹⁶. Юнаки та дівчата колгоспу «Рекорд», евакуйованого з с. Комісарівка Ворошиловградської області на Поволжя, ухвалили здати на будівництво танка ім. 16 гвардійців свій заробіток за два робочих дні¹⁷.

Комсомольці та молодь брали активну участь у русі по зборі коштів на будівництво танкової колони «За Радянську Україну», ініціаторами якого виступили ливарники евакуйованого з Харкова до Саратова заводу «Серп і молот». Комсомольська організація авіаційного заводу, евакуйованого з Дніпропетровська, до 25 листопада 1942 р. зібрала серед молоді на будівництво танків більш як 18 тис. крб.¹⁸. Загалом до кінця 1942 р. трудівники радянського тилу, бійці й командири Червоної Армії, партизани, населення окупованих районів республіки внесли на будівництво танкової колони «За Радянську Україну» понад 40 млн. крб.¹⁹ Значна частина цього внеску припадає на долю юнаків і дівчат. Лише за період з жовтня 1942 по березень 1943 рр. ЦК ЛКСМУ переказав на спорудження танків більше 6 млн. крб.²⁰ На початку липня 1943 р. відбулось урочисте вручення танкової колони «За Радянську Україну» воїнам-танкістам²¹.

У другій половині 1942 р. патріотичний рух, спрямований на подання допомоги Червоній Армії, розгорнувся з новою силою. Зачинателями багатьох патріотичних справ виступили юнаки та дівчата, евакуйовані з України, які, глибоко усвідомлюючи своє місце і роль у загальнонародній справі боротьби з ворогом, брали зобов'язання шляхом економії сировини і матеріалів, підвищення продуктивності праці, раціоналізації й удосконалення виробництва, в позаробочий час випускати надпланову продукцію і відправляти її в подарунок фронту²². Так, з ініціативи комсомольської організації авіаційного заводу, евакуйованого з Дніпропетровська, у вільний від роботи час була зібрана і вручена воїнам пересувна майстерня по ремонту танків, з допомогою якої фронтовики мали можливість оперативно здійснювати ремонт машин у фронтових умовах²³.

Комсомольці і молодь заводу «Ленінська кузня» із зекономлених матеріалів змонтували і відправили в подарунок фронту бронекатер²⁴.

¹⁵ ПА ЦП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 10, спр. 86, арк. 265—266; Парт. арх. Куйбишев. обкому КПРС, ф. 1683, оп. 18, спр. 49, арк. 9—10; За советский станок (орган завкома, парткома, комитета комсомола Куйбышевского станкостроительного завода).— 1942.— 17 дек.

¹⁶ ПА ЦП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 10, спр. 86, арк. 265—266.

¹⁷ Комуніст.— 1942.— 29 жовт.

¹⁸ Там же.— 18, 26 листоп.; 2 груд.; Парт. арх. Саратов. обкому КПРС, ф. 4158, оп. 7, спр. 111, арк. 54—55; оп. 8, спр. 41, арк. 6; оп. 9, спр. 9, арк. 16.

¹⁹ Гречуха М. Патріотичні почини українського народу // Україна.— 1943.— № 1/2.— С. 7.

²⁰ Тронько П. Т. Защищая Советскую Родину, 1941—1945.— М., 1979.— С. 312.

²¹ Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны.— Киев, 1977.— С. 92.

²² ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 6, спр. 18, арк. 45—46; Парт. арх. Саратов. обкому КПРС, ф. 4158, оп. 8, спр. 91, арк. 23—24; оп. 9, спр. 9, арк. 14, 100.

²³ Комуніст.— 1942.— 25 листоп.

²⁴ ПА ЦП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 10, спр. 86, арк. 262.

З глибоким інтересом юнаки і дівчата Харківського заводу ім. Комінтерну читали лист від комсомольців танкового батальйону, в якому вони дякували трудівникам за надзвичайну бойову витривалість машин, виготовлених на заводі, закликали їх не шкодувати сил, не знати втоми і давати фронтові ще більше таких машин. Звернення фронтовиків викликало піднесення трудового ентузіазму молоді. У відповідь на лист комсомольська організація заводу ухвалила збудувати в подарунок фронту понад план танкову колону і дати їй назву «Комінтернівський комсомолец». Вона була споруджена до XXVIII Міжнародного юнацького дня — 7 вересня 1942 р.

У жовтні на заводі розгорнувся рух за випуск до 25-річчя Великого Жовтня ще однієї колони танків. У листі до фронтовиків-танкістів молоді комінтернівці писали: «Ми усвідомлюємо свою відповідальність перед фронтом. Клянемося вам, товариші, працювати ще краще, ще продуктивніше, щоб до свят збудувати силами наших комсомольців і молоді ще одну танкову колону «Комінтернівський комсомолец»²⁵. У молодих робітників слово не розійшлося з ділом. У подарунок фронту силами комсомольців і молоді заводу було збудовано в позаробочий час не дві, а три танкові колони. Про цей трудовий здобуток доповів на радіомітингу представників української молоді, присвяченому 25-ї річниці утворення УРСР, що відбувся 13 грудня 1942 р. у Москві, слюсар, бригадир однієї з кращих фронтових комсомольсько-молодіжних бригад заводу Ю. Левченко²⁶.

Відзначення 25-річчя Радянської влади на Україні збіглося з початком масового вигнання фашистів з території республіки, в ході якого з новою силою розгорнувся всенародний патріотичний рух за подання всебічної допомоги армії-визволительці. Незважаючи на те, що народне господарство УРСР було зруйноване, а населення пограбоване і розорене, Радянська держава продовжувала одержувати від трудящих республіки, в тому числі й від молоді, матеріальну допомогу. З великим піднесенням проходив збір коштів в одному з перших визволених від фашистських загарбників Марківському районі Ворошиловградської області. Протягом кількох днів комсомольці та молодь цього району внесли на будівництво танкової колони «За Радянську Україну» 312 тис. крб.²⁷

Яскравий приклад радянського патріотизму продемонструвала молодь районного центру Станично—Луганська. Ще йшов бій, над містом рвалися снаряди, а молоді патріоти почали збір коштів на танкову колону і в перший же день після його визволення зібрали 30 тис. крб.²⁸ В цілому по Ворошиловградській області на танкову колону «За Радянську Україну!» було зібрано комсомольцями і молоддю понад 5 млн. карбованців²⁹.

Поряд з такими кампаніями, як збір коштів на будівництво танкової колони «За Радянську Україну!», авіаескадрильї «Комсомолец України», що проходили в рамках всієї республіки, комсомольські організації виступили ініціаторами багатьох починів, які поповнили фонд оборони на мільйони карбованців, дали додатково фронту велику кількість зброї. Так, комсомолка Н. Омельченко з містечка Ємільчине Житомирської області внесла у фонд оборони 40 тис. крб.³⁰ Повторили патріотичний вчинок колгоспника Ф. Головатого із Саратовської області чернігівська комсомолка А. Грищенко (с. Тишця Бахмацького району) та молодий робітник з Харцизького трубного заводу М. Гон-

²⁵ Комуніст. — 1942. — 27 жовт., 16 груд.

²⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 19, арк. 151—152.

²⁷ Там же, спр. 65, арк. 3.

²⁸ Там же, арк. 4.

²⁹ Підтищенко М. Наша молодь. — Україна. — 1943. — № 3. — С. 16; Парт. арх. Ворошиловград. обкому КПРС, ф. 311, оп. 1, спр. 49, арк. 36; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 10, спр. 79, арк. 39.

³⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 10, спр. 82, арк. 151.

чаренко, які внесли на будівництво бойової техніки по 100 тис. крб.³¹ На кошти знатного шахтаря-орденоносця І. Панащатенка та його напарника І. Сурудіна був побудований і відправлений на фронт танк³².

У лютому 1944 р. за пропозицією молодих робітників Кіровоградського заводу «Красная звезда» в області розпочався збір коштів на будівництво танкової колони «Кіровоградський комсомолец». Юнаки та дівчата Львівської області організували збір грошей на танкову колону «Молодь Радянської Львівщини»³³. З ініціативи молодих колгоспників артілі «Ленінський шлях» Жмеринського району, що на Вінниччині, розгорнувся рух за спорудження ескадрильї літаків «Прапор Перемоги»³⁴.

З важливим почином виступили комсомольці та молодь м. Осипенко Запорізької області, які закликали молодь внести кошти на будівництво літаків імені Поліни Осипенко. Тільки за один день юнаки і дівчата цього містечка зібрали 10 тис. крб. Цю ініціативу підтримала обласна комсомольська організація. За короткий час молодь перерахувала у фонд оборони 30 млн. крб., за що одержала подяку від ДКО і ЦК ВКП(б). У відповідь на урядову телеграму комсомольська організація знову провела збір коштів на будівництво літаків, в результаті чого додатково у фонд оборони надійшло 16 164 тис. крб. Загалом юнаки та дівчата області внесли у фонд оборони близько 50 млн. крб.³⁵

Активну участь у русі за зміцнення обороноздатності Збройних Сил брали й одеські комсомольці. Так, молодь Врадіївського району придбала на власні кошти винищувач і вручила його Герою Радянського Союзу т. Гросуну. В цілому обласна комсомольська організація успішно провела збір коштів на будівництво торпедних катерів «Одеський комсомолец», у рахунок побудови яких від молоді надійшло 11 306 тис. крб.³⁶

Значний вклад у подання допомоги фронту внесли також піонери і школярі республіки. З перших днів визволення юні патріоти під керівництвом учителів та комсомольських організацій активно включились у всенародний рух за поповнення фонду оборони країни.

Так, піонери Полтавської області зібрали на будівництво танка «Піонер Полтавщини» 620 тис. крб., школярі Мелітополя на спорудження зв'язескадрильї ім. Г. Нестеренка — 104 600 крб., за що одержали подяку від голови ДКО³⁷. Учнівська молодь Вінниччини за період 1941—1945 рр. поповнила фонд оборони на 2 282 362 крб. Всього піонерами та школярами Полтавської, Запорізької, Вінницької, Дрогобицької і Харківської областей на будівництво бойової техніки було висесено близько 4 120 тис. крб.³⁸

Гідний внесок у фонд оборони зробила і студентська молодь республіки, про що свідчать численні приклади. На будівництво танкової колони студенти Київського університету, наприклад, внесли понад 110 тис. крб., Київського медінституту — 150 тис. крб. На спорудження літака «Смерть фашизму» студенти Ніжинського педінституту зібрали

³¹ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 6, спр. 335, арк. 105; Тронько П. Т. Подвиг твоєї батьків. — К., 1969. — С. 406.

³² Рад. Україна. — 1944. — 6 лют.

³³ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 10, спр. 87, арк. 93; спр. 88, арк. 31.

³⁴ Парт. арх. Вінницьк. обкому Компартії України, ф. 457, оп. 2, спр. 53, арк. 46.

³⁵ ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 6, спр. 202, арк. 69; спр. 317, арк. 18; ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1462, арк. 2; оп. 10, спр. 83, арк. 19 (підрахунки автора).

³⁶ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 10, спр. 90, арк. 7.

³⁷ Там же, спр. 83, арк. 65; спр. 91, арк. 3.

³⁸ Там же, спр. 81, арк. 39; ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 6, спр. 327, арк. 3-а; Парт. арх. Вінницьк. обкому Компартії України, ф. 457, оп. 2, спр. 1, арк. 172; оп. 457—2, спр. 29, арк. 44—45; Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 2, оп. 5, спр. 95, арк. 28, 31 (підрахунки автора).

113 165 крб.³⁹ У 1943—1945 рр. в Українській РСР фактично не було юнака чи дівчини, які б не брали участі в русі за подання матеріально-технічної допомоги фронту. Підтвердженням цього є те, що вже наприкінці 1943 — на початку 1944 рр. на спорудження бойової техніки комсомольці й молодь визволених районів Радянської України внесли 167 321 тис. крб.⁴⁰ Лише юнаки і дівчата 13 областей республіки (Ворошиловградської, Дніпровської, Запорізької, Кіровоградської, Житомирської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Полтавської, Сталінської, Тернопільської, Харківської та Чернігівської) в 1943—1945 рр. поповнили фонд оборони майже на 320 млн. крб.⁴¹

Танкові колони — «Молодь Тернопільщини», «Комсомолец Чернігівщини», «Кіровоградський комсомолец», «Молодь Радянської Львівщини», загін торпедних катерів «Одеський комсомолец», авіаескадрильї «Комсомолец України», «Допризовник Миколаївщини», «Допризовник Херсонщини» та ін. — це далеко не повний перелік бойової техніки, що свідчить про конкретний вклад молоді в справу матеріально-технічного зміцнення Збройних Сил СРСР у роки Великої Вітчизняної війни.

Активну участь у поповненні допомоги фронту брала і сільська молодь. Серед різноманітних форм діяльності сільських комсомольських організацій у цьому напрямку важливе місце посідав рух за продаж державі надлишків сільськогосподарських продуктів, ініціаторами якого стали комсомольці колгоспу «Червоний прапор» Балаклійського району Харківської області. Дostroково виконавши план державної поставки, вони продали країні понад план 60 тис. пудів хліба, в тому числі, 19 тис. пудів — з особистих запасів⁴². У 1944 р. в фонд Червоної Армії від молодих патріотів Кам'янець-Подільської, Київської, Полтавської та Херсонської областей надійшло 8 246 500 пудів хліба⁴³. Молодь західних областей України протягом 1944—1945 рр. зібрала в фонд оборони 33 млн. пудів хліба⁴⁴.

Однією із суттєвих форм внеску комсомольців та молоді республіки в забезпечення воїнів продовольством став обробіток та збирання врожаю з так званих «гектарів оборони»⁴⁵. Так, у 1943 р. сільська молодь Харківської області з «гектарів оборони» збрала й здала у фонд Червоної Армії 4117 ц зернових культур і 13500 ц овочів⁴⁶. У 1944 р. в Українській РСР силами сільської молоді було засіяно 10 тис. «гектарів оборони». Зібраний з них урожай влився до продовольчого фонду армії⁴⁷.

Здача у фонд Червоної Армії великої кількості сільськогосподарських продуктів була значним внеском у розв'язання продовольчого питання в роки Великої Вітчизняної війни.

³⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1461, арк. 148; спр. 1465, арк. 15, 16.

⁴⁰ Пушкарєнко М. Г. Ленінський комсомол — активний помічник Комуністичної партії в поданні всебічної допомоги фронту (1943—1945) // Наук. праці з історії КПРС. — 1970. — Вип. 40. — С. 124.

⁴¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 237, арк. 90; оп. 10, спр. 80, арк. 283; спр. 82, арк. 150; спр. 83, арк. 19; спр. 87, арк. 93; спр. 88, арк. 80; спр. 90, арк. 7; спр. 91, арк. 34; спр. 100, арк. 104; ЦА ВЛКСМ, ф. 1, оп. 6, спр. 119, арк. 13; спр. 316, арк. 144—145; спр. 317, арк. 18; спр. 327, арк. 30; Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 2, оп. 5, спр. 95, арк. 28, 31 (підррахунки автора).

⁴² Рад. Україна. — 1943. — 15 груд.

⁴³ Правда України. — 1944. — 19, 22, 28 окт.; Молодь України. — 1944. — 29 жовт.

⁴⁴ Пушкарєнко М. Г. Ленінський комсомол — активний помічник Комуністичної партії в поданні всебічної допомоги фронту (1943—1945) // Наук. праці з історії КПРС. — К., 1970. — Вип. 40. — С. 124.

⁴⁵ Ініціаторами обробітку «гектарів оборони» стали колгоспники артiлі ім. Крупської Веселівського району Краснодарського краю, які зобов'язались у 1942 р. засіяти понад план 12 га пшениці і зібраний з цієї площі урожай передати у фонд оборони.

⁴⁶ Молодь України. — 1943. — 14 листоп.

⁴⁷ Пушкарєнко М. Г. Назв. праця. — С. 124.

Слід зазначити, що внески у фонд оборони були не єдиною формою матеріальної підтримки армії, посилення воєнної могутності СРСР. У роки війни комсомольці та молодь республіки брали активну участь у передплаті на державні позики, в реалізації грошово-речових лотерей, брали на себе також частину витрат на утримання госпіталів, інвалідів Великої Вітчизняної війни, сімей військовослужбовців, дітей-сиріт і т. п.

Згуртувавшись навколо Комуністичної партії, юнаки і дівчата Радянської України з перших її до останніх днів війни всі свої сили підпорядковували втіленню в життя заклику партії «Все — для фронту, все — для перемоги над ворогом!». Патріотичний рух молоді республіки за подання матеріально-технічної допомоги фронту, за створення і поповнення фонду оборони країни є яскравим свідченням її високої політичної зрілості, радянського патріотизму, самовідданого служіння Батьківщині, підтвердженням непорушної єдності фронту і тилу, морально-політичної єдності соціалістичного суспільства.

ШЕФСЬКА ДОПОМОГА ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ МІСТ У ПРОВЕДЕННІ МАСОВО-ПОЛІТИЧНОЇ Й КУЛЬТОСВІТНЬОЇ РОБОТИ НА СЕЛІ (1943—1945 рр.)

Є. А. САХАНЕНКО (Одеса)

В роки Великої Вітчизняної війни Комуністична партія надавала першорядного значення організації шефської допомоги міста селу в налагодженні та проведенні там масово-політичної і культурно-освітньої роботи. Особливе піклування виявляла вона при цьому про населення районів, які були визволені від фашистських окупантів, у тому числі території Української РСР.

Культурне шефство міста над селом було однією з обов'язкових умов успішного розв'язання складних політичних і господарських завдань, що стояли перед Країною Рад. В умовах війни, яка тривала, необхідно було швидко ліквідувати згубні наслідки фашистської окупації. Діяльність парторганізацій по відновленню перерваних війною культурних зв'язків між містом і селом була насамперед спрямована на те, щоб зміцнити політичну свідомість і організованість селянства, підвищити його трудову активність у суспільному виробництві, посилити патріотичний рух за подання всебічної допомоги Червоній Армії на етапі завершення війни.

Спрямовуючи шефський рух трудівників міст у розгортанні масово-політичної і культурно-освітньої роботи на селі в роки війни, партійні організації виходили з ленінських вказівок про необхідність безпосередньої участі міського населення в освіті, згуртуванні та політичному вихованні селянства¹. «... Це, — наголошував Володимир Ілліч, — наш обов'язок, це одне з основних завдань робітничого класу, який стоїть при владі»².

В. І. Ленін сформулював основні принципи шефства міста над селом. Він вважав, що ця робота має бути масовою, планомірною і систематичною, спиратися на високу свідомість усіх учасників шеф-

¹ Див.: Ленін В. І. Лист до об'єднаного засідання ВЦВК, Московської Ради з представниками фабрично-заводських комітетів і професійних спілок 3 жовтня 1918 р. // Повне збір. творів. — Т. 37. — С. 95; Ленін В. І. Промова на нараді делегатів комітетів бідноти центральних губерній 8 листопада 1918 р. // Там же. — С. 169; Ленін В. І. Доповідь про роботу на селі 23 березня: VIII з'їзд РКП(б), 18—23 берез. 1919 р. // Там же. — Т. 38. — С. 197.

² Ленін В. І. Сторінки з щоденника // Там же. — Т. 45. — С. 350.

ського руху, здійснюватися під постійним партійним керівництвом. Лише за таких умов, указував Володимир Ілліч, можна досягти стократного розширення культурного впливу міського населення на жителів села³.

Велику роль у розгортанні масово-політичної і культурно-освітньої роботи, підвищенні її рівня як у місті, так і на селі, відіграли в досліджуваній період постанови ЦК ВКП(б), прийняті у серпні 1944 р., «Про найближчі завдання партійних організацій КП(б) Білорусії в галузі масово-політичної і культурно-освітньої роботи серед населення»⁴ та «Про стан і заходи поліпшення масово-політичної та ідеологічної роботи в Татарській партійній організації»⁵, а також рішення травневого і листопадового (1944 р.) Пленумів ЦК КП(б)У⁶.

Керуючись ленінськими настановами та відповідними партійними рішеннями, обкоми КП(б)У спрямували діяльність парторганізацій підприємств і установ на відновлення та вдосконалення шефської допомоги селу, сільським парторганізаціям в ідейному вихованні трудящих. Так, питання про посилення масово-політичної і культурно-освітньої роботи серед сільського населення обговорювалося на засіданнях бюро Сумського (грудень 1943 р.) та Чернігівського (січень 1944 р.) обкомів КП(б)У⁷. Влітку 1944 р. бюро Харківського обласного комітету партії двічі обговорювало питання культурного шефства міста над селом і прийняло рішення про організацію постійної допомоги театрів, бібліотек та заводських клубів обласного центру сільським культуросвітнім закладам⁸. Бюро Кіровоградського та Ворошиловградського обкомів КП(б)У в червні — липні 1944 р. розробили спеціальні заходи, спрямовані на посилення допомоги міст у підвищенні загального кругозору трудівників села⁹. Ними передбачалося направлення у колгоспи агітбригад, кінопересувок, бібліотечок художньої літератури і т. д.

Практичним втіленням у життя ленінських настанов про необхідність посилення ідейного впливу міста на село, всемірного зміцнення відносин товариськості і співробітництва між міськими та сільськими жителями стала в роки війни шефська допомога селу у поширенні політичних знань. Партійні органи дбали про те, щоб у її поданні брали участь насамперед посланці робітничих колективів. Наприклад, бюро Єнакіївського міського партії, розглянувши в березні 1944 р. питання «Про шефство над колгоспами Єнакіївського сільського району», зобов'язало секретарів партійних організацій і керівників підприємств міста виділити з числа робітників не менш як по два агітатори у підшефні колгоспи для проведення там політінформацій, роз'яснення сільським трудівникам зведень Радінформбюро, питань поточної політики, організації випуску стіннівок та бойових листків. Усю цю роботу вони мали підпорядковувати розв'язанню виробничих завдань, що стояли перед колгоспами¹⁰.

Як правило, організація політичного виховання трудівників ланів і ферм доручалася найбільш підготовленим робітникам, комуністам. Так, у період збирання врожаю 1944 р. Дніпропетровський обком

³ Див.: Там же.

⁴ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980.— Т. 6.— С. 108—114.

⁵ Там же.— С. 115—122.

⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1977.— Т. 2.— С. 40—88.

⁷ Парт. арх. Сумськ. обкому Компартії України, ф. 4, оп. 1, спр. 100, арк. 170—173; Парт. арх. Чернігів. обкому Компартії України, ф. 470, оп. 4, спр. 144, арк. 37.

⁸ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 56, спр. 131, арк. 5 (далі — ПА ІП).

⁹ Парт. арх. Кіровоград. обкому Компартії України, ф. 429, оп. 4, спр. 16, арк. 75—76; Парт. арх. Ворошиловград. обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 454, арк. 23.

¹⁰ Парт. арх. Донец. обкому Компартії України, ф. 389, оп. 1, спр. 12, арк. 55.

КП(б)У направив у сільські райони строком на два місяці більш як 200 членів партії¹¹.

Діяльність робітників-агітаторів на селі була багатогранною. Вони проводили збори, бесіди, читки книг і газет, налагоджували роботу стінної преси, згуртовували клубний актив, створювали агітбригади, організовували допомогу інвалідам війни, родинам фронтовиків, брали безпосередню участь у ремонті сільськогосподарської техніки та польових роботах. Представники робітничого класу показували трудівникам села приклад справді державного підходу до соціалістичної власності, запалювали їх на самовіддану працю в ім'я якнайшвидшого розгрому ворога.

Значну роботу по розширенню політичного кругозору працівників колгоспів і радгоспів проводили керівні працівники обласних і міських організацій і установ. Так, Дрогобицький обком партії* у серпні 1944 р. відрядив у села області 24 чол. з числа партійного і радянського активу, які прочитали для населення 112 доповідей, провели 368 бесід¹². Обласні та міські комсомольські активісти Полтавщини до січня 1944 р. організували в сільських районах 800 бесід¹³. Виступи відповідальних партійних, радянських та комсомольських працівників допомагали сільському населенню краще зрозуміти воєнно-політичні та господарські завдання, що стояли як перед тим чи іншим колгоспом, радгоспом, селом, так і перед країною в цілому, сприяли посиленню патріотичного руху за подання всебічної допомоги фронтові.

Здійснюючи ленінські настанови про необхідність проводити «... найширшу науково-освітню і антирелігійну пропаганду»¹⁴, обкоми та міськкоми партії організовували поїздки на село наукових працівників для читання там лекцій і доповідей на природничо-наукові теми. Харківський обком КП(б)У створив з цією метою кілька циклів лекцій. У лютому 1944 р. в сільські клуби та хати-читальні з Харкова виїжджали 35 учених¹⁵. Навесні 1945 р. 80 науковців цього обласного центру прочитали в колгоспах і радгоспах 177 лекцій на сільськогосподарські теми¹⁶.

Враховуючи потяг сільського населення до поповнення і поглиблення своїх знань, шефи розвивали і вдосконалювали системні форми лекційної пропаганди. Полтавське обласне лекторське бюро, наприклад, організувало спільно з науковцями недільні університети, які відігравали важливу роль у підвищенні кваліфікації колгоспного активу та поширенні сільськогосподарських знань серед населення¹⁷.

Приїжджаючи в села, вчені допомагали його трудівникам в організації виробництва і культурного відпочинку, всіляко сприяли зростанню їх трудової та громадсько-політичної активності. Так, відомий астроном професор С. К. Всехсвятський, який виїздив у с. Погреби Васильківського району Київської області, не лише знайомив колгоспників з таємницями будови Всесвіту, розповідав їм про походження Землі та виникнення життя, а й цікавився станом справ у колгоспі, давав сільській інтелігенції поради щодо підготовки лекцій, рекомендував їх тематику та відповідну літературу¹⁸.

Парт. арх. Дніпропетр. обкому Компартії України, ф. 19, оп. 4, спр. 1145, арк. 29.

¹¹ Дрогобицька область існувала в 1939—1959 рр. З 1959 р. м. Дрогобич — райцентр Львівської області.

¹² Кондратюк А. С. Ідейно-політична робота парторганізації у період соціалістичної перебудови західноукраїнського села (1944—1950 рр.).— Львів, 1972.— С. 27.

¹³ Парт. арх. Полтав. обкому Компартії України, ф. 15, оп. 6, спр. 252, арк. 28.

¹⁴ Ленін В. І. Пункт програми в галузі релігійних відносин: Проект програми РКП(б).— Повне збір. творів.— Т. 38.— С. 115.

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 198, арк. 35—36.

¹⁶ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 2, оп. 11, спр. 18, арк. 41.

¹⁷ Зоря Полтавщини.— 1945.— 25 берез.

¹⁸ Київ. правда.— 1944.— 26 груд.

До культурного обслуговування сільського населення партійні організації активно залучали майстрів слова — письменників і поетів. У Львівській області, наприклад, за завданням обкому партії з трудящими Бібрського району зустрічався Я. О. Галан, а Перемишлянського — М. Т. Рильський, В. М. Сосюра, П. С. Козланюк, Остап Вишня¹⁹. Виховне значення поїздок на село представників радянської літератури, їх натхненних, запалюючих виступів перед трудящими було надзвичайно великим.

Парторганізації республіки дбали й про встановлення постійної співдружності між трудівниками сільського господарства і майстрами мистецтв. З цією метою вони систематично практикували виїзди артистів з концертами в села. Так, у період посівної кампанії 1944 р. сільських трудівників Київщини обслуговували 93 артисти столичних театрів²⁰.

Приїзд майстрів сцени в село перетворювався на справжнє свято для його мешканців. Охочих побачити й почути виступ гостей було дуже багато. У зв'язку з цим шефські концерти Полтавської обласної філармонії, наприклад, влітку 1944 р. проходили в більшості випадків на відкритих майданчиках. На них приходило від 700 до 1 тис. чол.²¹

Для підвищення ідейного впливу виступів артистів, що виїздили в сільські райони, до складу концертних бригад включалися організатори політичної освіти з числа партійного і комсомольського активу. Так, улітку 1944 р. із Запоріжжя в села області виїхали 10 агітбригад, сформованих з артистів театру ім. Щорса, облфілармонії, партійних і комсомольських працівників обласного центру. Члени однієї з цих бригад за вісім днів перебування в колгоспах організували 14 концертів, прочитали 40 доповідей, провели 380 бесід, написали 60 лозунгів, випустили 40 бойових листків²².

Культурне обслуговування сільського населення здійснювали й учасники міських гуртків художньої самодіяльності. Так, самодіяльні артисти Харківського міського клубу вчителів у 1944 р. дали для колгоспників Савинського району 10 концертів²³. Гуртківці Білгород-Дністровського міського будинку культури Ізмаїльської області* під час посівних кампаній восени 1944 р. та навесні 1945 р. дали для колгоспників 9 концертів²⁴. Учасники художньої самодіяльності залізничного депо м. Сарни Рівненської області виступали перед своїми підшефними — жителями с. Люхча майже щотижня²⁵. Виступи професійних і самодіяльних артистів з міста сприяли посиленню ідейно-виховної роботи серед трудівників села.

Значну увагу приділяли партійні організації створенню гуртків художньої самодіяльності у сільських клубах. Для подання всебічної допомоги у цій справі туди направлялися працівники міських культосвітніх установ. Так, Харківський обком партії на початку 1944 р. командировав у сільські клуби артистів обласних театрів строком на 10 днів²⁶. Для підвищення дієвості цієї допомоги театри закріплялися за певними районами. У Дніпропетровській області, наприклад, Дніпропетровський український драматичний театр здійснював шефство над приміським районом, російський драматичний — над Солонянським і

¹⁹ Петляк Ф. А. Масово-політична робота партійних організацій України після визволення від німецької окупації (1943—1945 рр.) — Наук. зап. Кам'янець-Поділ. пед. ін-ту. — 1959. — Т. 8. — С. 50.

²⁰ Парт. арх. Київ. обкому Компартії України, ф. 5, оп. 3, спр. 15, арк. 36.

²¹ Зоря Полтавщини. — 1944. — 11 серп.

²² Красн. Запорожжя. — 1944. — 8 авг.

²³ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 69, оп. 1, спр. 470, арк. 383.

* Ізмаїльська область існувала в 1940—1954 рр. З 1954 р. Ізмаїл — райцентр Одеської області.

²⁴ Парт. арх. Одес. обкому Компартії України, ф. 4980, оп. 6, спр. 68, арк. 37.

²⁵ Червон. прапор. — 1945. — 3 черв.

²⁶ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 198, арк. 37.

Синельниківським, обласна філармонія — над Котовським і Перещепинським районами ²⁷.

Методична і практична допомога професійних майстрів самодіяльним артистам села сприяла зростанню чисельності клубних гуртків, збагаченню їх репертуару новими високохудожніми творами про ратний і трудовий героїзм радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни.

З цінною ініціативою виступили у грудні 1944 р. академік О. В. Палладін, академік АН УРСР М. Т. Рильський, член-кореспондент Академії архітектури В. Г. Заболотний, народні артисти СРСР І. С. Паторжинський і Г. П. Юра. Через газету «Київська правда» вони закликали інтелігенцію столиці України організувати широку культурну допомогу селу. «Це наш обов'язок, — наголошувалося у зверненні. — Радянська інтелігенція... має взяти найактивнішу участь у відродженні культурного життя колгоспного селянства, передати йому свої знання, досвід, досягнення нашої радянської науки, історії, мистецтва» ²⁸. Звернення видатних діячів української науки і культури дістало широку підтримку серед науковців, літераторів, артистів. Вони стали частіше зустрічатися з сільськими трудівниками, активніше допомагати партійним організаціям у проведенні масово-політичної і культурно-виховної роботи на селі.

Ініціатива столичної інтелігенції дістала вдячний відгук у жителів села. «Від усього серця вітаємо благородний почин учених, працівників літератури і мистецтва, — писав від імені трудівників ланів і ферм секретар Бородянського райкому партії Київської області Ф. Волошин. — Будемо раді й надалі зустрічати у своєму районі дорогих гостей, сприймати від них правдиве слово про досягнення в нашій країні передової науки і мистецтва» ²⁹.

Роботу, спрямовану на ширше задоволення культурних запитів сільського населення, активно підтримали також воїни Червоної Армії. Ось що писали вони в газету «Київська правда»: «Ми, українці-фронтовики, з великою увагою стежимо за всіма подіями нашого радянського тилу. Із сторінок «Київської правди» ми дізналися про велику роботу, що її проводить інтелігенція Києва, розширюючи і зміцнюючи культурну допомогу селу... Наше колгоспне селянство дуже потребує вашої допомоги, дорогі друзі! Несіть же слово художньої правди в селянські маси, допомагайте колгоспникам своїми лекціями, виступами, консультаціями, порадами, відновлюйте на селі вогнища радянської культури» ³⁰.

В роки війни можливості шефів у зміцненні матеріальної бази сільських культосвітніх установ були обмеженими. І все ж ця робота проводилася. Так, одесити брали участь у поповненні книжкового фонду сільських бібліотек, а міські жителі Дрогобицької області — у відбудові клубів ³¹.

Важливу роль у шефській допомозі селу відігравали міські бібліотеки, які комплектували із своїх фондів пересувки і на певний строк висилали їх у сільські райони. 14 таких пересувок організувала, наприклад, у 1944 р. Миколаївська обласна бібліотека ³². Створення бібліотек-пересувок давало можливість обслужити найвіддаленіші населені пункти, бригади, хутори, прилучити до читання художньої літератури нові маси сільського населення.

З ініціативи партійних і комсомольських організацій у роки війни широко практикувалися поїздки сільських делегацій на промислові під-

²⁷ Там же, ф. 7, оп. 3, спр. 1129, арк. 29.

²⁸ Київ. правда.— 1944.— 3 груд.

²⁹ Там же.— 29 груд.

³⁰ Там же.— 1945.— 10 січ.

³¹ Рад. Україна.— 1944.— 27 груд.; 1945.— 16 берез.

³² Парт. арх. Миколаїв. обкому Компартії України, ф. 7, оп. 4, спр. 179, арк. 74.

приємства й будови міст. Під час цих заходів представники колгоспного селянства знайомилися з життям і побутом робітників, спільно з ними відвідували театри, виставки тощо. Кожна така зустріч супроводжувалася розповідями про стан справ у трудових колективах міста й села, взаємними зобов'язаннями добиватися нових успіхів у праці. Наприклад, під час перебування делегації молоді колгоспу ім. Ф. Е. Дзержинського Васильківського району Дніпропетровської області на Дніпробуді робітники влаштували вечір, на якому розповіли гостям про хід робіт на відбудовних об'єктах і запевнили, що свої зобов'язання, взяті до 1 Травня, вони виконають з честю. У свою чергу, представники колгоспу ознайомили дніпробудівців з ходом весняних польових робіт у їхньому господарстві. Зустріч закінчилася укладенням договору на соціалістичне змагання між молоддю Дніпробуду та колгоспу ім. Ф. Е. Дзержинського³³.

Для багатьох тисяч жителів села західних областей республіки велике виховне значення мала їх участь у роботі обласних нарад селян, інтелігенції, молоді та жінок, які проводилися обкомами партії в 1944—1945 рр. Участь в обговоренні важливих господарсько-політичних питань, знайомство з виробничим і культурним життям трудящих обласних центрів народжували у представників західноукраїнського села почуття господаря своєї долі, зміцнювали їх довір'я до Радянської влади. Вони заявляли про свою підтримку всіх її заходів. Характерним щодо цього є виступ Г. Панасюк із с. Усичі Торчинського району Волинської області на обласній нараді жіночого активу. «Радісно, — говорила вона, — що вже не буде ката, що стоїть над нами з нагайкою, а буде Радянська влада, яка звільнила нас від німецького ярма... Мій син загинув під Берліном, мого чоловіка забрали німці, але я не одна, я з Радянською владою, яка несе нам життя, що розквітає, як добра нива після дощу»³⁴.

Важливою формою культурного зв'язку між містом і селом були кінофестивалі з певної тематики, що їх організовували партійні органи на місцях. Так, у Болградському районі Ізмаїльської області з 22 лютого по 1 березня 1945 р. проходив кінофестиваль на тему «Червона Армія — визволителька від німецько-фашистського ярма». Райком партії організував підвіз сільського населення в міський кінотеатр, який напередодні був добре обладнаний і художньо оформлений. На перегляд кінофільмів селяни приїжджали з прапорами, піснями, музикою. Протягом 8 днів фестивальні фільми подивилися близько 15 тис. чол., у тому числі більш як 7 тис. жителів села. Для них було прочитано 9 лекцій і доповідей, організовано 5 зустрічей з фронтовиками і 26 виступів гуртків художньої самодіяльності та професійних артистів³⁵.

Проведення кінофестивалів, що проходили на базі міських кінотеатрів, сприяло розширенню виховного впливу міста на село, підвищенню свідомості й активності колгоспного селянства у розв'язанні господарсько-політичних завдань воєнного часу.

Таким чином, виконуючи ленінські заповіді про всемірну допомогу міста селу у політичному вихованні його жителів та прилученні їх до всіх багатств науки і культури, трудящі міст України під керівництвом партійних організацій провели в 1943—1945 рр. значну роботу, яка сприяла глибшому усвідомленню трудівниками колгоспів і радгоспів визволених районів свого патріотичного обов'язку перед Батьківщиною — зробити все можливе для якнайшвидшого відродження сільсько-господарського виробництва і зміцнення Червоної Армії.

³³ Комс. правда на Дніпростроє: Выездная ред. Комс. правды.— 1945.— 10 апр.

³⁴ Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны.— К., 1977.— С. 169.

³⁵ Парт. арх. Одес. обкому Компартії України, ф. 4980, оп. 6, спр. 69, арк. 24; Придунай. правда.— 1945.— 20 квіт.

З ІСТОРІЇ БРАТЕРСЬКОЇ ДРУЖБИ УКРАЇНСЬКОГО ТА УЗБЕЦЬКОГО НАРОДІВ (1941—1944 рр.)

К. Ф. ФАЗИЛХОДЖАЄВ (Ташкент)

Роки Великої Вітчизняної війни ще раз засвідчили, якою міцною є дружба народів Союзу РСР, якими глибинними є її корені. У той період з особливою силою виявило себе братерське співробітництво трудящих Української та Узбецької РСР. Автор повідомлення прагне висвітлити лише деякі його аспекти, що стосуються співдружності цих народів у створенні матеріально-технічних передумов Перемоги над ворогом.

Сила братерської дружби знайшла свій вираз у ході перебазування величезної кількості заводів, фабрик, установ, мільйонів людей з районів, тимчасово окупованих ворогом, на схід країни. Монтаж та введення їх у дію в найкоротший строк — цей подвиг робітників, інженерів і виробничників гідний захоплення. Жителі Уралу, Сибіру, Казахстану, республік Середньої Азії відкрили двері будинків та свої серця перед евакуйованими радянськими громадянами.

В Узбецьку РСР, зокрема, було перебазовано 93 великих промислових підприємства, з них майже 30 — з Української РСР¹. Комуністична партія, уряд, трудящі республіки повинні були якнайшвидше вирішити основне завдання — забезпечити їх виробничими майданчиками, повністю змонтувати устаткування, що надійшло, укомплектувати фабрики та заводи робітниками і кадрами спеціалістів. Значні труднощі, які стояли на цьому шляху, було успішно переборено. Трудящі Узбекистану, працюючи разом із своїми братами, виявляли самовідданість і високе розуміння свого громадянського обов'язку.

Однак нестача робочої сили відчувалася досить гостро. Підприємства, евакуйовані в Узбецьку РСР, було укомплектовано на 25—30%. Для них спеціально було підготовлено 30 тис. кваліфікованих працівників².

Республіканська партійна організація, всі трудящі Узбекистану проявили виняткову увагу й чуйність до евакуйованих громадян. Були здійснені заходи щодо забезпечення їх житлом, працевлаштування, подання матеріальної допомоги. Для тисяч з них узбецька земля стала рідним домом. Але особливу увагу було приділено дітям. Лише в Узбецьку РСР прибули понад 200 тис. чол.³, серед яких було багато дітей з братньої України. Наприклад, в Андіжанську область було направлено 1820 чол., у тому числі дитячі будинки з Маріуполя, Києва, Черкас, в Бухарську область — 1300 чол. з Дніпропетровська, Сумської області та інших місць, в Наманганську — 1350 дітей з Києва та Краматорська, в Самаркандську — 400 чол. з Ворошиловграда, Нікополя та ін., у Ферганську — 1400 чол. та 11 дитбудинків⁴.

У жовтні 1941 р. було організовано Центральний дитячий евакопункт. Його головне завдання — прийом та влаштування евакуйованих підлітків у віці від 14 до 16 років. За даними реєстраційного журналу, протягом 25 листопада 1941 р. — 1 липня 1942 р. з Києва прибуло 2085 дітей, Харкова — 1296, Одеси — 1290 й т. п.⁵

Одним з найяскравіших виявів радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму були численні випадки, коли трудівники республіки брали на виховання дітей, батьки яких загинули або билися

¹ ЦДА Узб.РСР, ф. 1619, оп. 12, спр. 798, арк. 1.

² Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 43, спр. 2104, арк. 8.

³ Там же, спр. 2102, арк. 103.

⁴ Центр. держ. арх. нар. госп-ва СРСР, ф. 4372, оп. 42, спр. 729, арк. 195—196.

⁵ Парт. арх. Узб. філіалу Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ПА УЗ ФІМЛ при ЦК КПРС), ф. 58, оп. 18, спр. 892, арк. 21—22; ЦДА Узб.РСР, ф. 837, оп. 32, спр. 4099а, арк. 1, 57.

з ворогом на фронті. Партійні організації та місцеві Ради всіляко підтримували цю патріотичну ініціативу, подавали допомогу громадянам, які вирішили подбати про долю таких дітей. На одному з вечорів інтернаціональної дружби, який відбувся у Гіждуванському районі Бухарської області, виступила В. Поповченко—Шарапова. «Ненависна війна відібрала в мене батьків, — сказала вона. — Але я не залишилася сиротою. Батьківську ласку й щире тепло дали мені нові батько й мати Ахун та Муяссар Шарапови... Мій чоловік теж не узбек, він українець і теж під час війни був усиновлений. З М. Шараповим ми з дитинства виховувалися в одній сім'ї... Велике спасибі за вашу ласку й тепло, дорогі Ахун-ата та Муяссар-опа. Моя перша Батьківщина — українське місто Харків, друга — узбецьке село Гіждуван»⁶.

Зал привітав Ахуна Шарапова і його дружину, які повторили подвиг ташкентського коваля Ш. Шамахмудова та його Бахри Акрамової. В роки війни вони взяли у свою сім'ю й виховали 14 дітей різних національностей.

Комуністична партія та уряд Узбекистану виявляли піклування й про долю діячів науки та культури, евакуйованих на територію республіки. Незважаючи на труднощі воєнного часу, вони були забезпечені всім необхідним для нормального життя та творчої роботи. Роки їх перебування в Узбекистані мали плідотворний вплив на розвиток науки та мистецтва Узбецької РСР.

У той час там працювали українські письменники й поети — Іван Ле, О. Ільченко, М. Терещенко та інші, а також колективи Київського академічного українського драматичного ім. І. Франка і Харківського музично-драматичного театрів. В травні 1943 р. у Намангані було розміщено Дніпропетровський український музично-драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка. Його актори прибули до цього міста у повному складі, маючи у своєму репертуарі 22 вистави. За час перебування в Намангані було здійснено ще чотири нових постановки, в тому числі «Чекай мене» К. Симонова, «Украдене щастя» І. Франка.

Бригади акторів театру неодноразово відвідували райони області, виступали перед колгоспниками під час посівної та бавовнозбиральної кампаній, демонструючи свою майстерність. Вони були гостями госпіталів. У грудні 1943 р. артисти звітували перед бійцями 3-го Українського фронту.

Значну допомогу актори подали колегам з місцевого музично-драматичного театру ім. Навої. Вперше на узбецькій сцені було поставлено класичну оперу «Запорожець за Дунаєм». Митці з Української РСР доклали чимало зусиль до того, щоб ця вистава у виконанні узбецьких артистів зберегла свій національний колорит.

У доповідній записці Управління у справах мистецтв при Раднаркомі Узбецької РСР, яку було направлено в ЦК Компартії республіки у лютому 1944 р., говорилося: «За час своєї роботи в м. Намангані театр здобув любов і повагу широких кіл глядачів..., які охоче відвідують вистави театру. Працівники театру завжди виявляли високу політичну свідомість і систематично брали участь в усіх політико-громадських заходах, які здійснювалися в Намангані»⁷.

В нашій республіці високо оцінили вклад колективу Дніпропетровського українського музично-драматичного театру ім. Т. Г. Шевченка в розвиток театрального мистецтва Узбецької РСР. Він був нагороджений Почесною грамотою Президії Верховної Ради республіки, а групі акторів присвоєно почесні звання «Народний артист Узбецької РСР», «Заслужений артист Узбецької РСР» та т. ін.⁸

Митці з Української РСР висловлювали свою вдячність трудящим братньої республіки за дружбу, безкорисливу допомогу, любов до ми-

⁶ Одна Родина, одна судьба.— Ташкент, 1968.— С. 92—93.

⁷ ПА УЗ ФІМЛ при ЦК КПРС, ф. 58, оп. 20, спр. 192, арк. 92—93.

⁸ Там же, арк. 83.

стецтва. Директор і художній керівник Київського академічного українського драматичного театру ім. І. Франка народний артист СРСР Г. П. Юра перед від'їздом з Узбекистану говорив: «Ми всі гаряче полюбили Ташкент і ташкентців. Хочеться висловити найбільш глибокі почуття вдячності за гостинність, увагу й турботу, за все, що було зроблене для нас у важких умовах воєнного часу. Наше перебування й спільна робота в Узбекистані — яскраве свідчення співдружності братніх народів»⁹.

Як відомо, фашистські загарбники завдали величезних збитків народному господарству нашої країни. Відбудувати зруйноване окупантами було дуже важко. Комуністична партія згуртувала, мобілізувала трудящих на виконання цього важливого завдання. Трудівники Узбецької РСР прийшли на допомогу братньому українському народові: у визволені від ворога райони УРСР було відправлено устаткування, будівельні матеріали, товари широкого вжитку. На Україну відвантажено 350 тракторів, стільки ж плугів, направлено 295 трактористів, 15 агрономів МТС та ін.¹⁰ Крім того, Узбецька РСР узяла шефство над Харківською областю.

В республіці розгорнувся рух за створення фонду допомоги визволеній Україні. Робітники й спеціалісти з промислових підприємств вирішили у позаурочний час за рахунок використання внутрішніх ресурсів виготовити для харків'ян 2500 тілогрілок, 500 курток, 5000 комплектів білизни, 8000 теплих дитячих речей. Узкооперації відправила 600 матраців, трикотажних виробів на 80 тис. крб., теплих речей на 350 тис. крб.¹¹ Працівники місцевої промисловості відвантажили 16 тис. кг печива, 5 тис. л фруктових соків, 3 тис. л олії, 14 тис. кг свіжих фруктів. Медики надіслали устаткування для лікарень та поліклінік¹².

Колгоспники Узбекистану виділили сільським трудівникам України 8 тис. волів та коней, 170 тис. кіз та овець, багато зерна, взуття та одягу. 10 колективних господарств Галляаральського району Самаркандської області, виконавши зобов'язання по продажу державі хліба, привезли на заготівельні пункти понад план ще майже 2 тис. пудів зерна. Вони звернулися з проханням до відповідних органів передати його жителям Харкова. Трудящі Наманганської області теж надіслали їм свої подарунки.

Вся країна прийшла на допомогу зруйнованому фашистами Донбасу. До цієї справи активно підключилися й трудівники Узбекистану. Кувасайський цементний завод, Ташкентський і Ферганський текстильні комбінати та інші підприємства відправили туди свою продукцію. Колектив Чирчикського електрохімічного комбінату взяв участь у відбудові Дніпродзержинського азотнотукового заводу¹³.

В Узбецькій РСР було сформовано спеціальні бригади з представників заводууправлінь, партійних, комсомольських і профспілкових організацій та Народного комісаріату вугільної промисловості СРСР, які мали завдання збирати устаткування, будівельні матеріали, механізми, інструменти тощо для використання їх на ремонтних роботах у Донецькому басейні. З Ташкента в Донбас виїхали 750 вихованців ремісничих училищ і шкіл ФЗН. На мітингу, який відбувся перед їх від'їздом, вони дали слово докласти всіх зусиль до того, щоб якнайшвидше відбудувати Всесоюзну кочегарку¹⁴.

В жовтні 1944 р. Червона Армія повністю визволила територію Радянської України від гітлерівських загарбників. Керівники партії та уряду УРСР від імені народу висловили щире подяку трудящим Уз-

Коммунист Узбекистана.— 1964.— № 7.— С. 57.

¹⁰ ПА УЗ ФІМЛ при ЦК КПРС, ф. 53, оп. 19, спр. 20, арк. 23—24.

¹¹ Правда Востока.— 1943.— 31 авг.

¹² Там же.— 25 авг.

¹³ Там же.— 26 нояб.

¹⁴ Там же.— 5 октяб.

бецької РСР за братерську допомогу в спільній боротьбі проти фашистів та сприяння у справі відновлення зруйнованого війною народного господарства.

Україна та Узбекистан разом ділили всі тяжкі випробування, які випали на їх долю. У вітальному листі українському народу від імені узбецького, зокрема, підкреслювалося: «Дорогі наші брати! Радісне свято визволення Радянської України від поневолювачів — це свято всіх народів Радянського Союзу, це і наше свято. Узбецький народ пишається тим, що в роки тяжких випробувань, які випали на нашу долю, він зміг подати українському народові посильну братерську допомогу»¹⁵. Дружба наших народів має глибокі корені. Вона гартувалася і в праці, і в бою. В пам'яті трудящих Узбекистану назавжди залишиться безкорислива допомога великого російського, українського та інших братніх народів у справі ліквідації колишньої економічної та культурної відсталості, відбудови Ташкента після руйнівного землетрусу 1966 р., загалом в усьому, що сприяло перетворенню Узбецької РСР у передову індустріально-колгоспну республіку із значним науковим і творчим потенціалом.

У битві з фашизмом братерський союз радянських народів не лише вистояв, а й зміцнів. Патріотизм, соціалістичний інтернаціоналізм, відданість ленінській партії, ідеалам комунізму — все це було тією силою, яка народжувала масовий героїзм на фронті та в тилу, цементувала залізну волю й мужність наших людей, їх дружбу.

¹⁵ Коммунист Узбекистана.— 1964.— № 7.— С. 53—54.

ПРО ВІДБУДОВУ МЕДИЧНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ (1943—1945 рр.)

І. М. САХАРЧУК (Київ)

На всіх етапах боротьби за побудову соціалізму і комунізму Комуністична партія постійно піклувалася про здоров'я радянських людей. Свідченням цього є, зокрема, її активна діяльність по відбудові і розвитку медичної промисловості Української РСР на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни.

В роки передвоєнних п'ятирічок на Україні, як і в інших радянських республіках, поряд з розвитком широкої мережі лікувальних закладів, створювалася медична промисловість, що підпорядковувалася Народному комісаріату охорони здоров'я УРСР (НКОЗ УРСР). Вона мала такі галузі: медично-інструментальну у складі 12 заводів і фабрик та 14 експериментальних майстерень при науково-дослідних інститутах; хіміко-фармацевтичну — 18 підприємств; протезну у складі 3 заводів і 8 протезних майстерень¹. Крім цього, на Україні функціонувало ще два підприємства союзного підпорядкування, а саме: заводи «Червона зірка» у Харкові та ім. Ломоносова в Києві. Медична промисловість Української РСР випускала різноманітну продукцію (медичне устаткування, інструментарій, меблі, лікувальні препарати, протезні вироби і т. д.) на 178 млн. крб. на рік (у довоєнних цінах), що становило 30—35% всієї продукції медичної промисловості СРСР².

На початку Великої Вітчизняної війни завдяки чіткій роботі партійних організацій органів охорони здоров'я республіки в тил було

¹ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 70, спр. 189, арк. 98, 99; оп. 76, спр. 11, арк. 46 (далі — ПА ІІП при ЦК Компартії України); Центр. держ. арх. Жовтн. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. 342, оп. 14, спр. 6179, арк. 6 (далі ЦДАЖР УРСР).

² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 70, спр. 189, арк. 99.

евакуйоване найбільш цінне устаткування та сировина підприємств медичної промисловості, в тому числі київських заводів ім. Свердлова, «Ренток», протезного; харківських — «Здоров'я трудящим», хімфармапаратів, медінструментів, медапаратури, штучних зубів, протезного. Всього під час евакуації було вивезено 50 вагонів медичного і аптечного устаткування³. Однак значна частина цих вантажів загинула в дорозі від бомбардувань ворожої авіації. До того ж, не вдалося евакуювати значну кількість устаткування, сировини та іншого медичного майна промислових підприємств західних областей України і Одеси.

Перевезене з підприємств медичної промисловості України устаткування було зосереджене в Бійську, Нижньому Тагілі, Семипалатинську, Чкалові, Карабалти, Чимкенті, Фрунзе та інших містах Сибіру і Середньої Азії. В короткий строк підприємства знову розгорнули роботу по виготовленню лікарсько-профілактичних сироваток, вакцин, лікарських препаратів, перев'язочного матеріалу, медичної апаратури і т. д.⁴ Фашисти пограбували ті медичні підприємства, які не були евакуйовані. Всього німецько-фашистські загарбники зруйнували на Україні 144 будівлі медичної промисловості загальною площею 298292 куб. м⁵. Сума збитків, що їх завдали окупанти медичній промисловості Української РСР, лише по 29 актах становила 38 195 500 крб.⁶ Загальні ж втрати медичної промисловості і аптечної мережі республіки обчислювалися у 288 600 тис. крб.⁷

Ще в ході Великої Вітчизняної війни, коли розпочалося вигнання фашистських орд за межі нашої землі, широким фронтом розгорнулися відбудовні роботи в усіх галузях народного господарства і культури. Їх програму було накреслено в постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації»⁸.

Перед органами охорони здоров'я також стояли великі завдання. В ході жорстокої боротьби з ворогом була створена величезна мережа лікувальних закладів. Якщо напередодні війни в гарнізонних і евакуаційних госпіталях налічувалося 35 540 ліжок, то на 1 липня 1941 р. їх кількість була доведена до 122 000, до 1 серпня 1942 р. — до 658 000, а до січня 1944 р. збільшилася ще на 23%⁹. Мільйони поранених та хворих радянських воїнів своєчасно одержували медичну допомогу та лікування, відновлювали своє здоров'я і поверталися до своїх частин. Важливого значення в лікувальній практиці набуло протезування інвалідів Великої Вітчизняної війни, цивільне населення також потребувало уваги з боку органів охорони здоров'я.

Робота величезної кількості військових та цивільних лікувальних закладів була б неможливою без постійного забезпечення їх медикаментами, медінструментарієм, апаратурою, протезними виробами, перев'язочними матеріалами та іншою продукцією. У цих умовах особливої актуальності набуло відродження зруйнованої медичної промисловості на визволених від німецько-фашистської окупації радянських територіях, у тому числі Української РСР. Відбудовані підприємства медичної промисловості республіки мали стати важливим резервом розширення воєнного господарства країни, відновлення здоров'я воїнів та трудівників тилу. Тому поряд з будівництвом об'єктів важкої ін-

³ Там же, арк. 102.

⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 342, оп. 14, спр. 4914, арк. 145.

⁵ Там же, спр. 6179, арк. 6.

⁶ Там же, арк. 5.

⁷ Там же, спр. 4914, арк. 380.

⁸ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1980. — Т. 6. — С. 66—106.

⁹ Здравсохранение в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Сб. документов и материалов. — М., 1977. — С. 8—9, 15.

дустрії, шахт і рудників, Комуністична партія і Радянська держава розгорнули велику роботу по відродженню підприємств медичної промисловості.

Керуючись настановами Комуністичної партії і Радянського уряду, Наркомздорв'я СРСР 21 жовтня 1943 р. визначив заходи по відбудові підприємств охорони здоров'я у визволених від німецьких окупантів Харківській, Сталінській, Ворошиловградській, Чернігівській, Сумській, Запорізькій областях і районах Дніпропетровської та Київської областей¹⁰.

Організатором і натхненником радянського народу у боротьбі за відродження економіки визволених від німецької окупації районів була Комуністична партія. Для керівництва відбудовою і контролю за виконанням рішень ДКО при РНК СРСР було утворено Комітет по відбудові економіки у визволених районах¹¹⁻¹². На відновлення роботи підприємств медичної промисловості УРСР були виділені значні кошти. Так, у четвертому кварталі 1943 р. для цього було асигновано 967 тис. крб.¹³, а в 1944 — 3115 тис. крб.¹⁴

Партія і Радянська держава подавали Україні велику матеріально-технічну допомогу. Для відновлення діяльності зруйнованих окупантами лікувальних закладів та підприємств медичної промисловості в 1944 р. на Україну було відправлено 110 вагонів бавовняних тканин, 90 — мила, сотні вагонів лісу, хімікатів, цементу, паперу та інших матеріальних цінностей 600 найменувань на суму 38 млн. крб.¹⁵ З метою своєчасного постачання їх заводам, фабрикам, лікувальним закладам Укрмедпостач організував велике складське господарство, міжобласні філії у Львові, Харкові, Одесі, а також обласні бази, що підпорядковувалися облздороввідділам. На Харківський склад, наприклад, вже до вересня 1943 р. було завезено 5 вагонів медикаментів, інструментарію, устаткування¹⁶.

Питання відбудови народного господарства були в центрі уваги обкомів та райкомів партії. За 1944 рік, наприклад, на бюро Харківського обкому КП(б)У було розглянуто 167 питань щодо відновлення роботи підприємств промисловості і транспорту, Ворошиловградського — 113, Дніпропетровського — 117, Запорізького — 107, бюро Львівського обкому партії — 47 питань¹⁷. Серед них були і питання про відбудову медичної промисловості, закладів охорони здоров'я. На засіданнях обкомів КП(б)У періодично заслуховувалися також звіти керівників промислових підприємств.

В результаті допомоги ЦК ВКП(б), уряду, великої організаторської діяльності партійної організації республіки вже в кінці 1943 р. вдалося частково відновити роботу підприємств медичної промисловості Харкова і Ворошиловграда. Так, в четвертому кварталі 1943 р. харківські заводи медичної промисловості випустили продукції на суму 1339,9 тис. крб., а ворошиловградські — на 172 тис. крб.¹⁸

Серед підприємств медичної промисловості Харкова перші зразки продукції на суму 38 тис. крб. виготовив завод «Червона зірка»¹⁹. Він та Київський завод ім. Ломоносова були базовими у розвитку хіміко-фармацевтичної промисловості України в галузі синтезу органічних лікувальних препаратів. На них виготовлялися ефір наркозний, хлорсформ наркозний та чистий, пірамідон, стрептоцид білий, хлоргід-

¹⁰ Там же. — С. 334—337.

¹¹⁻¹² Деннісенко П. Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки (1943—1945 рр.). — К., 1968. — С. 41.

¹³ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 76, спр. 11, арк. 1.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 342, оп. 14, спр. 6060, арк. 5.

¹⁵ Там же, спр. 4914, арк. 110.

¹⁶ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 46, спр. 128, арк. 41.

¹⁷ Там же, спр. 284, арк. 11, 12, 15, 20, 29.

¹⁸ Там же, оп. 76, спр. 11, арк. 1.

¹⁹ Там же.

рат та інша продукція, що в умовах Великої Вітчизняної війни набувало дуже великого значення. Враховуючи це, 7 липня 1944 р. харківський завод «Червона зірка» та Київський ім. Ломоносова були переведені з союзної підлеглості до республіканської²⁰. Це мало важливе значення для зміцнення матеріально-технічної бази хіміко-фармацевтичної промисловості республіки. На її розвиток в 1945 р. було виділено 1930 тис. крб.²¹ Великі капіталовкладення, що призначалися для відбудови народного господарства і культури, сприяли своєчасному відновленню роботи виведених з ладу об'єктів. До квітня 1945 р. розпочали роботу 17 заводів хіміко-фармацевтичної промисловості України²². Повним ходом велись відбудовні роботи на інших підприємствах цієї галузі медичної промисловості.

Великого значення в роки війни набув також випуск виробів протезної продукції. Тому зразу ж після визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників почалося відродження Київського і Харківського протезних заводів та 6 майстерень: у Сталіно, Ворошиловграді, Дніпропетровську, Одесі, Вінниці, Полтаві. Ці підприємства підпорядковувались Укрфармхімпрому. Влітку 1944 р. в республіці було створено Українське головне управління протезної промисловості²³. Таким чином, в 1944 р. при НКОЗ УРСР діяли 3 спеціалізовані управління: хіміко-фармацевтичної, медично-інструментальної і протезної промисловості²⁴.

Перед новим управлінням було поставлено важливе завдання по відновленню і розширенню протезної галузі медичної промисловості республіки. Передбачалося в найкоротший строк відкрити в усіх обласних і ряді великих районних центрів України протезно-ортопедичні майстерні²⁵.

У зміцненні матеріально-технічної бази протезної промисловості важливу роль відіграла координація дії НКОЗ УРСР із суміжними наркоматами республіки — соціального забезпечення, легкої, лісової та кооперативної промисловості. Так, з ініціативи Наркомату соціального забезпечення в 1944 р. було відкрито Київський завод дерев'яних напівфабрикатів²⁶, продукція якого широко застосовувалася у протезуванні. Розгорнули виробництво напівфабрикатів для протезів наркомати легкої, лісової та кооперативної промисловості.

У кінці 1944 р. на Україні діяли з повним навантаженням 3 протезні заводи, завод дерев'яних напівфабрикатів, 10 відновлювально-складальних майстерень і 2 експериментальні, ще 12 у той час організовувалися²⁷⁻³⁰.

В 1945 р. дніпропетровська, вінницька, ворошиловградська, сталінська, житомирська, полтавська і одеська протезні майстерні були реорганізовані в заводи³¹. В тому році на Україні вже діяло 35 підприємств протезної промисловості, в тому числі 14 заводів і 21 протезно-ортопедична майстерня³².

Успішно відроджувалася медично-інструментальна промисловість республіки. З 26 підприємств цієї галузі медичної промисловості, що працювали до війни, в 1945 р. відновили свою роботу 14³³.

У початковий період відбудовних робіт багато уваги приділялося забезпеченню підприємств медичної промисловості робітничими, тех-

²⁰ Там же, арк. 3, 4.

²¹ Там же, ф. 1, оп. 46, спр. 174, арк. 21.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 342, оп. 14, спр. 4914, арк. 149.

²³ Там же, спр. 6175, арк. 3.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же, спр. 6175, арк. 3.

²⁶ ПА НПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 76, спр. 174, арк. 55.

²⁷⁻³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 342, оп. 14, спр. 6175, арк. 4.

³¹ Там же, спр. 6224, арк. 3 зв.

³² Там же, арк. 3, 4.

³³ ПА НПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 76, спр. 174, арк. 122.

лічно-інженерними та господарськими кадрами, кількісний склад яких за роки війни значно зменшився. В медично-інструментальній промисловості, наприклад, кількість робітників скоротилася з 2213 чол. в 1941 р. до 245 чол. у квітні 1945 р., в протезній — з 496 чол. в 1941 р. до 164 чол. в 1944 р.³⁴ До того ж, в останній з них дефіцит робітничо-технічних кадрів доповнювався нестачею лікарів-ортопедів. У хіміко-фармацевтичній промисловості в 1944 р. працювали лише 55 чол. інженерно-технічного персоналу, що становило лише 20% їх довоєнної кількості³⁵. Слід зазначити також, що робітничо-технічні кадри медичної промисловості до війни відзначалися високим рівнем професіоналізму. У відбудовний період рівень професійної підготовки кадрів значно знизився. Якщо, наприклад, з 2213 чол., що працювали в 1941 р. на підприємствах медично-інструментальної промисловості, робітники високих розрядів становили 70%, то з 229 працюючих в цій галузі робітників в 1944 р. 50% мали низькі розряди³⁶. Ця обставина ще більше ускладнювала проблему робітничо-технічних кадрів в усіх галузях медичної промисловості республіки.

Медична промисловість України поповнювалася також кадрами з числа демобілізованих воїнів та інвалідів Великої Вітчизняної війни. Так, Наркомсоцзабез УРСР у 1944 р. направив у розпорядження НКОЗ УРСР 260 інвалідів Великої Вітчизняної війни³⁷. 11 серпня 1945 р. для роботи у медичній промисловості республіки було виділено з лав Червоної Армії 500 воїнів, придатних для нестрійової служби³⁸.

Підготовка, розподіл та використання промислових кадрів в республіці були у підпорядкуванні створеної 4 грудня 1944 р. при НКОЗ УРСР ради по кадрах. Одна з п'яти комісій цього органу займалася питаннями промислово-господарських кадрів. НКОЗ УРСР широко використовував практичні рекомендації промислово-господарської комісії ради з кадрових питань.

В усіх галузях медичної промисловості було розроблено систему підготовки кадрів з числа інвалідів Великої Вітчизняної війни і некваліфікованих робітників. Основними її формами були індивідуальне учнівство і бригадна система навчання. На заводах протезної промисловості відкривалися короткочасні курси по підготовці робітників чотирьох основних професій: слюсарів-складальників, шорників, взуттєвників-ортопедів і техніків-вимірювальників. На цих курсах вже наприкінці 1944 р. було підготовлено 368 чол., в тому числі 67 слюсарів, 67 взуттєвників-ортопедів, 57 шорників, 33 столярів та ін.³⁹

Для підготовки робітників майстерень створювалися спеціальні бригади з числа найбільш кваліфікованих інженерно-технічних працівників. Вони виїжджали в районні і обласні центри і проводили навчання на місцях. Після опанування робітниками тією чи іншою спеціальністю їх відряджали на великі підприємства для ознайомлення з виробництвом. У 1945 р. управління протезної промисловості організувало 40 виїздів спеціальних інструкторів-наставників на місцеві бази⁴⁰. Всього за той рік індивідуальним і бригадним методом у протезній промисловості України було підготовлено більш як 1 тис. робітників⁴¹. У 1945 р. в Харкові для підготовки техніків-протезистів різних профілів було відкрито протезний технікум. Для підвищення кваліфікації робітників, особливо в медично-інструментальній промисловості, значного поширення набули курси по здаванню технімуму.

³⁴ Там же, арк. 34, 188.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 342, оп. 14, спр. 4914, арк. 150.

³⁶ Там же, арк. 128, 130.

³⁷ Там же, арк. 11.

³⁸ Там же, арк. 6, 11.

³⁹ Там же, арк. 11.

⁴⁰ Там же, спр. 4914, арк. 150.

⁴¹ Там же, спр. 6175, арк. 6.

В 1944—1945 рр. вони існували на київських заводах «Ренток» і «Мед-інструмент» та харківському «Медапаратура»⁴²⁻⁴⁴.

На підприємствах медичної промисловості України з кожним роком зростала кількість робітників, інженерно-технічних та господарських кадрів. Парторганізації промислових підприємств НКОЗ УРСР охоплювали своїм впливом її безпартійних. Усі форми їх організаторської та агітаційно-масової роботи були спрямовані на підвищення продуктивності праці, виконання і перевиконання виробничих планів. Комуністи очолили соціалістичне змагання, рух раціоналізаторів і винахідників, спрямовуючи активність мас на збільшення випуску продукції для фронту і тилу. Вже в 1944 р. на підприємствах всіх галузей медичної промисловості було впроваджено у виробництво 23 раціоналізаторські винаходи⁴⁵. З кожним днем зростала кількість передовиків виробництва. Якщо, наприклад, на 1 квітня 1944 р. в хіміко-фармацевтичній промисловості України налічувалося 37 стахановців, то в липні 1944 р. — 43 чол.⁴⁶ З 229 робітників, які того року працювали в медично-інструментальній промисловості, 106 чол. були передовиками виробництва⁴⁷. Серед кращих стахановців протезної галузі медичної промисловості слід назвати комуніста Київського протезного заводу О. Ф. Карвася, який постійно виконував виробничі норми на 300%, комсомольців цього ж заводу І. І. Ізвекова і Л. С. Гусева (300—350%), столярів Київського заводу дерев'яних напівфабрикатів О. М. Пономаренка і Г. О. Бровкіна (260—300%)⁴⁸.

Завдяки високим показникам у виробництві невпинно зростала продуктивність праці, збільшувався випуск продукції, підвищувалась її якість. Так, середньомісячна продуктивність праці в протезній галузі медичної промисловості за друге півріччя 1944 р. у порівнянні з цим же показником за перше півріччя збільшилася на 23,2%⁴⁹⁻⁵⁰, що дало змогу виконати річний план на 107%. В 1944 р. було виготовлено 7917 різноманітних протезів, 4618 пар ортопедичного взуття і реставровано 3919 шт. протезів⁵¹. Таким чином, протезами і взуттям було забезпечено 16 454 інваліди Великої Вітчизняної війни. У 1944 р. протезні заводи освоїли випуск очних протезів, штучних зубів з емульсійного порошка, окулярів і т. д. На Україні в тому році було протезовано 28% інвалідів Великої Вітчизняної війни⁵²⁻⁵³.

Ще більших успіхів робітниками протезної промисловості було досягнуто в 1945 р. Всього за той рік було виготовлено протезної продукції на 7253,7 тис. крб.⁵⁴, в тому числі 23836 протезів ніг, 2359 протезів рук, 13608 пар ортопедичного взуття і взуття на протези, 982 ортопедичних апаратів, 776 ортопедичних корсетів, 9826 зубних протезів, 17107 пар милиць, 465 тис. інших виробів⁵⁵.

З річним завданням 1945 р. успішно справились працівники медично-інструментальної промисловості. «Включившись у соціалістичне змагання на честь виборів до Верховної Ради СРСР в рік закінчення Великої Вітчизняної війни,— рапортував ЦК КП(б)У начальник Головінструментпрому НКОЗ УРСР Бардієр Ф. Ф.,— медично-інструментальна промисловість НКОЗ УРСР на 1 січня 1946 р. виконала виробничий план 1945 року на 102,2%, випустивши продукції на суму

⁴²⁻⁴⁴ Там же, спр. 4914, арк. 131.

⁴⁵ Там же, спр. 6172, арк. 12.

⁴⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 76, спр. 11, арк. 50.

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 342, оп. 14, спр. 4914, арк. 130.

⁴⁸ Там же, спр. 6175, арк. 6, 7.

⁴⁹⁻⁵⁰ Там же, арк. 6.

⁵¹ Там же, арк. 4.

⁵²⁻⁵³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 76, спр. 174, арк. 55.

⁵⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 342, оп. 14, спр. 6891, арк. 13, 14.

⁵⁵ Там же, спр. 6175, арк. 3 зв.; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 76, спр. 174, арк. 52 зв.

9200 тис. крб.»⁵⁶ У відбудовний період трудівники медично-інструментальної промисловості виготовили 38 найменувань продукції, в тому числі такої складної, як рентгенівські кабінети, негатоскопи, офтальмометри, мікротомми тощо⁵⁷.

В результаті самовідданої і напруженої роботи трудові колективи хіміко-фармацевтичної промисловості під керівництвом партійних організацій також систематично виконували планові завдання. Річний план 1944 р. по випуску продукції вони виконали достроково 21 листопада, а 1945 р. — 12 грудня⁵⁸. Важливим було те, що планові завдання, як правило, перевиконувалися по виготовленню основних лікарських препаратів. Так, в 1944 р. стрептоциду було випущено на 118%, адреналіну — 124%, хлористого натрію — 198%, хлористого кальцію — 186%, пантокрину — на 255,4%⁵⁹. Якщо в 1944 р. було випущено продукції на суму 2410 тис. крб., то в 1945 р. — 7454,5 тис. крб.⁶⁰

Успішна відбудова підприємств медично-інструментальної, хіміко-фармацевтичної і протезної галузей медичної промисловості УРСР в 1943—1945 рр. була результатом високої творчої ініціативи й активності робітників, інженерно-технічних, господарських працівників, органів охорони здоров'я республіки, керованих Комуністичною партією, єдиної планової системи ведення господарства, допомоги ЦК ВКП(б), РНК СРСР та всіх радянських народів. Виходячи з потреб воєнного часу, Комуністична партія та Радянська держава зробили все можливе для того, щоб ще в ході війни відродити зруйновану німецько-фашистськими загарбниками медичну промисловість УРСР, і тим самим поліпшити лікування поранених і хворих бійців та командирів Червоної Армії, інвалідів Великої Вітчизняної війни і праці, а також трудівників тилу.

⁵⁶ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 76, спр. 88, арк. 47, 48; ЦДАЖР УРСР, ф. 342, оп. 14, спр. 4914, арк. 129, 148.

⁵⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 342, оп. 14, спр. 4914, арк. 129, 148.

⁵⁸ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 76, спр. 174, арк. 167; ЦДАЖР УРСР, ф. 342, оп. 14, спр. 6172, арк. 4.

⁵⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 342, оп. 14, спр. 1172, арк. 7.

⁶⁰ Там же, спр. 6891, арк. 9, 10.

3 Історія вищої школи України

З ДОСВІДУ ПАРТІЙНОГО КЕРІВНИЦТВА СТВОРЕННЯМ СТРУКТУРИ ВИЩОЇ ТЕХНІЧНОЇ ШКОЛИ (1921—1928 рр.)

Н. О. РИЖЄВА (Миколаїв)

Стратегічний курс партії на прискорення соціально-економічного розвитку країни передбачає перебудову вищої і середньої спеціальної освіти, всебічне удосконалення інженерно-технічних вузів¹. При цьому йдеться не тільки про пошук нових шляхів роботи учбових закладів, а й про активне використання вже нагромадженого досвіду. В цьому зв'язку особливий інтерес викликає діяльність партійних організацій по будівництву вищої технічної школи в перші роки Радянської влади, коли почалася практична реалізація лєнінської програми створення вузів, які були б тісно пов'язані з потребами соціалістичної економіки.

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 58.

Проблеми будівництва вищої, в тому числі й технічної, школи вже знайшли певне відображення в радянській історико-партійній літературі². Проте конкретні питання партійного керівництва організації нової структури інженерно-технічних вузів, удосконаленням мережі учбових закладів, розширенням їх географії та спеціалізації ще не були предметом спеціального дослідження.

Автор даного повідомлення робить спробу проаналізувати досвід діяльності комуністів по створенню структури вищої технічної школи в 1921—1928 рр. на Україні, де особливо гостро відчувалася потреба в інженерно-технічних кадрах.

Україна, один з найбільш промислово розвинутих районів країни, за роки громадянської війни та іноземної інтервенції зазнала великих економічних втрат. Успішне відновлення народного господарства республіки, практична реалізація першорядних завдань індустріалізації країни були неможливі без кваліфікованого загону інженерів. Разом з тим, відсутність у дореволюційний період на Україні власної національної технічної інтелігенції, засилля іноземних спеціалістів, а також антирадянські настрої серед певної частини буржуазних інженерів надали проблемі кадрів у республіці винятково складного характеру. Так, навесні 1921 р. із загальної кількості підприємств у регіоні діяло всього 34%, але навіть на них бракувало 4260 висококваліфікованих спеціалістів³.

Існуюча в 20-ті роки мережа технічної школи не могла задовольнити кадрами потреби народного господарства. До початку відбудовного періоду на Україні тільки чотири інститути готували інженерів: Київський та Одеський політехнічні, Харківський технологічний та Катеринославський гірничий⁴. Це зумовило посилення уваги партії до становлення нової структури вищої технічної освіти в регіоні й вимагало підготовки спеціалістів більш швидкими темпами, ніж взагалі по країні.

Компартія України та уряд республіки вжили заходів, спрямованих на будівництво мережі вищої інженерно-технічної школи, яка б відповідала потребам нової держави. Декретом Раднаркому України від 10 серпня 1920 р. при Наркомосвіти для загального керівництва роботою вищої школи був організований Головний комітет професійно-технічної та спеціальної освіти (Укрголовпрофос) й місцеві органи — губпрофоси⁵. Складовою частиною центрального й місцевого комітетів профоса були відділи індустріально-технічної освіти, які стали «...керів-

² Украинцев В. В. КПСС — организатор революционных преобразований в высшей школе. — М., 1963. — 298 с.; Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921—1925 рр. — К., 1963. — 435 с.; Курносое Ю. О., Бондар А. Г. У навчанні та праці. — К., 1963. — 343 с.; Высшая школа СССР за 50 лет (1917—1967 гг.). — М., 1967. — 272 с.; Вища школа Української РСР за 50 років (1917—1967 рр.). — К., 1967. — Ч. 1. — 395 с.; Коновалов М. А. Вирішальна сила соціалістичної реконструкції: Діяльність КП України по підготовці та вихованню індустріально-технічних кадрів (1928—1937 рр.). — К., 1973. — 231 с.; Лутченко А. И. Создание инженерно-технических кадров в годы построения социализма в СССР. 1926—1958 гг. — Минск, 1973. — 236 с.; Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917—1937 рр.). — Х., 1974. — 142 с.; Іванова Л. В. Формирование советской научной интеллигенции 1917—1927 гг. — М., 1980. — 392 с.; Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине. — Киев, 1982. — 339 с.; Федюкин С. А. Деятельность КПСС по формированию советской интеллигенции. — М., 1984. — 64 с.; Ткачова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. — К., 1985. — 192 с.; Білоцерківський В. Я. Комуністична партія — організатор культурної революції на Україні (1926—1937 рр.). — Х., 1985. — 175 с.; Даниленко В. М. Рабочий класс и культурная революция на Украине. — Киев, 1986. — 216 с.

³ Третье Всеукраинское совещание по просвещению (15—17 июня 1921 г.). — Харьков, 1922. — С. 34.

⁴ Професійні та політично-освітні установи на Україні. Роки 1922—1925. — Х., 1926. — С. 1.

⁵ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. — 1920. — № 22. — Ст. 454 (далі — СУ УССР).

ним центром підготовки й постачання найважливішої галузі виробництва республіки — індустріально-технічної промисловості...»⁶.

ЦК КП(б)У і РНК України, виходячи з ленінських декретів «Про прискорення випуску інженерів» (24 березня 1920 р.) та «Про вищі технічні учбові заклади» (4 червня 1920 р.), прийняли в 1920—1921 рр. ряд постанов, спрямованих на прискорення розвитку вищої інженерно-технічної освіти в республіці⁷.

Найважливішим заходом, який сприяв виконанню постанов партії та уряду, була організація технікумів як нової форми підготовки спеціалістів для потреб народного господарства. В 1921 р. згідно з рішеннями ЦК КП(б)У та РНК України були відкриті 51 денний і 13 вечірніх інженерно-технічних технікумів⁸. Спочатку вони вважалися середніми спеціальними учбовими закладами, а інститути готували кадри вищої кваліфікації⁹. В 1922 р. вказана структура освіти була переглянута Головпрофосом. З 1922 по 1929 рр. технікуми на Україні вважалися вищими учбовими закладами, які випускали інженерів вищої кваліфікації з вузької спеціальності¹⁰. Починаючи з першого курсу, слухачі цих учбових закладів вивчали спеціалізацію й тільки технічні дисципліни. В інститутах, де готували спеціалістів широкого профілю, поряд із суто інженерними науками викладалися економіка, загальні основи господарського управління, педагогіка й психологія виробничих колективів. Строк навчання в інститутах і технікумах спочатку становив 3 роки, потім був продовжений у технікумах до 3—4, в інститутах — до 4—5 років¹¹. Існування двох типів вищих учбових закладів відповідало умовам, що склалися на той час у республіці, й дало можливість у найбільш короткий строк підготувати спеціалістів вищої кваліфікації, таких необхідних для потреб промисловості.

Комуністична партія України в роки відбудовного періоду приділяла велику увагу розвитку вищої освіти в республіці, в тому числі — вищої технічної. Питання загального стану мережі учбових закладів, наближення вузів до потреб економіки окремих регіонів України, підготовки «нового командного складу», «нового кола» спеціалістів, цілковито відданих справі соціалізму, обговорювалися на УП (квітень 1923 р.) й VIII (травень 1924 р.) партійних конференціях республіки¹².

Місцеві партійні організації, виконуючи постанови ЦК КП(б)У, активно керували процесом будівництва вищої інженерно-технічної школи в республіці. Найбільш типовою в цьому напрямі була робота партійних організацій Донбасу. Так, Юзівський губком КП(б)У взяв під свій контроль розвиток технічної освіти в регіоні. При його сприянні в січні 1921 р. був відкритий Юзівський гірничий технікум ім. Артема¹³. Радянські й господарські органи подавали всіляку допомогу технікуму в організаційному становленні, зміцненні матеріальної бази, що дало йому можливість зайняти серед учбових закладів республіки одне з провідних місць по підготовці спеціалістів для народного гос-

⁶ Производственная программа Укрглавпрофобра. — Харьков, 1921. — С. 9.

⁷ Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР. — 1920. — № 20. — Ст. 111; № 53. — Ст. 234; СУ УССР. — 1920. — № 12. — Ст. 229; № 23. — Ст. 465; № 26. — Ст. 557; № 27. — Ст. 560, 807; 1921. — № 22. — Ст. 633.

⁸ Звігальський Я., Іванов М. Професійна освіта на Україні. — Х., 1927. — С. 138.

⁹ Производственная программа Укрглавпрофобра. — С. 11.

¹⁰ Вища школа Української РСР за 50 років. — С. 79.

¹¹ Производственная программа Укрглавпрофобра. — С. 6; Народна освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 грудня 1925 р. — Х., 1927. — С. 38, 40.

¹² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1976. — Т. 1. — С. 251—253, 275, 286—287 (далі — Компартія України в резолюціях...).

¹³ Донецкий индустриальный институт за 20 лет. 1921—1941 гг. — Сталино, 1941. — С. 3.

подарства. Вже у квітні 1922 р. робота технікуму була відзначена Почесною грамотою ВУЦВК і Трудовим Червоним Прапором, а його випускники до кінця відбудовного періоду очолили головні, найбільш великі шахти Донбасу ¹⁴.

Партійні та радянські органи України в 1921—1925 рр. розробили систему контролю за розвитком мережі учбових закладів. Під керівництвом Одеського губкому КП(б)У при міськвиконкомі в 1924 р. була створена спеціальна комісія, представники якої прикріплювалися до всіх інститутів і технікумів. Згідно з прийнятим комісією планом у 1924—1925 рр. здійснювалося обстеження життєздатності вищих учбових закладів міста ¹⁵.

До вирішення ряду найбільш важливих питань будівництва вищої інженерно-технічної школи комуністи республіки залучили працівників ВРНГ УСРР, губернські ради народного господарства, профспілкові організації різних галузей промисловості. В Київській, Донецькій, Одеській, Подільській губерніях регулярно скликалися наради робітників індустріально-технічної освіти, представників губернських рад професійних спілок і губраднаргоспів, які аналізували роботу учбових закладів, подавали їм необхідну допомогу ¹⁶.

Проте у відбудовний період у становленні структури вищої технічної школи мали місце й деякі прорахунки. При розширенні мережі учбових закладів не завжди враховувалася складність соціально-економічних умов, окремі вузи виникали без належної учбово-матеріальної бази, необхідного контингенту викладачів, ряд інженерно-технічних технікумів мало чим відрізнявся від профшкіл за якістю підготовки спеціалістів.

VIII Всеукраїнська конференція КП(б)У, проаналізувавши ці та інші негативні явища, поставила вимогу скоротити економічно слабкі й педагогічно неукомплектовані учбові заклади ¹⁷. Під керівництвом місцевих партійних організацій, які здійснювали це завдання, до 1925 р. у порівнянні з 1922 р. мережа індустріальних технікумів була зменшена більше ніж на 47%. Інженерів вищої кваліфікації в кінці відбудовного періоду в УСРР готували 4 інститути й 31 технікум ¹⁸.

В середині 20-х років у становленні радянської вищої технічної школи спостерігалися нові тенденції, що безпосередньо було зв'язано з економічними досягненнями республіки. В 1925 р. розвиток економіки УСРР наблизився до довоєнного рівня. В основному було відбудовано й сільське господарство ¹⁹. Завершення відбудови народного господарства знаменувалося переходом країни до нового етапу, перспективні завдання якого намітив XIV з'їзд ВКП(б) (грудень 1925 р.). Підкресливши провідну роль промисловості у побудові соціалістичного суспільства, з'їзд з особливою силою наголосив на забезпеченні всіх галузей народного господарства кваліфікованими кадрами ²⁰.

Згідно з рішеннями з'їзду, а також на основі лєнінської вказівки про необхідність встановлення тісного зв'язку школи «...з широким планом промислового і економічного перетворення країни...» ²¹, Компартія України спрямовувала діяльність партійних організацій республі-

¹⁴ Радевич Б. Донецкий индустриальный: Очерк истории института.— Сталино, 1960.— С. 14, 25; Донецкий индустриальный институт за 20 лет.— С. 5.

¹⁵ Отчет Одесского окружного исполнительного комитета за 1924—1925 гг.— Одесса, 1926.— С. 211.

¹⁶ Народное просвещение на Украине.— Харьков, 1924.— С. 155.

¹⁷ Компартия Украины в резолюциях...— Т. 1.— С. 275.

¹⁸ Ряппо Я. Радянське студентство: Характеристика вузів України.— Х., 1928.— С. 10.

¹⁹ Компартия Украины в резолюциях...— Т. 1.— С. 346.

²⁰ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 3.— С. 234, 280.

²¹ Ленін В. І. Промова на III Всеросійській нараді завідуючих позашкільними підвідділами губернських відділів народної освіти, 25 лют. 1920 р. // Повне зібр. творів.— Т. 40.— С. 158.

ки на наближення інститутів і технікумів до потреб народного господарства²².

В 1926 р. партійні організації України намітили конкретні заходи по дальшому розвитку вищої технічної освіти в республіці²³. В цьому зв'язку відбулися всеукраїнські й окружні наради представників учбових закладів, на яких розглядалася відповідність структури вузів завданням соціалістичної індустріалізації²⁴.

Питання створення нових учбових закладів, контроль за діяльністю вже існуючих інститутів і технікумів продовжували бути в центрі уваги партійних й радянських організацій України. Так, Дніпропетровський окружком КП(б)У, місцеві радянські органи в 1926—1928 рр. звернули першочергову увагу на роботу Кам'янського вечірнього робітничого технікуму. Учбовому закладу виділялися додаткові кошти на обладнання, ремонт учбово-лабораторної бази, проводився набір і розстановка кадрів викладачів, контролювався випуск і розподіл спеціалістів. Робота технікуму обговорювалася на засіданні Дніпропетровського окружкому КП(б)У²⁵.

Компартія України керувала процесом становлення і розвитку учбових закладів з урахуванням завдань окремих галузей народного господарства в спеціалістах. У перші роки індустріалізації зросли потреби економіки республіки й країни в паливі виявили гостру потребу у кваліфікованих кадрах для вугільної промисловості. Успішна робота Юзівського гірничого технікуму в 1921—1925 рр. дала можливість на новому етапі соціалістичного будівництва створити на його базі інститут. Керівна роль у цьому процесі належала партійній організації технікуму. З ініціативи комуністів цього учбового закладу бюро Юзівського окружкому партії 18 лютого 1926 р. прийняло постанову про звернення в ЦК КП(б)У з проханням реорганізувати технікум в інститут. Спеціальна комісія Центрального Комітету Компартії України на чолі з В. Я. Чубарем, обстеживши стан учбового закладу, підтримала це рішення. 17 березня 1926 р. Політбюро ЦК КП(б)У визнало за доцільне провести реорганізацію технікуму. В листопаді 1926 р. у Донбасі був створений перший технічний інститут, головною спеціалізацією якого була підготовка інженерів для гірничої промисловості²⁶.

В історії радянської вищої технічної школи УРСР досліджувані роки позначилися першими спробами перспективного планування розвитку мережі учбових закладів, розробкою орієнтованих п'ятирічних планів підготовки спеціалістів. Проте відсутність в Укрголовпрофосі науково розробленої номенклатури посад інженерів і техніків призвела до відставання цих планів від потреб народного господарства. Крім того, формалізм окремих господарських органів у підході до планування, заниження ними цифрових показників потреб у спеціалістах також негативно позначилися на удосконаленні структури технічних вузів у перші роки індустріалізації²⁷.

Партія засудила шкідливу тенденцію плануючих і господарських органів штучного заниження потреб у висококваліфікованих спеціалістах. Враховуючи уроки «шахтинської справи», інших диверсій класового ворога, який, намагаючись зашкодити соціалістичному будівництву

²² Компартія України в резолюціях...— Т. 1.— С. 359.

²³ Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 786, арк. 32; спр. 988, арк. 45 (далі — ПА ІП при ЦК Компартії України).

²⁴ Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. 34, оп. 10, спр. 2065, арк. 202—203; ф. 166, оп. 7, спр. 255, арк. 25 (далі — ЦДАЖР УРСР).

²⁵ Очерк истории Днепродзержинского индустриального института им. М. И. Арсентьева: К 50-летию создания вуза.— Харьков, 1970.— С. 17, 20; Парт. арх. Дніпропетровськ. обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1067, арк. 240.

²⁶ Донецкий политехнический: Краткий исторический очерк.— Донецк, 1969.— С. 24—25; Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 742, оп. 1, спр. 2, арк. 12.

²⁷ Приходько А. Культурне будівництво на Україні (за 1925/26 та 1926/27 роки).— Х., 1927.— С. 52.

тву, спирався у проведенні шкідливих акцій на певну частину старих спеціалістів, ЦК ВКП(б) вимагав від партійних організацій посилити увагу до підготовки вищою школою радянських інженерно-технічних кадрів²⁸.

Згідно з рішеннями липневого (1928 р.) і листопадового (1929 р.) пленумів ЦК ВКП(б) формування нових інженерно-технічних спеціалістів стало одним з центральних завдань партії. Дані директиви сприяли безпосередньому переходу на початку першої п'ятирічки до нового етапу в діяльності комуністів країни по створенню радянської структури вищої технічної школи, формуванню інтелігенції. Передбачалося розширення мережі учбових закладів, збільшення кількості підготовлених спеціалістів²⁹.

Загалом, незважаючи на складності, пов'язані з будівництвом радянської вищої школи, в 1921 р. — на початку 1928 р. на Україні мережа учбових закладів технічного профілю зростає у порівнянні з 1913 р. від 3 інститутів до 5 і 45 технікумів, а кількість учнів у них — відповідно від 4076 чол. до 7035 чол. в інститутах і 9375 чол. — у технікумах³⁰. Інженерно-технічні інститути й технікуми України підготували у досліджуваний період більше 6 тис. спеціалістів³¹. Незважаючи на те, що учбові заклади технічного профілю не змогли при переході на новий етап соціалістичного будівництва задовольнити зростаючі потреби народного господарства у спеціалістах в 1921—1928 рр., у становленні мережі вищої технічної школи були досягнуті певні успіхи. Йшов інтенсивний пошук шляхів удосконалення структури вищої освіти. Істотне її розширення й зміцнення продовжувалося під керівництвом партійних організацій у роки першої та другої п'ятирічок.

У процесі створення нової системи вищої освіти партія дотримувалася принципу раціонального розміщення учбових закладів, який передбачав наближення вищої школи до великих промислово розвинутих регіонів республіки. Початок вирішенню цієї проблеми було покладено вже в перші роки відбудовного періоду. Згідно з директивами Х з'їзду РКП(б) (березень 1921 р.) про корінну відбудову й дальший розвиток промисловості в країні³², постанов РКП України про поліпшення підготовки спеціалістів, Укрголовпрофосом у 1921—1922 рр. були вироблені основи будівництва й розміщення учбових закладів відповідно до потреб народного господарства. Територія України умовно поділялася на три райони: південно-східний, північно-західний і центральний. В основу такого поділу були покладені характер, напрям господарського життя районів, перспективний розвиток промисловості, наявність природних багатств³³.

Провідним районом у розвитку інженерно-технічної освіти партія вважала південно-східний. До нього входили найбільш промислово розвинуті Донецька, Запорізька, Катеринславська й частина Харківської губернії³⁴. ЦК КП(б)У, РНК УСРР й Укрголовпрофос, проводячи курс на розвиток у даному регіоні учбових закладів технічного профілю, вимагали обов'язкового контролю та керівництва цим про-

²⁸ КПРС в резолюціях...— 1980.— Т. 4.— С. 81—83.

²⁹ Там же.— С. 106—108, 320—323.

³⁰ Культурне будівництво Української РСР: Стат. довідник.— К., 1940.— С. 40; Всесоюзна школьна перепись 15.XII.1927.— Харьков, 1930.— Т. 2.— С. 142—143.

³¹ Підраховано автором на основі даних: Всесоюзна школьна перепись 15.XII.1927.— С. 66; Объяснительная записка к государственному бюджету УССР на 1926/27 бюджетный год.— Харьков, 1926.— С. 138; Народна освіта України: Установи професійної освіти на 1 листопада 1928 та 1929 рр.— Х., 1931.— С. 20; ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—І, спр. 1356, арк. 11; оп. 20, спр. 1776, арк. 105, 107.

³² КПРС в резолюціях...— 1979.— Т. 2.— С. 201, 217—218.

³³ Производственная программа Укрглавпрофобра.— С. 10.

³⁴ Производственная программа Укрглавпрофобра на 1922 г.— Харьков, 1922.— С. 9.

цесом з боку місцевих партійних і радянських організацій³⁵. Так, Донецький губпрофос під безпосереднім керівництвом Юзівського губкому партії розробив у 1922—1923 рр. загальну програму підготовки інженерно-технічних спеціалістів для гірничодобувної промисловості Донбасу строком на 8—10 років³⁶.

Реалізація принципу раціонального розміщення вищої школи робила керівництво вузами з боку місцевих партійних організацій більш конкретним і дієвим. Губернські комітети КП(б)У Катеринослава й Харкова керували створенням та зміцненням інженерно-технічних учбових закладів, контролювали їхню відповідність економічним потребам регіону³⁷.

Розміщення технічних інститутів і технікумів з урахуванням потреб промисловості проводилося в 1921—1925 рр. також у північно-західному й центральному районах. Губкоми КП(б)У забезпечили розвиток як традиційних центрів підготовки спеціалістів у Києві, Харкові, Одесі, так і будівництво нових учбових закладів технічного профілю в Чернігівській, Полтавській, Волинській, Подільській губерніях, де за роки відбудовного періоду було відкрито 4 технікуми³⁸.

В 1925—1928 рр. принцип раціонального розміщення вузів одержав у діяльності партійних організацій України дальший розвиток. Найбільш наочно результати такої роботи можна простежити на прикладі Донбасу. Якщо до революції учбових закладів технічного профілю там не було зовсім, а в 1922 р. працював тільки один Юзівський гірничий технікум ім. Артема, то в 1927—1928 рр. інженерно-технічну освіту давав один інститут і 4 технікуми, в яких навчалися 868 чол.³⁹

Втілення в життя принципу раціонального розміщення технічних учбових закладів сприяло перетворенню промислових районів України у великі вузівські центри, а учбові заклади регіонів — в основу випуску нових інженерів для народного господарства. До початку першої п'ятирічки провідними в справі підготовки кваліфікованих спеціалістів стали індустріальні технікуми в Запоріжжі, Полтаві, Житомирі, суднобудівний технікум у Миколаєві, вечірні робітничі технікуми в Краматорську, Сумах та ін.⁴⁰ Таким чином, діяльність партії по наближенню учбових закладів до районів великої промисловості сприяла в 1921—1928 рр. будівництву на Україні нової радянської вищої інженерно-технічної школи.

Партія з перших років становлення й розвитку інженерно-технічних учбових закладів приділяла серйозну увагу визначенню номенклатури підготовлених вузами спеціалістів з метою підготовки висококваліфікованих кадрів для всіх галузей народного господарства. В перші роки відбудовного періоду з цих інститутів були виведені агрономічні факультети. Вузи стали мати чітко виражений технічний ухил.

Згідно з ленінським планом ГОЕЛРО в інженерно-технічних інститутах України в 1921 р. було введено викладання основ електротехніки, відкривалися електротехнічні факультети й відділення⁴¹. Вперше в практиці вищої технічної освіти УСРР почалася підготовка інженерних кадрів для авіації⁴².

³⁵ Бюллетень Укрглавпрофобра.— 1921.— № 8/9.— С. 7, 28; Радянська школа.— 1924.— № 7.— С. 129.

³⁶ Парт. арх. Донецьк. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 2187, арк. 68.

³⁷ Парт. арх. Харків. обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, арк. 715, арк. 21 (зв.); Парт. арх. Дніпропетровськ. обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 295, арк. 214.

³⁸ Народное просвещение на Украине.— С. 108.

³⁹ Всесоюзная школьная перепись 15.XII.1927.— С. 160—161, 176.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 13, спр. 3553, арк. 99; ф. 166, оп. 7, спр. 280, арк. 7, 35—36; оп. 8, спр. 113, арк. 173, 181.

⁴¹ Третье Всукраинское совещание по просвещению (15—27 июня 1921 г.).— С. 36.

⁴² Культурное будівництво в Українській РСР. 1917—1927 : 36. документів і матеріалів.— К., 1979.— С. 251.

За роки відбудовного періоду в інженерно-технічних інститутах відкрилося 9 нових факультетів. У 1925 р. на 17 факультетах технічних вузів готувалися кадри майже для всіх галузей промисловості республіки⁴³.

Разом зі зміною спеціалізації інженерно-технічних інститутів у досліджувані роки розроблювалася й удосконалювалася номенклатура спеціалістів, яких готували у технікумах. Поряд з основним завданням — випуском кадрів для вузьких галузей народного господарства — ці учбові заклади вже в 1924—1925 рр. налагодили підготовку спеціалістів для хіміко-технологічної, гірничої, механіко-технологічної, електротехнічної, архітектурно-будівельної, водно-транспортної галузей, для сільськогосподарського машинобудування й залізничного транспорту⁴⁴.

Робота по наближенню факультетів, номенклатури спеціальностей до потреб соціалістичного виробництва продовжувалася і в наступні роки. Цьому сприяли рішення IX з'їзду КП(б)У, який підбивши підсумки відбудови промисловості в республіці, підкреслив, що даліше піднесення економіки передбачає підготовку спеціалістів для нових галузей виробництва⁴⁵. Відповідно до потреб народного господарства в 1925—1928 рр. номенклатура спеціальностей технічних вузів набула динамічного характеру: об'єднувалися старі спеціальності, диференціювалася спеціалізація нових факультетів і відділень.

В Одеському політехнічному інституті в 1921 р. готували інженерів з 3 спеціальностей, а в 1925—1926 рр. — з 13⁴⁶. Харківський технологічний інститут на початку відбудовного періоду випускав кадри для 4 галузей народного господарства, а в 1925—1926 рр. — для 23⁴⁷.

У перші роки індустріалізації йшов дальший процес диференціації спеціальностей в інженерно-технічних технікумах. Якщо в 1925 р. ці учбові заклади готували інженерів для 13 галузей народного господарства, то до початку 1927—1928 учбового року вони випускали висококваліфікованих кадрів для 20 галузей промисловості республіки⁴⁸. Всього до початку першої п'ятирічки студенти інженерно-технічних інститутів і технікумів України одержували кваліфікацію з 72 спеціальностей, на відміну від 1913 р., коли кадри готувалися тільки з 19 спеціальностей⁴⁹.

З переходом до вирішення завдань першого п'ятирічного плану, швидкого розвитку нових галузей економіки вищі інженерно-технічні учбові заклади УСРР вже не могли задовольнити зростаючі потреби у кваліфікованих кадрах механічну, гірничу, хімічну галузі промисловості⁵⁰. Проте робота, яка проводилася в галузі визначення номенклатури підготовлених спеціалістів у період відбудови народного господарства і перші роки індустріалізації країни, стала основою успішного вирішення цієї проблеми в наступні роки. X з'їзд КП(б)У (листопад 1927 р.) у спеціальній постанові «Про завдання культурного будівництва на Україні» констатував, що вузи республіки безпосередньо наблизилися до потреб виробництва і здійснюють підготовку кадрів для соціалістичного народного господарства⁵¹.

⁴³ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917—1937 рр.).— Х., 1974.— С. 15.

⁴⁴ Україна: Стат. щорічник.— Х., 1925.— С. 55.

⁴⁵ Дев'ятий з'їзд Комуністической партії (б) України: Стеногр. отчет (6—12 декабря 1925 г.).— Харьков, 1926.— С. 363.

⁴⁶ Одесский политехнический институт: Краткий исторический очерк (1918—1968 гг.).— Киев, 1968.— С. 27, 29; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 177, арк. 4.

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 1415, арк. 239; оп. 7, спр. 280, арк. 6.

⁴⁸ Всесоюзная школьная перепись 15.XII.1927 г.— С. 111; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 5, спр. 523, арк. 6.

⁴⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1—1, спр. 1356, арк. 10 (зв.).

⁵⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 13, спр. 3554, арк. 28; ф. 166, оп. 7, спр. 2, арк. 28; спр. 280, арк. 9.

⁵¹ Компартія України в резолюціях...— С. 505; Культурне будівництво в Українській РСР: 36. документів.— К., 1959.— Т. 1.— С. 570.

Таким чином, зусилля партії, спрямовані на становлення й розвиток вищих інженерно-технічних учбових закладів, раціональне розміщення вузів, удосконалення номенклатури спеціальностей сприяли тому, що в досліджувані роки склалася нова мережа інститутів і технікумів. Інженерно-технічні вузи України вже в перші роки свого розвитку відіграли значну роль у підготовці кадрів для народного господарства. Вивчення досвіду роботи комуністів, підтвердженого практикою будівництва вищої технічної школи в 1921—1928 рр., має пізнавальне значення нині при вирішенні завдань перебудови всієї вищої освіти.

ПРО СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВИЩОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ (1917—1928 рр.)

В. К. МАЙБОРОДА (Київ)

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції відкрила широким трудящим масам шлях до освіти. Одним з важливих завдань політичної боротьби партії більшовиків у перші роки соціалістичного будівництва була підготовка висококваліфікованих кадрів. У спадщину від капіталістичного ладу українському народу дісталася занедбана економіка й культурна відсталість. Крім трьох університетів (Київського, Харківського, Одеського), підготовку вчителів здійснювали Ніжинський історико-філологічний та 11 учительських інститутів (у Київському учбовому окрузі їх налічувалося 5, Харківському — 3, в Одеському — 3)¹. Ці заклади випускали спеціалістів мало.

Ось чому вища школа в руках трудового народу повинна була стати надійним засобом у справі підготовки інтелігенції нового соціалістичного типу, знаряддям боротьби за перетворення школи із знаряддя класового панування буржуазії у важливе знаряддя підготовки кадрів соціалістичного суспільства.

В історико-педагогічній літературі питання становлення й розвитку вищої школи висвітлено ще недостатньо. Є лише одна кандидатська дисертація М. А. Лескевича², в якій частково розкривається це питання, та кілька статей³, присвячених цій проблемі.

У даному повідомленні робиться спроба на основі вивчення архівних матеріалів й узагальнення наявних публікацій коротко розглянути організаційні форми і зміст вищої педагогічної освіти на Україні.

Велику увагу становленню та розвитку вищої школи надавав В. І. Ленін. Він розглядав її як одне з найважливіших знарядь у вихованні нового покоління людей, здатних будувати комунізм. У перший же день своєї діяльності на посту Голови Ради Народних Комісарів В. І. Ленін у розмові з наркомом освіти А. В. Луначарським поставив завдання: «...необхідно піклуватися про розширення доступу до вищих навчальних закладів широким масам, насамперед пролетарській молоді»⁴.

¹ Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917—1967).— К., 1967.— С. 265.

² Лескевич Н. А. Высшее педагогическое образование в Украинской ССР с 1917 г. по 1941 год: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук.— Одесса, 1963.— 19 с.

³ Івашина Г. З. Перші кроки створення вищої педагогічної школи в Українській РСР // Вища і середня педагогічна освіта.— К., 1976.— Вип. 9.— С. 76—80; Лескевич М. А. Становлення радянської вищої педагогічної школи на Україні // Рад. школа.— 1958.— № 2.— С. 70—75.

⁴ Гребенников Г. Сутки вождя.— Правда.— 1966.— 6 окт.

Важливу роль у цій справі відіграв декрет «Про правила прийому у вищі навчальні заклади РСФРР»⁵, згідно з яким надавалися можливості вступу у вузи трудящим масам. У другій Програмі партії, прийнятій VIII з'їздом РКП(б) (березень 1919 р.), проголошувалися основні принципи розвитку вищої школи, в тому числі й педагогічної. У ній, зокрема, підкреслювалося, що головними завданнями є «відкриття широкого доступу в аудиторії вищої школи для всіх бажаючих учитися, і насамперед для робітників; залучення до викладацької діяльності у вищій школі всіх, хто може там учити; усунення всіх і всіляких штучних перешкод між свіжими науковими силами і кафедрою; матеріальне забезпечення тих, хто навчається, з метою дати фактичну можливість пролетарям і селянам скористатися вищою школою»⁶.

Особливо велику увагу Володимир Ілліч і Комуністична партія приділяли підготовці народних учителів. Нарком освіти А. В. Луначарський розповідав, що слова «народний учитель» В. І. Ленін промовляв з глибоким почуттям. У вчителів він бачив невичерпне джерело народної мудрості й прогресу суспільства. «Я пам'ятаю, — писав у своїх спогадах А. В. Луначарський, — як одного разу я зачитав йому по телефону тривожну телеграму, в якій йшлося про тяжке становище вчительства у північно-західних губерніях. Закінчувалася вона такими словами: «Шкраби голодують». «Хто, хто?» — запитав Ленін. «Шкраби, — відповів я йому, — це нова назва шкільних працівників». З великим незадоволенням він відповідав мені: «А я думаю, що якісь там краби в якомусь там акваріумі. Що за неподобство — називати таким бридким словом учителя. Він має почесну назву. Її і треба за ним зберегти»⁷.

Перед Комуністичною партією молодії Країни Рад стояло відповідальне завдання — забезпечити кількісну й якісну підготовку вчительства, яке б повною мірою відповідало вимогам соціалістичного будівництва. «Тепер ми повинні, — писав В. І. Ленін, — виховати нову армію педагогічного учительського персоналу, який повинен бути тісно зв'язаний з партією, з її ідеями, повинен бути пройнятий її духом, повинен привертнути до себе робітничі маси, прийняти їх духом комунізму, зацікавити їх тим, що роблять комуністи»⁸.

Керуючись рішеннями з'їздів, нарад з питань освіти й культурного будівництва, декретами і постановами Раднаркому РСФРР, яких, за нашими підрахунками, в 1918—1920 рр. було прийнято близько 20, місцеві Ради та органи народної освіти України розробляли конкретні плани щодо розвитку вищої школи.

Процес становлення нової соціалістичної формації вчительства на Україні проходив у складних соціально-політичних умовах, зв'язаних з антинародною діяльністю буржуазних націоналістів та боротьбою проти імперіалістичної інтервенції. Значна частина сільських учителів, а також викладачів інститутів знаходилася під впливом буржуазно-націоналістичних, есерівських партій. На міську інтелігенцію негативно впливали кадетські та різні націоналістичні партії. Так, певна частина професорсько-викладацького складу і вчителів не змогла зразу визначити своє ставлення до суспільно-політичних подій. Вони дотримувалися нейтралітету, виконуючи свій професійний обов'язок. Деякі з них навіть залишили педагогічну роботу, вичікуючи «кращих часів». Існували різні професійні вчительські об'єднання, найбільш масовими серед яких були філіал Всеросійської учительської спілки та Всеукра-

⁵ Покровский М. Ленин и высшая школа.— Л., 1924.— С. 4—6.

⁶ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 2.— С. 48.

⁷ Луначарський А. В. Спогади про Володимира Ілліча Леніна: В 5-ти т.— К., 1970.— Т. 4.— С. 189.

⁸ Ленін В. І. Промова на Всеросійській нараді політосвіт губернських і повітових відділів народної освіти, 3 листоп. 1920 р. // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 384.

їнська учительська спілка⁹. Позицію контрреволюційної професури рішуче засудив А. В. Луначарський, який заявив, що реформа вищої школи буде проведена й без них¹⁰.

Лише найбільш свідомі, політично зрілі учителі й викладачі без вагань перейшли на бік Радянської влади і включились у боротьбу за побудову соціалістичної культури. Потрібна була копітка робота по перевихованню старих учительських кадрів та підготовці народних учителів, відданих справі трудового народу. Однак у роки боротьби проти німецьких інтервентів, денікінських банд білополяків проводити цю роботу було важко. Лише успіхи робітників і селян у боротьбі проти зовнішніх і внутрішніх ворогів молодій Країні Рад дали змогу приступити до політичного завоювання на свій бік старої інтелігенції, зокрема вчителів.

На початку 20-х років освітній рівень педагогів республіки був низьким. Так, за станом на 1 січня 1922 р., вищу освіту мали 10%, незакінчену вищу — 2,8%, середню — 63,1%, незакінчену середню — 6,7% та нижчу освіту — 17,4% учителів¹¹. Партійний прошарок серед них був також невисоким. У 1925 р. серед учителів налічувалося 1293 членів і кандидатів у члени партії, 1538 комсомольців¹².

Тому одним з важливих завдань було те, щоб освіта стала доступною для дітей робітників і селян усіх національностей. Великі надії покладалися на реформу вищої школи, яка почалася на Україні з прийняттям 2 березня 1919 р. декрету «Про вступ до вищої школи». Згідно з цим декретом при вступі до вузу заборонялося вимагати у вступників атестат про середню освіту та будь-які інші документи. Приймалася особи незалежно від статі, яким виповнилося 18 років. З 1 березня 1919 р. скасовувалася також плата за навчання¹³.

ЦК КП(б)У, Народний комісаріат освіти велику увагу приділяли підготовці радянських кадрів народної освіти. Важливу роль у цій справі відіграли вчительські курси. В лютому 1920 р. вони почали працювати в Глухові, Ніжині, Чернігові, у червні — в Києві та Київській губернії, серпні — в Луганську, Маріуполі та інших містах. Загалом курсами було охоплено понад 2,5 тис. слухачів¹⁴.

Однак курси не могли забезпечити школи вчительськими кадрами. У зв'язку з цим партійні організації УСРР розгорнули активну роботу по підготовці вчителів для загальноосвітніх шкіл. Це питання неодноразово розглядалося на республіканських і губернських конференціях та нарадах. Так, у 1921—1922 рр. на Україні відбулося 10 республіканських і багато губернських конференцій та нарад, в роботі яких взяли участь партійні, профспілкові й комсомольські організації. На них розроблялися заходи партії та уряду по перебудові освіти¹⁵.

23 березня 1920 р. відбулася Всеукраїнська нарада, на якій було прийнято нову систему педагогічної освіти. У травні того ж року Наркомос УСРР видав інструкцію про керівництво педагогічною школою на місцях. Керівництво навчальною, науково-дослідною, фінансово-господарською діяльністю вищих педагогічних навчальних закладів здійснювало управління вищими школами Народного комісаріату освіти УСРР¹⁶.

У серпні 1920 р. в Наркомосі України створюється Головний комітет з професійно-технічної і спеціальної освіти (Укрголовпрофос). а

⁹ Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР.— С. 37.

¹⁰ Луначарський А. В. О воспитании и образовании.— М., 1976.— С. 32.

¹¹ Статистика Украины.— Харьков, 1922.— Сер. 7.— Т. 2.— № 39.— С. 14—15.

¹² Народное образование в СССР в 1925—1926 учебном году.— М., 1927.— С. 259.

¹³ Культурне будівництво в УРСР: 36. документів.— К., 1959.— Т. 1.— С. 35.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 1, арк. 22; оп. 2, спр. 75, арк. 32.

¹⁵ Бистров М. А. Керівна роль КП(б)У в галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917—1937 рр.).— Х., 1974.— С. 14.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 1, спр. 269, арк. 92.

пізніше — Головпросвіт¹⁷. З метою зміцнення їх кадрами, ЦК КП(б)У в 1921 р. направив на роботу в Наркомос понад 50 спеціалістів¹⁸. Наркомом освіти УСРР у 1920 р. було призначено Г. Ф. Гринька, а головою Укрголовпрофосу — Я. П. Ряппо. Всі ці заходи і поклали початок становленню та розвитку вищої школи на Україні взагалі й педагогічній зокрема. Державні університети та ряд учительських і педагогічних інститутів були реорганізовані в інститути народної освіти (ІНО) з чотирирічним строком навчання (1920 р.)¹⁹. У червні—липні 1921 р. на Україні їх працювало 17 та 94 профшколи, 56 педкурсів, в яких навчалися понад 25 тис. чол. У них налічувалося 2443 викладачів²⁰. Навчальні плани і програми інститутів передбачали вивчення таких дисциплін, як «Історія наукового світогляду», «Методологія наук» та ін.

Значну роль у підготовці вчительських кадрів відіграли вищі (трирічні) та короткострокові (2—3—6-місячні) педагогічні курси. У грудні 1921 р. в Українській СРР діяло 100 трирічних і понад 130 короткострокових курсів²¹. Вищі трирічні курси створювалися на базі колишніх учительських семінарій та інститутів, а також деяких середніх шкіл. На курси зараховувалися особи, що пройшли відповідну перевірку повітових і губернських комісій, до складу яких входили вчені, педагоги, представники партійних, радянських та громадських організацій. Загальне керівництво педкурсами здійснював Головний комітет профосвіти Наркомосу УСРР. Працювали вони на основі «Тимчасового положення про трирічні педкурси», затвердженого НКО УСРР у 1922 р. На першому році навчання вивчалися психологія дитини (4 год.), мова і література (6 год.), історія суспільного руху (2 год.), соціально-економічний мінімум (4 год.), математика (4 год.) та ін.²² На другому році — формувалися навички роботи з дітьми молодшого віку (молодші групи шкіл і дитбудинки), на третьому — закріплювалися навички роботи з дітьми молодшого і середнього віку²³.

Навчальні плани розроблялися за такими циклами: суспільний, виробничий і педагогічний. До першого належали політична економія, історія класової боротьби, історія культури, література і мова, краєзнавство, історичний матеріалізм, економічна географія; до другого — педагогіка, педагогічні системи, дидактика, основні дефектології, статистика й облік досвіду педроботи, школознавство, психологія дитини, трудове виховання та методика політосвітньої роботи.

Значна увага на курсах приділялася проведенню педагогічної практики їх слухачами у школах, дитячих садках, на пунктах по ліквідації неписьменності, в хатах-читальнях тощо.

Питання вдосконалення навчальних планів і програм педкурсів постійно було в полі зору партійних і радянських органів. Його широко обговорювали на першій (липень 1922 р.), другій (липень 1923 р.) і третій (жовтень 1924 р.) всеукраїнських педагогічних конференціях.

Вищі курси стали центрами перепідготовки вчителів й поширення передового педагогічного досвіду. Цікаву і багатогранну діяльність розгорнули харківські педкурси ім. Г. С. Сковороди та ім. К. А. Тімірязєва (Донецька губ.). Високу оцінку роботі останніх дала Н. К. Круп-

¹⁷ Культурне будівництво в Українській РСР: 36. документів.— Т. 1.— С. 880.

¹⁸ Бистров М. А. Назв. праця.— С. 14.

¹⁹ ЦДАЖР УСРР, ф. 166, оп. 1, спр. 6, арк. 39.

²⁰ Бюллетень Украинского главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования.— Харьков, 1921.— № 3/5.— С. 28.

²¹ Яцун О. І. З історії підготовки учительських кадрів на Україні (1921—1925 рр.) // Рад. школа.— 1972.— № 6.— С. 17; Ставицький В. А. Становлення і розвиток середньої пед. освіти в УСРР // Вища і середня пед. освіта.— К., 1969.— Вип. 3.— С. 5.

²² Бюллетень Украинского главного комитета профессионально-технического и специально-научного образования.— Харьков.— 1923.— № 7/8.— С. 45.

²³ Яцун О. І. Назв. праця // Рад. школа.— 1972.— № 6.— С. 18.

ська. Вона, зокрема, підкреслювала, що курси працювали «не за шаблоном, а вдумуючись у вимоги життя, відгукуючись на них, розв'язуючи в процесі роботи ряд важливих проблем»²⁴.

У 1923 р. на Україні на 72 трирічних підкурсах навчалися 9200 учнів і працювали 963 викладачі²⁵.

Позитивну роль у підготовці вчительських кадрів відіграли робітничі факультети, що забезпечували вступ робітників і селян до педагогічних навчальних закладів. Перший робітничо-селянський факультет розпочав свою роботу на початку 1920 р. при Ніжинському історико-філологічному інституті. В 1921 р. такі факультети були відкриті в Одеському, Харківському, Київському, Катеринославському, Миколаївському інститутах народної освіти, в Бахмачі та Шостці²⁶.

До середини 20-х років робітфаки працювали при всіх інститутах народної освіти республіки. Оскільки матеріальне забезпечення в ІНО було поганим, у них не вистачало також кваліфікованих викладачів, то Народний комісаріат освіти вирішив деякі з них скоротити. Довгострокові курси були реорганізовані в педагогічні технікуми, що прирівнювалися до вищих навчальних закладів.

Партія й уряд виявляли особливе піклування про поліпшення матеріального становища учительства. На початку 20-х років учитель в середньому одержував щомісяця 6 крб., у так званих договірних школах — 4 крб., а в сільських — у більшості випадків йому платили натурою по 5—10 пудів зерна на рік²⁷. У 1922 р. В. І. Ленін написав статтю «Сторінки з щоденника», в якій наголошувалося на необхідності поліпшення умов праці вчителів. «Народний учитель, — писав Володимир Ілліч, — повинен у нас бути поставлений на таку висоту, на якій він ніколи не стояв і не стоїть і не може стояти в буржуазному суспільстві. Це — істина, яка не потребує доказів. До цього стану справ ми повинні йти систематичною, неухильною, наполегливою роботою і над його духовним піднесенням, і над його всебічною підготовкою до його справді високого звання і, головне, головне і головне — над піднесенням його матеріального становища»²⁸.

Харківська газета «Пролетарій» 5 січня 1923 р. опублікувала на своїх сторінках статтю В. І. Леніна, а в наступному номері присвятила їй передову, в якій роз'яснювалися ленінські настанови про необхідність зробити вчителство опорою соціалістичного будівництва в країні. 13 січня 1923 р. газета вмістила редакційну статтю «На заклик Ілліча», в якій роз'яснювалися вказівки В. І. Леніна про піднесення матеріального, ідейно-політичного, фахового рівня учителів.

Все це позитивно вплинуло на дальший процес підготовки і перепідготовки вчителів у республіці, поліпшення їх соціально-економічного становища. По-перше, різко підвищилася заробітна плата педагогів. У 1925 р. міський учитель одержував 40—50 крб. на місяць, а сільський — 32—40 крб. По-друге, розширювався контингент студентів педагогічних навчальних закладів. У 1925 р. на Україні працювало 12 інститутів народної освіти і 60 педагогічних технікумів, в яких навчалися 8 тис. чол.²⁹ Різко збільшився у цих закладах прошарок студентів з числа робітників та селян. У 1924/25 навчальному році він становив 63%. Якщо у 1924 р. педагогічні вузи республіки підготували 1,3 тис. учителів, то у 1925 р. — 3,5 тис. По-третє, почала складатися певна система підвищення кваліфікації педагогічних кадрів.

²⁴ Крупська П. К. Педагогічні твори: В 10-ти т. — К., 1967. — Т. 10. — С. 152.

²⁵ Ряппо Я. Реформа высшей школы на Украине в годы революции. — Харьков, 1925. — С. 111.

²⁶ Бюллетень Украинского главного комитета профессионально-технического и специального-научного образования. — Харьков, 1921. — № 1. — С. 7.

²⁷ Тягин Ф. Д. Грамотность населения Украины и роль школы совпоса. — Харьков, 1924. — С. 22.

²⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 45. — С. 348.

²⁹ Діяльність Наркомосвіти УРСР за 1924—1925 навчальний рік. — Х., 1925. — С. 19.

Створювалася широка мережа різноманітних курсів, семінарів, проводилися з'їзди, конференції, наради. Слід зазначити, що лише в 1924/25 навчальному році у республіці було проведено 4 всеукраїнські республіканські наради, понад 1000 губернських, повітових і волосних з'їздів, нарад та семінарів, в яких взяли участь більше 96 тис. учителів³⁰. Все це сприяло піднесенню ідейно-політичної свідомості, професійної підготовки вчителів, мобілізації його на виконання складних завдань культурної революції.

Значний вплив на розвиток системи підготовки педагогічних кадрів для загальноосвітніх шкіл у країні в цілому й на Україні зокрема справила Всеросійська конференція з питань педагогічної освіти (лютий 1924 р.). В основу рекомендацій конференції лягли положення, що їх висловила в своїй доповіді Н. К. Крупська: навчальні педагогічні заклади повинні бути тісно зв'язані з життям; кожний педагогічний навчальний заклад має стати педагогічним центром міста, району, подавати методичну допомогу органам народної освіти, школам, учителям; педагогічні навчальні заклади повинні стати особливою виробничою одиницею, перетворитися в ідейні і культурні центри.

З переходом Країни Рад до реконструктивного періоду розвитку народного господарства посилилася увага партії й уряду до народної освіти і підготовки педагогічних кадрів. Були визначені провідні питання реконструкції вищої школи в країні. Система комплектування вузів за планом була замінена прийомом за конкурсними екзаменами. При цьому зберігався класовий принцип комплектування: конкурсні екзамени проводилися по куріях (робітників, селян, трудової інтелігенції та службовців). Процент місць для кожної курії встановлювався заздалегідь. Це забезпечувало необхідний соціальний склад ново-прийнятих і разом з тим давало можливість відібрати до вузів найкраще підготовлених до навчання у вищій школі³¹.

Наша країна готувалася до здійснення плану загального обов'язкового початкового навчання. Швидко розширювалася мережа загальноосвітніх шкіл, а це, в свою чергу, вимагало збільшення кількості вчителів. На Україні в 1925—1928 рр. додатково потрібно було близько 45 тис. педагогів. Педінститути й педагогічні технікуми планували підготувати за цей період 15 тис. учителів. Тому проводилася велика робота по підготовці вчительських кадрів, піднесенню їх ідейно-політичного і фахового рівня. У 1927/28 навчальному році в 12 педагогічних інститутах навчалися 6899 чол., на 6 робфаках — 1389 і в 60 педтехнікумах — 10 214 студентів³².

Кінець 20-х років відзначився дальшою цілеспрямованою роботою партії й уряду по вдосконаленню системи підготовки вчителів. У 1925 р. Секретаріат ЦК КП(б)У розглянув ряд питань підготовки спеціалістів, зокрема, про виділення додаткових місць у вузах поза планом; про рознарядку на 1925/26 навчальний рік; організацію педкурсів при Одеському інституті народної освіти по підготовці спеціалістів для Молдавської автономної республіки та ін.³³

Незважаючи на значні економічні труднощі, що їх переживала республіка в 20-х роках, партія й уряд піклувалися про школу і вчителів, що дало свої позитивні результати. Кількість педагогів щороку зростала, поліпшувалися їх матеріальні умови. Про це, зокрема, свідчать такі дані. У 1924/25 навчальному році педагогічні вузи республіки підготували 53 107 учителів, у 1925/26 році — 55 042, в 1926/27 навчальному році — 67 912, а в 1927/28 році — 74 045 педагогів³⁴.

³⁰ Там же.— С. 19, 42, 71, 74.

³¹ Вища школа Української РСР.— К., 1967.— Ч. 1.— С. 126.

³² Педагогическая энциклопедия.— М., 1930.— Т. 3.— С. 601—602.

³³ Бистров М. А. Назв. праця.— С. 19.

³⁴ Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР.— К., 1966.— С. 81.

Визначаючи місце і роль учителів у соціалістичному суспільстві, В. І. Ленін говорив: «Не можна обмежити себе рамками вузької учительської діяльності. Учителювання повинно злитися з усією масою трудящих, яка веде боротьбу. Завдання нової педагогіки — зв'язати учительську діяльність із завданням соціалістичної організації суспільства»³⁵.

Слід зазначити, що переважна більшість учителів Української РСР, як і всієї країни, не замкнулась у своїй діяльності вузькоосвітніми рамками школи. Під керівництвом партії вони брали активну участь у боротьбі проти ворогів молоді Країни Рад, вели наполегливу роботу по впровадженню в життя планів партії по індустріалізації й колективізації господарства. Учителювання залишалося головною силою на фронті здійснення культурної революції.

Створення радянської системи педагогічної освіти на Україні — це результат втілення в життя ленінських принципів побудови вищої школи, що відігравали і відіграють важливу роль у розвитку вищої педагогічної освіти.

Значну увагу підвищенню якості навчально-виховного процесу в школі, перебудові вищої і середньої спеціальної освіти було приділено на XXVII з'їзді КПРС. «Перебудова вищої і середньої спеціальної освіти, — говориться в проекті ЦК КПРС «Основні напрями перебудови вищої і середньої спеціальної освіти», — одне з невідкладних, надзвичайно важливих завдань розвитку суспільства на сучасному етапі»³⁶.

³⁵ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді учителів-інтернаціоналістів, 5 черв. 1918 р. // Повне зібр. творів. — Т. 36. — С. 397.

³⁶ Рад. Україна. — 1986. — 1 черв.

Т. В. НОВАЛЬСЬКА (Київ)

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ПРОФСПІЛКОВИХ БІБЛІОТЕК НА УКРАЇНІ В РОКИ СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА

Після перемоги Великого Жовтня В. І. Ленін, Комуністична партія приділила значну увагу питанням революційної перебудови народної освіти, організації культурно-освітньої роботи в нашій країні як одній з найважливіших умов виховання політичної свідомості трудящих мас. Останнє ж партія вважала одним із своїх першочергових завдань. На II Всеросійському з'їзді Рад в заключному слові по доповіді про мир В. І. Ленін підкреслив: «...Держава сильна свідомістю мас. Вона сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо»¹.

Ленінські положення з питань освіти та культосвітньої роботи, його поради, вказівки, підписані ним декрети стали основою для реорганізації бібліотечної справи в молодій Республіці Рад, в тому числі на Україні, керівництвом до дії на різних етапах соціалістичного й комуністичного будівництва.

Як відомо, на Україні Радянська влада була проголошена у грудні 1917 р. Однак внаслідок окупації республіки військами кайзерівської Німеччини Народний секретаріат у справах освіти не зміг розгорнути свою діяльність. Невдовзі після відновлення влади Рад на початку 1919 р. при Народному комісаріаті освіти УСРР було організовано позашкільний відділ з бібліотечним підвідділом, який вживав заходів для реорганізації та впорядкування бібліотечної мережі і втілення в життя радянських законів, що передбачали планову організацію бібліотечної справи. Однак ця робота ще протягом тривалого часу гальмувалася небаченою розрухою народного господарства, боротьбою проти внутрішньої та міжнародної контрреволюції.

Крім Народного комісаріату освіти і його органів на місцях, різні бібліотеки та хати-читальні відкривали кооперативи, освітні організації й гуртки. Особливу активність у цьому виявляли професійні спілки. При них та їх керівних органах організовувалися культосвітні комісії та культосвітні відділи, які проводили дні, тижні і місячники пролетарської культури, брали участь у створенні й діяльності бібліотек, хат-читальень, клубів, робітничих театрів та інших культурно-освітніх закладів. Ще 19 березня 1918 р. культосвітня комісія Центральної ради профспілок м. Полтави, наприклад, виступила із зверненням до профспілкових і радянських установ та організацій сприяти підвищенню культурно-освітнього рівня трудящих міста. Своє завдання ця комісія вбачала в піднесенні всіма засобами загальної та політичної освіти пролетарських мас, в розвитку їх класової самосвідомості та прищепленні трудящим естетичних смаків. З цією метою, як зазначалося у згаданому зверненні, вона «...приступила до створення при Центральній раді профспілок відповідної бібліотеки для організації періодичного читання лекцій, концертів, вечорів, спектаклів і т. д.»²

У березні 1919 р. в Києві була організована Центральна робітничка (профспілкова) бібліотека з відділами на околицях міста³. Наприкінці

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 20.

² Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1927: 36. документів і матеріалів.— К., 1979.— С. 70.

³ Скарбниця людського розуму.— Х., 1966.— С. 33.

того самого року бібліотечна секція Харківського губернського відділу народної освіти провела облік міських бібліотек. Як виявилось, лише в Харкові 17 з них належали професійним спілкам⁴.

Завдяки ентузіазму та активній участі робітників в організації цих культурно-освітніх закладів їх кількість на Україні швидко збільшувалася. Назріла гостра необхідність в упорядкуванні діяльності профспілкових бібліотек, посиленні на неї партійного впливу. Велике значення щодо цього мала Перша Всеукраїнська нарада культвідділів профспілок (грудень 1920 р.), яка накреслила загальні перспективи роботи підвідомчих їм закладів культури.

Становлення мережі профспілкових бібліотек, визначення їх завдань і функцій відбувалося в тісному зв'язку з соціально-економічним та політичним життям Країни Рад. У березні 1921 р. відбувся X з'їзд РКП(б), який прийняв рішення про перехід до нової економічної політики. В резолюції з'їзду «Про Головполітосвіт та агітаційно-пропагандистські завдання партії» зазначалося, що в нових історичних умовах «центр ваги роботи Головполітосвіту та її органів повинен лежати в агітаційно-пропагандистській роботі серед позапартійних мас і в їх культурній освіті...»⁵.

Завдання і зміст політосвітньої, в тому числі бібліотечної, роботи у відбудовний період були особливо чітко розкриті В. І. Леніним у доповіді на II Всеросійському з'їзді політосвіт 17 жовтня 1921 р. «...Треба,— наголосив у ній Володимир Ілліч,— щоб наша пропаганда, наші підручники, наші брошури були сприйняті народом на ділі і щоб результатом цього було поліпшення народного господарства»⁶.

На Україні перехід до нової економічної політики відбувався в дуже складних умовах. Господарство республіки було в той час у повному занепаді. Економічні труднощі, неврожай, голод, бандитизм перешкоджали її нормальному економічному й культурному розвитку. Значним гальмом, зокрема, в бібліотечному будівництві була нечисленність національної інтелігенції та недостатня кількість підготовлених кадрів, здатних організувати роботу бібліотек з літературою на українській мові. Ця проблема стала предметом обговорення на I Всеукраїнській нараді КП(б)У (2—4 травня 1921 р.), на порядку денному якої стояло й питання про національно-культурне будівництво в республіці⁷.

Важливу роль у визначенні завдань культурно-освітніх закладів, у тому числі бібліотек, відіграли рішення III Всеукраїнської наради з питань народної освіти, що проходила в червні того ж року. Вона звернула увагу на необхідність подання допомоги бібліотекам з боку громадських організацій, насамперед профспілок. На цей час мережа підвідомчих їм масових бібліотек на підприємствах була вже досить розгалуженою. Так, на 1 липня 1921 р. профспілкові організації цукровиків, гірників, працівників паперової промисловості і деякі інші мали 2333 невеликі фабрично-заводські бібліотеки-читальні⁸.

На VI конференції КП(б)У (грудень 1921 р.), яка проаналізувала роботу профспілок в організаційній та культурно-освітній сфері, наголошувалося: «...Розв'язання економічних завдань, що постали перед Радянською республікою, залучення мас до господарського, радянського і професійного будівництва— можливе лише при піднесенні

⁴ Абрамов К. П. Библиотечное строительство в первые годы Советской власти.— М., 1971.— С. 129.

⁵ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 2.— С. 232 (далі — КПРС в резолюціях...).

⁶ Ленін В. І. Нова економічна політика і завдання політосвіт: Доп. на II Всерос. з'їзді політосвіт 17 жовт. 1921 р. // Повне збір. творів.— Т. 44.— С. 166.

⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976.— Т. 1.— С. 130, 149—150 (далі — Комуністична партія України в резолюціях...).

⁸ Путь к коммунизму.— 1921.— № 1.— С. 41.

культурного рівня мас. На цьому завданні треба зосередити максимальну увагу спілок»⁹.

Помітну роль у виконанні накреслень партії відігравали профспілкові бібліотеки, працівники яких були тісно зв'язані з трудящими, близько стояли до виробництва, знали умови життя й культурні запити мас.

У зв'язку з тим, що в перші роки непу набрала значного розмаху дрібнобуржуазна стихія, ЦК КП(б)У звернувся з листом до губкомів партії і губполітосвіт про посилення ідеологічної роботи серед трудящих України. В ньому, зокрема, визначалося й місце бібліотечних працівників у цій важливій роботі. «В боротьбі проти наших ворогів,— говорилося в листі,— ми маємо випробовану зброю: посилення наших ідеологічних понять з допомогою пропаганди революційного марксизму і закріплення нашого впливу у всіх радянсько-культурних закладах, що культивують ідеологію. В залежності від того, під чийм впливом будуть всі громадські осередки культури — клуби, бібліотеки, сільбуду, «просвіти», екскурсії і т. д., ці заклади можуть бути нам надзвичайно корисними, або навпаки досить шкідливими...»¹⁰.

Велике значення для розвитку мережі профспілкових бібліотек на Україні, вдосконалення форм їх роботи мали рішення I бібліотечного з'їзду РСФРР (липень 1924 р.) та I Всесоюзної наради профспілкових бібліотечних працівників (7—12 грудня 1925 р.).

Про значне збільшення в цей період кількості профспілкових бібліотек свідчить такий приклад. Якщо на 1 квітня 1925 р. в Миколаївському окрузі їх налічувалося 19 з фондом 43 999 томів, то на 1 січня 1926 р. — 40 з фондом 92 399 книг. Таке зростання чисельності цих бібліотек спостерігалося і в інших округах республіки¹¹. На 1 грудня 1925 р. на Україні всього їх функціонувало 1413 при кількості читачів 318 703 і книжковому фонді 2 413 703. На 1 липня 1927 р. ці показники були вже такими: 2188 бібліотек, 514 316 читачів і 3 993 866 книг¹².

Із зростанням чисельності профспілкових бібліотек змінюється й характер їх діяльності. Якщо в перші роки непу головне місце в ній займали організаційні питання, то наприкінці 20-х років назріла необхідність поглиблення роботи з трудящими, ширшого їх залучення до лав читачів з тим, щоб «перетворити бібліотеку, навіть найменшу, в ідеологічний центр, який би допомагав справі побудови соціалізму»¹³.

Незважаючи на певні успіхи, досягнуті профспілковими бібліотеками, не всі вони стали справжніми осередками розгортання політико-масової роботи. У багатьох з них пропаганда книги, робота серед трудящих не відповідали вимогам часу. Серйозним недоліком була виробнича замкнутість профбібліотек, їх відособленість від масових бібліотек системи Наркомосу. Це знайшло своє відображення в тому, що профспілкові бібліотеки закрили свої книжкові фонди для робітників і селян, які не були членами даної конкретної профспілки. «Інтереси всіх бібліотек,— писала з цього приводу Н. К. Крупська,— незалежно від того, якому відомству вони належать, єдині, і лінія діяльності в них повинна бути одна»¹⁴. Ця лінія — донесення книги до найширших верств трудящих.

Однак спільна робота Наркомосу УСРР і Всеукраїнської Ради профспілок по створенню єдиної мережі бібліотек розпочалася лише

⁹ Комуністична партія України в резолюціях...— К., 1976.— Т. I.— С. 187.

¹⁰ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1927.— С. 224.

¹¹ Отчет Всеукраїнського Совета профсоюзів 3 с'їзду профсоюзів України.— Харків, 1925.— С. 91.

¹² Всеукр. Совет профессиональных союзов: Стат. бюллетень.— 1928.— Февр.— № 2 (15).— С. 10.

¹³ Крупская Н. К. По ленинскому пути // Пед. соч.: В 10-ти т.— Т. 8.— С. 669.

¹⁴ Крупская Н. К. Библиотека — друг и помощник читателя.— Там же.— С. 642.

в 1930 р.¹⁵ Тоді ж профспілки почали вживати більш енергійних заходів, спрямованих на максимальне наближення бібліотек до виробництва, широких верств трудящих¹⁶.

Індустріалізація країни, колективізація сільського господарства вимагали підвищення культурного рівня радянських людей. В резолюції XV з'їзду ВКП(б) наголошувалося на необхідності «...пов'язати план культурного будівництва з індустріалізацією країни як невід'ємну частину загального плану соціалістичного будівництва СРСР»¹⁷. У зв'язку з цим партія націлювала профспілки на посилення ролі бібліотек у комуністичному вихованні трудящих, озброювала бібліотекарів марксистсько-ленінською методологією політичного виховання робітничих і селянських мас. Велике значення щодо цього мали резолюція XVI з'їзду ВКП(б) «Про завдання профспілок у реконструктивний період»¹⁸, матеріали X та XI з'їздів КП(б)У, пленумів ЦК ВКП(б) та КП(б)У, на яких постійно приділялася увага питанням культурного зростання широких трудящих мас.

Новий етап в організації бібліотечної справи в СРСР, у тому числі й на Україні, почався з прийняттям 30 жовтня 1929 р. постанови ЦК ВКП(б) «Про поліпшення бібліотечної роботи». Вона зобов'язувала місцеві партійні та радянські органи «перетворити бібліотеки в культурні центри, що активно сприяли б мобілізації мас на виконання п'ятирічного плану соціалістичного будівництва»¹⁹. Центральний Комітет партії поставив завдання: «Розгорнути масові форми бібліотечної роботи (застосовуючи методи культпоходу і соцзмагання) з тим, щоб бібліотека, обслуговуючи найважливіші політичні, господарські та культурні завдання, справді стала опорною базою підвищення полікультурного рівня трудящих мас.»²⁰. Після прийняття постанови було вжито ряд важливих заходів, спрямованих на вдосконалення бібліотечної справи в країні. Одним з них став бібліотечний похід, який проводився під лозунгами «Книгу — в маси», «Зміцнимо бібліотеки», «Зробимо бібліотеку активним учасником соціалістичного будівництва!». Цей захід розпочався наприкінці 1929 р. і досяг свого найвищого піднесення в середині 1930 р. Його проведення дало можливість дещо поліпшити обслуговування читачів, зокрема за рахунок застосування таких форм, як пересувні бібліотеки і книгоношення, підвищити дієвість пропаганди літератури. Однак уже в середині 1930 р. стало ясно, що бібліотечний похід не завжди дає бажані результати. Це пояснювалося слабкою матеріальною базою бібліотек, незначною участю в їх роботі представників громадських організацій, недостатнім використанням соціалістичного змагання як дійового засобу бібліотечного будівництва в умовах нового ладу.

Узагальнивши і творчо розвинувши ленінські ідеї про соцзмагання, Н. К. Крупська розробила теоретичні основи його організації в бібліотеках. Вона розглянула ряд принципових питань трудового сусперництва і взаємодопомоги бібліотечних колективів, першочергове значення серед яких мала вказівка «враховувати досвід виробничників», вчитися у них. «У виробничників,— писала Надія Костянтинівна,— у змаганні відчувається соціалістичний дух, і... потрібно було б, щоб політосвітзмагання були наповнені цим духом»²¹.

В 1930 р. ленінградські бібліотекарі викликали на змагання своїх колег з м. Харкова. Останні разом із співробітниками бібліотечного

¹⁵ Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 937, арк. 198 (далі — ЦДАЖР УРСР).

¹⁶ Там же, спр. 1450, арк. 238.

¹⁷ КПРС в резолюціях...— К., 1980.— Т. 4.— С. 43.

¹⁸ Там же.— С. 440—452.

¹⁹ Культурне будівництво в Українській РСР.— К., 1960.— Т. 1.— С. 482.

²⁰ Там же.

²¹ Крупская Н. К. Политпросветработа Наркомпроса и профсоюзов // Пед. соч.— Т. 7.— С. 669.

факультету Всеукраїнського інституту комуністичної освіти прийняли умови соціалістичного договору, запропонованого лєнінградцями, і звернулися з закликом до всіх бібліотек України включитися в соц-змагання. Ця ініціатива була широко підтримана бібліотечними працівниками міст і сіл республіки²².

Значного розмаху набрало соцзмагання і в профспілкових бібліотеках, що сприяло поліпшенню показників їх роботи. Так, у ході змагання між бібліотеками харківських паровозобудівного та електромеханічного заводів працівники останньої взяли зобов'язання залучити 1500 нових читачів, а залучили—1638, замість одного літературного диспуту провели три²³. Бібліотека клубу працівників освіти (Харків), змагаючись з полтавською бібліотекою «Робос», збільшила свій робочий час на 3 години і почала практикувати відправку книг читачам поштою.

Соціалістичним змаганням були охоплені також харківські бібліотеки заводу «Серп і молот», фабрики ім. Петровського, обкому профспілки машинобудівників та багато інших²⁴.

Значну роботу проводили бібліотечні працівники на новобудовах перших п'ятирічок. Так, включившись у боротьбу за своєчасну здачу в експлуатацію Харківського тракторного заводу, вони активно допомагали громадським організаціям Тракторобуду у проведенні ідейно-виховних заходів, зокрема влаштовували голосні читки, диспути, організовували конференції на теми: «Соціалістичне змагання та ударництво», «Боротьба за внутрішні ресурси» тощо. Все це значною мірою сприяло успішному виконанню виробничих завдань²⁵.

XVII з'їзд ВКП(б) (січень 1934 р.), відзначивши незаперечні успіхи соціалізму в усіх галузях народного господарства й культури, висунув як одне з найважливіших політичних завдань «перетворення всього трудящого населення країни в свідомих і активних будівників безкласового соціалістичного суспільства»²⁶. Це повною мірою стосувалося й працівників бібліотек. Рішення з'їзду були покладені в основу постанови ЦВК СРСР «Про бібліотечну справу в Союзі РСР» (27 березня 1934 р.). В ній серед досягнень у цій важливій сфері культосвітньої роботи називалися зростання бібліотечної мережі, створення нових бібліотек на заводах, фабриках, новобудовах та в колгоспах, збільшення книжкових фондів і кількості читачів. Водночас у документі вказувалося на певне відставання бібліотечної справи від бурхливого розвитку соціалістичного будівництва та зростання культурних запитів трудящих мас, ставилася вимога усунути цей недолік²⁷.

Стосовно нашої республіки завдання в галузі бібліотечної справи були конкретизовані у прийнятій того ж року постанові ЦВК і РНК УСРР «Про роботу масових бібліотек», яка зобов'язала Народний комісаріат освіти УСРР здійснювати державний контроль за діяльністю всіх бібліотек України, незалежно від їх відомчого підпорядкування²⁸.

У грудні 1936 р. при ВЦРПС відбулася нарада працівників профспілкових бібліотек, у роботі якій взяли участь представники профспілкових та комсомольських організацій. Від України з повідомленнями про свою роботу на ній виступили завідувачі бібліотеками шахти ім. Дзержинського з Донбасу, заводів: Ворошиловградського парово-

²² Бібліотека в соціалістичному будівництві.—1933.—№ 4.—С. 36.

²³ Там же.

²⁴ Там же.—С. 39.

²⁵ Там же.—1931.—№ 1.—С. 37.

²⁶ КПРС в резолюціях...—К., 1980.—Т. 5.—С. 126—127.

²⁷ Матеріали к истории библиотечного дела в СССР (1917—1959 гг.).—Л., 1960.—С. 109—115.

²⁸ Культурне будівництво в Українській РСР.—Т. 1.—С. 655—660.

зобудівного, металургійного ім. Дзержинського (Дніпропетровська область), Миколаївського суднобудівного²⁹.

Завідуюча бібліотекою Ворошиловградського паровозобудівного заводу сказала, наприклад, що кількість читачів зросла тут з 9 тис. у 1934 р. до 14,5 тис. у 1936 р., а видача книг за цей час збільшилася з 320 тис. до 456 тис. томів на рік³⁰.

На нараді виступила Н. К. Крупська. Вона наголосила, що потрібна «...підняти бібліотечну роботу на таку висоту, якої потребує наша епоха і зростаюча свідомість мас»³¹. Надія Костянтинівна високо оцінила діяльність профбібліотек, працівники яких «...живуть життям заводу, їх хвилює все, що відбувається на заводі. Саме це дає їм можливість краще обслуговувати читачів». Тому, сказала вона, «я завжди раджу працівникам міських бібліотек знайомитися із станом справи в профспілкових бібліотеках»³².

Нарада відзначила важливу роль останніх у культурному обслуговуванні робітників фабрик, заводів та інших промислових підприємств і поставила завдання залучити до них якомога більше читачів. Це питання успішно вирішувалося там, де бібліотекарі, проводячи агітацію як у стінах культосвітніх закладів, так і безпосередньо в цехах і бригадах, спиралися в своїй роботі на профспілкових та комсомольських активістів, майстрів виробництва.

Однак поряд з бібліотеками, які брали активну участь у виконанні завдань перших п'ятирічок, знаходилися й такі, що не змогли перебудувати свою роботу й пов'язати її з діяльністю партійних, профспілкових та інших громадських організацій. Працівникам таких культосвітніх закладів був чужий творчий пошук. Вони, як правило, погано знали характер виробництва, були далекими від трудівників своїх підприємств і тому не могли сприяти вирішенню тих завдань, що стояли перед заводом, фабрикою чи шахтою. Так, у бібліотеці палацу культури Брянського рудника в Донбасі працювали люди, які не мали належної підготовки, і їх часто перекидали на інші ділянки роботи, а в цеху одного з макіївських заводів бібліотекаря використовували на видачі обідів³³.

В роки соціалістичного будівництва дедалі більше зростала роль бібліотечних працівників як пропагандистів і агітаторів. Це пояснювалося тим, що в умовах економічного й культурного піднесення країни помітно зростала кількість читачів у бібліотеках, значно ширшим ставало коло їх інтересів та запитів. Читач чекав від бібліотекаря не лише кваліфікованої допомоги при виборі літератури, а й хотів почути переконливу, авторитетну відповідь на питання, що його хвилювали. Все це зумовило необхідність планомірної і систематичної підготовки та перепідготовки бібліотечних працівників. Було, зокрема, організовано систему короткочасних курсів і семінарів, які випускали спеціалістів для бібліотек. Однак така форма їх підготовки далеко не завжди відповідала новим вимогам.

Велику роль в удосконаленні цієї справи відіграв Харківський бібліотечний інститут. Початок підготовки бібліотекарів у ньому можна віднести до 1925 р., коли в Харківському інституті народної освіти відкрився факультет політичної освіти з міським і сільським відділами³⁴⁻³⁵, де поряд з іншими професіями готували також кадри для бібліотек.

²⁹ Васильченко В. Е. История библиотечного дела в СССР.— М., 1958.— С. 144.

³⁰ Там же.— С. 145.

³¹ Крупская Н. К. Библиотека — друг и помощник читателя // Пед. соч.— Т. 8.— С. 642.

³² Там же.— С. 643.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 6, спр. 2290, арк. 111, 250.

³⁴⁻³⁵ Там же, ф. 1, оп. 2, спр. 3810, арк. 120.

В 1929 р. на базі факультету політосвіти відкрився Харківський інститут політичної освіти, який готував бібліотечних працівників вищої кваліфікації. В 1930 р. він був перейменований у Харківський (з 1931 р.— Всеукраїнський) інститут комуністичної освіти³⁶. Прийом до цього вузу рік-у-рік збільшувався. В 1930 р. туди було зараховано 300, в 1931 р.— 500, а в 1932 р.— 750 студентів³⁷.

Згадувана вище постанова ЦВК і Раднаркому УРСР від 26 травня 1934 р. «Про роботу масових бібліотек» поклала початок функціонуванню більш чіткої системи бібліотечної освіти. Основними її ланками були інститут, технікуми, шестимісячні курси. Виконуючи цю постанову, Наркомос УРСР 1 липня 1935 р. видав наказ про реорганізацію Всеукраїнського інституту комуністичної освіти в Український бібліотечний інститут.

В 1937 р. тут був випущений 291 молодий фахівець³⁸. Однак проблема кадрів для бібліотек залишалася дуже гострою, оскільки того року в масових бібліотеках НКО УРСР та інших відомств і організацій з 5838 бібліотекарів вищу освіту мали тільки 128 чол., у тому числі спеціальну — 48 чол., а середню — 1096 чол., у тому числі спеціальну — 271 чол.

Надалі кількість бібліотечних працівників збільшувалася, зростав їх освітній рівень. Вже в 1939 р. серед 7268 бібліотекарів було 309 чол. з вищою, в тому числі 458 чол. спеціальною, освітою і 2226 чол. з середньою, з них 798 чол.— спеціальною, освітою³⁹.

Таким чином, діяльність бібліотек у роки соціалістичного будівництва була невід'ємною частиною всієї багатогранної роботи, що проводилася в країні по комуністичному вихованню трудящих. Якщо в перші роки Радянської влади в розвитку бібліотечної мережі ще був елемент стихійності, то з середини 20-х років вона розвивається планомерно. Особливо зросла кількість профспілкових бібліотек в роки перших п'ятирічок. Неухильно керуючись рішеннями Комуністичної партії і Радянського уряду, вони досягли в своїй діяльності помітних успіхів. Зріс кількісний і поліпшився якісний склад бібліотекарів.

Значну роль у вихованні в них любові до своєї професії, розуміння її значення відіграла Н. К. Крупська. Її численні статті, звернення, листи, в яких чітко сформульовані вимоги до бібліотечних працівників як активних учасників соціалістичного будівництва, залишаються актуальними і в наш час.

Все цінне, нагромаджене профспілковими бібліотеками нашої республіки в досліджуваний період, дістало свій дальший розвиток у наступні роки і сьогодні продовжує служити справі комуністичного виховання нових поколінь радянських людей.

³⁶ Харьковский государственный институт культуры (1929—1979). Харьков, 1979.— С. 10.

³⁷ Там же.

³⁸ Там же.— С. 14.

³⁹ Культурне будівництво Української Радянської Соціалістичної Республіки: (Стат. довідник).— К., 1940.— С. 164.

О. І. ГАНЖА (Київ)

БОРЬБА З КУРКУЛЬСТВОМ НА УКРАЇНІ В 1921—1923 рр.

Закінчення громадянської війни на Україні в листопаді 1920 р. не означало припинення класової боротьби, яка продовжувалася й набувала нових форм. Особливо гострий характер вона мала на селі, що зумовлювалося специфікою розстановки класових сил у республіці. Аналізуючи їх співвідношення у післяжовтневий період, В. І. Ленін характе-

ризував куркуля як непримиренного ворога диктатури пролетаріату, який з перших днів існування Радянської влади повів проти неї жорстоку боротьбу. В роки громадянської війни «...куркульські елементи і стали головною і найбільш серйозною опорою контрреволюційного руху в Росії»¹.

Боротьба з куркульством була одним з головних завдань молодой Радянської республіки на селі. «Досвід усіх... революцій,— вказував В. І. Ленін,— наочно підтверджує, що революція неминуче зазнає поразки, якщо селянство не перемагає куркульського засилля»². Проте часті зміни влади на Україні в роки громадянської війни зумовили неможливість тривалої й систематичної боротьби проти куркульських елементів. Це дало їм можливість зберегти своє економічне та політичне становище, нагромадити чималу кількість зброї і тим самим перетворитися на силу, що відкрито протистояла Радянській владі. В конференція КП(б)У, що відбулася 17—22 листопада 1920 р., змуслена була констатувати, що з ліквідацією зовнішньої контрреволюції «на Україні все ще лишається внутрішній фронт — боротьба з озброєним куркульством...»³. Це гальмувало відбудову народного господарства країни, стан якого був катастрофічним.

За роки війни ослабили економічні зв'язки між містом та селом. Це ускладнювало поширення впливу пролетаріату на селянські маси і створювало можливість для ворожої діяльності серед них куркулів та їх пособників.

Тяжке економічне становище Радянської країни поглиблювалося політичною кризою, що виникла в республіці після закінчення громадянської війни. Ліквідація безпосередньої загрози реставрації царизму та повернення поміщиків виявила невідповідність політики воєнного комунізму мирним умовам розвитку господарства. Це знайшло своє відображення у зростанні невдоволення селян продрозверсткою, яке використали контрреволюційні сили на Україні — анархісти, різні буржуазно-націоналістичні партії, соціальною базою яких було куркульство⁴.

В кінці 1920 р.— на початку 1921 р. на Правобережжі прокотилася хвиля куркульських повстань, активізувалася діяльність махновських банд на півдні республіки та у Донбасі. Цілі повіти і навіть губернії були охоплені бандитизмом, який став «...головною перешкодою для утвердження Радянської влади на місцях і для ліквідації господарської розрухи...»⁵. Особлива небезпека полягала у розширенні контингенту його учасників за рахунок втягнення у бандитський рух несвідомої частини трудящого селянства. Так, у Чернігівській губернії в 1921 р. майже чверть членів банд становили бідняки та середняки⁶.

З кінця 1920 р. боротьба з бандитизмом стала одним з головних завдань Радянської влади у республіці. Для якнайшвидшого його виконання уряд Радянської України створив Військову раду на чолі з М. В. Фрунзе. Для боротьби з бандами було відряджено $\frac{2}{3}$ військових частин, що діяли проти Врангеля⁷. В постанові РНК УСРР від 29 січня 1921 р. «Про заходи по боротьбі з бандитизмом» особлива увага приділялася необхідності роззброєння куркулів і притягнення їх до карної

¹ Ленін В. І. Промова на Об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок Москви, 29 лип. 1918 р. // Повне збір. творів.— Т. 37.— С. 10.

² Ленін В. І. Промова на нараді делегатів комітетів бідноти центральних губерній, 8 листоп. 1918 р. // Там же.— С. 168.

³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976.— Т. 1.— С. 97 (далі — Комуністична партія України в резолюціях...).

⁴ Дело членов ЦК Украинской партии эсеров Голубовича, Петренко, Лизановского, Часныка, Ярослава и др.: Стеногр. отчет.— Харьков, 1921.— С. 425.

⁵ Комуністична партія України в резолюціях...— Т. 1.— С. 145.

⁶ Держ. арх. Чернігів. області, ф.Р-183, оп. 1, спр. 120, арк. 356.

⁷ Эйдеман Р. П. Повстанчество и его роль в современной войне Армия и революция.— 1922.— № 3/4.— С. 101.

відповідальності за переховування та допомогу бандитам⁸. Про це йшла мова і на V Всеукраїнському з'їзді Рад (23 лютого — 3 березня 1921 р.), де підкреслювалося, що «...банди можуть існувати тільки завдяки допомозі й підтримці з боку куркулів»⁹. Водночас на з'їзді була проголошена амністія для тих, хто добровільно складе зброю. Це рішення відіграло значну роль у ліквідації бандитизму, бо, незважаючи на куркульський терор, дедалі більше обдурених селян залишали банди. В цілому по республіці на 1 червня 1921 р. було амністовано 1110 бандитів та 48 отаманів¹⁰, а до кінця того ж року покаялися майже 10 тис. чол.¹¹

Вирішальне значення у ліквідації банд відіграло запровадження в країні нової економічної політики, яка сприяла зміцненню на економічній основі союзу між робітничим класом і трудящим селянством. Завдяки цьому скорочувалася соціальна база бандитизму і, позбавлений підтримки трудящих селян, він поступово перетворився на відверто куркульський, а потім і карний рух¹².

Головною метою ворожих елементів було намагання зірвати заходи Радянської влади по відбудові народного господарства країни. Навесні 1921 р. внаслідок їхніх дій виникла реальна загроза зриву посівної, а восени — продподаткової кампанії. За неповними даними, в тому ж році відбулося 145 нападів на продовольчі органи республіки¹³. Проте це були останні спроби бандитів протистояти Радянській владі у відкритій боротьбі.

Особливо велику роль у знешкодженні куркульства відігравали класові організації біднішого селянства — комітети незаможних селян (КНС). На перше місце в їхній діяльності, поряд з втіленням у життя заходів аграрної політики партії, перебудовою суспільно-політичного життя села, висувалася ліквідація бандитизму. Для цього комнезами створювали воєнізовані формування. Всього на Україні в збройній боротьбі з бандами брали участь більше 56 тис. членів КНС, об'єднаних у 750 загонів¹⁴. 49 організацій незаможників, внесок яких у справу розгрому куркульської контрреволюції був найбільшим, V Всеукраїнський з'їзд Рад нагородив Червоними прапорами ВУЦВК¹⁵.

З другої половини 1921 р. бандитизм поступово пішов на спад. Тільки на Полтавщині з 53 банд, що діяли там у травні того ж року¹⁶, в серпні залишилося лише 14, а жовтень, взагалі, став «останнім місяцем активної діяльності бандитизму»¹⁷. В Київській губернії спільними діями загонів робітників і незаможників у 1921—1922 рр. було знищено 93 куркульські банди¹⁸. За даними Всеукраїнської надзвичайної комісії, у вересні 1921 р. на території України діяли 64 великі банди, які учинили 248 нападів на населені пункти, залізничні станції, радянські органи. Внаслідок спільних дій армії та комнезамів у жовтні кількість активно діючих банд у республіці скоротилася до 50¹⁹. Проте успішні дії проти бандитських загонів не означали остаточної їх ліквідації. Особливо велику небезпеку становили банди, які формувалися на території Польщі та діяли на Правобережній Україні. Останньою

⁸ На захисті революції: Из истории ВУЧК, 1917—1922: Сб. документов и материалов. — Киев, 1971. — С. 220—222 (далі — На захисті революції...).

⁹ Вісті Київ. губревкому. — 1921. — 10 берез.

¹⁰ Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління УРСР, ф. 3204, оп. 1, спр. 9, арк. 78 (далі — ЦДАЖР УРСР).

¹¹ II Всеукраїнський съезд КНС: Стеногр. отчет. — Харьков, 1922. — Ч. 5. — С. 110 (далі — II Всеукраїнський съезд КНС...).

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 3404, оп. 2, спр. 8, арк. 25.

¹³ На захисті революції... — С. 353.

¹⁴ II Всеукраїнський съезд КНС... — С. 73.

¹⁵ Комуніст (орган ЦК КП(б)У). — 1921. — 4 берез.

¹⁶ Отчет Полтавского губисполкома. — 1922. — С. 50.

¹⁷ Голос труда (Полтава). — 1922. — 15 окт., 11 нояб.

¹⁸ Історія міст і сіл Української РСР: Київська область. — К., 1971. — С. 40—41.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 166, арк. 16.

спробою підняти куркульський заколот були рейди Палія та Тютюнника загони яких вторглися з-за кордону на Правобережжя в жовтні — листопаді 1921 р. Проте бандитизм вже агонізував, його підтримували лише куркульська верхівка села та частина націоналістично настроєної інтелігенції.

На кінець 1923 р. бандитизм як одна з форм боротьби куркульства проти Радянської влади був практично розгромлений. У вересні того ж року на території України діяли 56 банд, з яких лише 13 вважали, що ведуть політичну боротьбу²⁰. В січні 1924 р. їх чисельність скоротилася відповідно до 18 і 3²¹.

Розгром бандитизму значно ослабив позиції куркульства на селі, але не привів до автоматичної ліквідації його засилля. Зберігаючи свою власність, куркулі ще мали вплив на трудящі верстви селянства. Свої зусилля вони спрямували на економічну боротьбу з Радянською владою, на підри्व її зсередини. Найбільш гострим було питання про хліб і землю. В період громадянської війни куркулі нагромадили великі запаси зерна й зуміли зберегти за собою значні земельні наділи. З 7 млн. десятин, які належали їм у 1917 р., до 1921 р. було вилучено лише 2,6 млн. десятин²². Незначною мірою конфіскація торкнулася й робочої худоби та реманенту. Використовуючи незавершеність аграрних перетворень, куркульство намагалось утвердити своє економічне панування на селі, всіма силами заважало проведенню там заходів Радянської влади, розповсюджувало провокаційні чутки, залякувало представників радянських органів, вчиняло на них замах.

Щоб зберегти свої земельні наділи, куркулі вдавалися до різних хитрощів, наприклад, господарських сімейних розділів. Це допомагало їм не допускати конфіскації у них землі, будов, реманенту. З цією ж метою вони вступали і до колгоспів. У 1921 р. на Одещині з 547 колективних господарств 380 були головним чином куркульсько-середняцькими²³. У Миколаївській губернії куркулям також вдалося ввійти до складу значної кількості створених колгоспів²⁴. У 1922 р. в Уманському повіті з 67 колективних господарств 39 було розпущено радянськими органами як куркульські²⁵. Для збереження землі від конфіскації, а також використання пільг, які надавалися державою господарським об'єднанням селян, куркулі створювали навіть фіктивні колгоспи. Подібна артіль існувала, наприклад, на хуторі Буднім Охтирського повіту Харківської губернії²⁶. Спостерігалися випадки захоплення куркулями землі, призначеної для незаможників. Державні органи під час реєстрації колективних господарств аналізували їх класовий склад, і по можливості, не допускали їх затвердження, якщо більшість з них складалася із заможних селян. До 1924 р. на Україні розпалася, або були розпущені з цієї причини більше 1 тис. подібних колективів²⁷.

Закон «Про закріплення землекористування», прийнятий V Всеукраїнським з'їздом Рад, закріпив за господарствами наділи на 3 сівозміни (9 років), але запроваджувався він у життя тільки там, де було завершено вилучення надлишків землі у куркулів. Це дозволяло виконкомам і КНС завершити перерозподіл землі на основі закону про соціалістичний землеустрій. Підлягало конфіскації майно учасників контрреволюційних виступів та куркулів, які допомагали бандам²⁸.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 6, оп. 2, спр. 341, арк. 110.

²¹ Кучер О. О. Розгром внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921—1923 рр.—Х., 1971.—С. 161.

²² Рубач М. А. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине.—Киев, 1956.—С. 33.

²³ Селян. правда (Харків).—1923.—23 берез.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 92, арк. 12.

²⁵ Там же.

²⁶ Селян. правда (Харків).—1921.—25 верес.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 258, арк. 56—57.

²⁸ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України.—1921.—№ 3.—Ст. 94 (далі — Збірник узаконень...).

22 травня 1922 р. ВУЦВК прийняв «Основний закон про трудове землекористування», який закріплював за селянами землю, що фактично вже знаходилася в їхньому розпорядженні²⁹. Прийнятий на VII Всеукраїнському з'їзді Рад (10—14 грудня 1922 р.) Земельний кодекс УСРР визначив розвиток аграрних відносин на весь час до початку колективізації³⁰.

Важливу роль в обмеженні куркульського впливу на селі відігравали КНС. Вони брали активну участь у здійсненні аграрних перетворень: виявляли у куркулів надлишки землі, допомагали у її конфіскації, перерозподілі та проведенні оподаткування, контролювали діяльність земельних комісій, їхній класовий склад, приймали рішення про можливість їхнього існування. На Полтавщині, наприклад, комнезами розпустили значну кількість таких органів, до складу яких входили куркулі³¹.

Із запровадженням непу виникли нові форми боротьби з куркульством. 15 вересня 1921 р. РНК УСРР прийняв декрет «Про порядок ревізій і конфіскацій майна у приватних осіб і товариств»³², на підставі якого припинялося даліше розкуркулення. Проте рішення щодо цього питання, прийняті раніше декрету, зберігали свою силу, тому що в багатьох районах, охоплених бандитизмом, не було можливості вчасно запровадити попередні декрети про конфіскацію майна у куркулів. Для завершення аграрних перетворень на селі були створені спеціальні органи — земельно-судові та ліквідаційні комісії. Перші займалися земельними суперечками, другі — всіма іншими справами, пов'язаними з розкуркуленням. Тільки у грудні 1922 р. земельно-судові комісії розглянули більше 25 тис. справ про вилучення земельних надлишків у куркулів³³. У Харківській окрузі на кінець 1923 р. в куркульських господарствах було конфісковано більше 10 тис. десятин³⁴, на Волині — 31 607, у Чернігівській губернії — 94 229, Запорізькій окрузі — 19 189³⁵. Створені комісії вирішували справи, головним чином, на користь незаможників, але враховували при цьому й господарську доцільність конфіскації землі або її повернення колишнім хазяям.

Куркульство, що сприйняло неп як відступ Радянської влади від основних завоювань диктатури пролетаріату, вимагало не тільки повернення конфіскованої у ході часткового розкуркулення землі, худоби, засобів виробництва, але й права на безконтрольне використання найманої робочої сили, намагалося покласти на незаможників матеріальну відповідальність за їхні дії під час перерозподілу куркульського майна³⁶. Куркулі навіть починали карні справи проти членів КНС, звинувачуючи їх у порушенні закону³⁷. В деяких випадках їм вдавалося не тільки відстояти свої позиції, а й добитися бажаних для себе рішень місцевих радянських органів³⁸.

Подібні дії набрали такого широкого розмаху, що ВУЦВК змушений був вжити рішучих заходів на захист інтересів трудящого селянства. Згідно з його постановою від 10 травня 1922 р. «Про припинення справ, пов'язаних з розкуркуленням селян» радянські органи розглядали питання про повернення майна, відібраного до видання декрету «Про порядок ревізій...». Вона поширювалася й на землі, конфісковані

²⁹ Там же.— 1922.— № 26.— Ст. 386.

³⁰ Съезды Советов: Сб. документов в 3-х т. 1917—1937.— М., 1970.— Т. 2.— С. 157.

³¹ ЦДАЖР УСРР, ф. 257, оп. 1, спр. 19, арк. 93.

³² Збірник узаконень...— 1921.— № 23.— Ст. 687.

³³ Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917—1923).— К.; Донецьк, 1975.— С. 83.

³⁴ Земельник.— 1923.— № 4/5.— С. 152.

³⁵ Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921—1925 рр.).— Х., 1974.— С. 44.

³⁶ Збірник узаконень...— 1922.— № 22.— Ст. 357.

³⁷ ЦДАЖР УСРР, ф. 257, оп. 1, спр. 36, арк. 109, 109 (зв.).

³⁸ Там же, спр. 23, арк. 54; спр. 120, арк. 44.

у куркулів³⁹. Крім того, хоч основний закон про трудове землекористування і закріплював за господарствами фактично оброблювану ними землю, за клопотанням КНС урядом був виданий ряд постанов, що продовжували строки закріплення майна та земель, відібраних у куркулів, спочатку до 1 квітня, а потім — до листопада 1923 р.⁴⁰

Проте прагнення бідніших верств села до максимального ослаблення куркулів шляхом вилучення у них сільськогосподарського реманенту, робочої худоби й землі було таким сильним, що в деяких районах за їх вимогою комнезами продовжували проведення конфіскацій, неправильно трактуючи постанову ВУЦВК від 10 травня 1922 р. Такі явища спостерігалися в багатьох місцях Полтавської губернії (Хоролівський, Заньковецький та ін. повіти)⁴¹. Питання про дальше розкуркулення у селах Конотопського повіту Чернігівської губернії було винесене на засідання ВУЦВК⁴². У своїй постанові від 11 червня 1923 р. він підкреслив, що будь-яке протизаконне відібрання майна розглядатиметься як карний злочин⁴³.

Куркулі намагалися всілякими засобами зберегти за собою землю: приховували її, домагалися визнання своїх господарств «культурними», а, отже, не підлягаючими конфіскації, створювали фіктивні земельні товариства.

Щоб покласти край спробам заможних селян залишити за собою понаднормові ділянки землі, а також для остаточного закріплення наслідків аграрної реформи, 15 вересня 1923 р. ВУЦВК прийняв постанову «Про порядок вилучення земельних надлишків нетрудового користування у бувших дідичів і куркулів»⁴⁴. На основі її положень було проведено суцільну перевірку землекористування, згідно з якою на січень 1924 р. надлишки землі, що залишалися у куркулів, становили всього 410 тис. десятин⁴⁵. Порівняно невелика їх кількість свідчила, що виявлення та обмеження куркульського землекористування досягло своєї мети. Лише незначна частина земельних надлишків була прихована внаслідок родинних розділів. Рішенням VIII Всеукраїнського з'їзду Рад (17—20 січня 1924 р.) перерозподіл землі був остаточно припинений.

Запровадження нової економічної політики дещо сприяло пожвавленню капіталістичних відносин у сільському господарстві. Після завершення аграрної революції основою економічної самостійності господарства стала наявність робочої худоби та реманенту, яких не вистачало у багатьох селян. Тому одним із шляхів збагачення куркулів була експлуатація маломісного селянства, яке здавало їм у найм на кабальних умовах робочу худобу та реманент.

Заборонені Декретом про землю капіталістичні виробничі відносини практично продовжували весь час існувати на селі. Порушення положень цього документа призводило до посилення експлуатації сільської бідноти. Так, у Подільській губернії незаможники за «допомогу» куркуля під час обробітку своїх полів змушені були сплачувати йому від третини до половини врожаю⁴⁶.

Після запровадження непу селянство дедалі настійливіше вимагало легалізації оренди та найму робочої сили. 11 квітня 1922 р. РНК і ВУЦВК прийняли декрет «Про надання кволим селянським господарствам права тимчасового відступлення від користування своєю надільною землею»⁴⁷. Проподаток за орендовану землю, що оброблялася, сплачував дер-

³⁹ Збірник узаконень...— 1922.— № 22.— Ст. 383.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 55, арк. 54; спр. 131, арк. 87.

⁴¹ Там же, спр. 92, арк. 44.

⁴² Там же, спр. 131, арк. 41 (зв.).

⁴³ Селян. правда (Харків).— 1923.— 22 лип.: Збірник узаконень...— 1923.— № 26.— Ст. 394.

⁴⁴ Збірник узаконень...— 1923.— № 33.— Ст. 486.

⁴⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 15, спр. 366, арк. 1, 12, 42.

⁴⁶ Известия ЦК КП(б)У.— 1922.— № 15/16.— С. 74.

⁴⁷ Збірник узаконень...— 1922.— № 26.— Ст. 282.

жаві орендатор. Щоб обмежити намагання куркулів використовувати оренду землі для власного збагачення, Радянська влада, встановила її максимум, який не повинен був перевищувати трудову норму. Орендована земля не могла бути засобом одержання нетрудових доходів. Наймана праця дозволялася лише як сезонна і при умові зайнятості всіх дорослих членів сім'ї орендатора. Всі договори про оренду та найм повинні були реєструватися в сільрадах. Пізніше, коли вони набули більшої розповсюдженості, їхні умови полегшилися. Система соціально-економічних заходів диктатури пролетаріату, прогресивне оподаткування, а, головне, державна власність на землю, обмежували капіталістичний характер найманої праці та договорів про оренду землі.

У 1921—1922 рр., коли республіку охопило стихійне лихо, куркулі за безцінь скуповували або відбирали у селян за борги худобу та сільськогосподарський реманент. Так, у Донецькій губернії на кожне куркульське господарство припадало по 3—4 голови великої рогатої худоби⁴⁸. Куркулі скуповували у незаможників хліб по цінах, набагато нижче ринкових, як це було, наприклад, у Миколаївському та Васильківському повітах⁴⁹.

Для обмеження спекулянтських тенденцій куркулів та захисту інтересів селян ВУЦВК прийняв закони «Про визнання недійсними кабальних угод на хліб» (1 липня 1922 р.) і «Про продовження строку для закріплення майна, відібраного комнезамами» (1 листопада 1922 р.)⁵⁰. На основі цих документів лише на Херсонщині було визнано недійсними майже 2 тис. кабальних угод⁵¹, у Миколаївському повіті — 800⁵².

У перші роки непу найбільш гостро класова боротьба в економічній сфері розгорнулася при збиранні продподатку, що чітко продемонструвало соціальне розшарування на селі. Його заможні, куркульські верстви всіляко намагалися саботувати політику Радянського уряду. Вони вдавалися до проведення демагогічних лозунгів рівного оподаткування всіх соціальних верств селянства, подавали неточні дані про склад сім'ї, кількість оброблюваної землі. Незавершеність землеустрою, заплутаність земельних відносин, економічна залежність частини середняків і бідняків від куркулів створювали для останніх можливість приховувати від державних органів значну частину землі. Найбільш характерним це явище було для південних хліборобних районів республіки. У Катеринославській губернії, наприклад, було приховано 27% загальної площі землі⁵³, у Кременчуцькій — 322 тис. десятин, податок з яких становив 1 273 тис. пудів⁵⁴. На Полтавщині розходження даних продподаткових списків з даними 1917 р. становило 35—40% всієї посівної площі⁵⁵. Внаслідок приховування частини оброблюваної землі зібраний у першій половині 1921 р. продподаток зменшився на 20%⁵⁶. Всього ж на Україні було утаєно $\frac{1}{6}$ частину — більше 5 млн. десятин землі⁵⁷.

19 жовтня 1921 р. ВУЦВК прийняв постанову «Про заходи боротьби з приховуванням землі». В разі виникнення розбіжності між даними про кількість землі в 1917 р. і 1921 р. передбачалось обкладення всіх господарств села, які її приховали. Відповідно до цієї постанови на Україні були створені продревтрибунали, що розглядали приховування землі, ухилення від здачі продподатку, штучне зниження суми обкладення як злочин. Винні сплачували збільшений податок, а інколи позбавлялися й майна. При винесенні вироку обов'язково враховувався соціаль-

⁴⁸ Мигаль Б. К. Назв. праця.— С. 81.

⁴⁹ Селян. правда. (Харків).— 1922.— 5 лип.; 1923.— 24 серп.

⁵⁰ Збірник узаконень...— 1922.— № 30.— Ст. 465; № 46.— Ст. 684.

⁵¹ Мигаль Б. К. Назв. праця.— С. 82.

⁵² Селян. правда (Харків).— 1922.— 15 груд.

⁵³ Там же.— 1923.— 30 лип.

⁵⁴ Комуніст (Харків).— 1921.— 16 груд.

⁵⁵ Хозяйство Полтавщины.— 1921.— № 3.— С. 31.

⁵⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 395, арк. 89.

⁵⁷ Збірник узаконень...— 1922.— № 8.— Ст. 288.

ний стан. Так, розглядаючи справу селян с. Дмухайлівки Новомосковського повіту Катеринославської губернії, виїзна сесія продревтрибуналу присудила одного з них до сплати податку, конфіскації коня, 5 овець, свині та 14 десятин землі; другого — до сплати податку, конфіскації корови і 3 овець; двох — до сплати податку та конфіскації прихованої землі; ще одного (незаможника) — лише до сплати податку⁵⁸.

Завдяки енергійним заходам уряду, а також широкий роз'яснювальній роботі, яка проводилася серед трудящих мас села, приховування землі, досить розповсюджене в досліджуваній період, на початку 1924 р. практично зникло. Його поодинокі випадки викривалися самими селянами.

Нарівні з відкритими збройними виступами та саботажем економічних заходів Комуністичної партії й Радянського уряду, куркулі намагалися зберегти свій вплив на політичне життя села. Для цього вони пропагували створення особливих організацій, так званих «селянських спілок». Подібні вимоги куркулі висували на безпартійних конференціях селян⁵⁹, але в більшості випадків одержували рішучу відсіч з боку трудящих. Куркулі намагалися проникнути у державні органи та громадські організації, що діяли на селі. Разом із загрозами та насильством вони використовували підкуп, шантаж, обман, демагогічні обіцянки.

Особливо вороже куркульство ставилося до комітетів незаможних селян, сільських та волосних Рад. Намагаючися зменшити їхній вплив і використати комнезами у своїх цілях, вони після запровадження непу повели проти них відкриту боротьбу, розповсюджували провокаційні чутки про швидке припинення їхньої діяльності. Для підризу цих органів зсередини вони робили все, щоб увійти до їх складу й закріпити свої позиції. Подібні випадки були у Подільській⁶⁰, Волинській, частково Київській губерніях⁶¹. Партія та уряд вживали рішучих заходів для зміцнення КНС і вигнання з їх лав куркулів. У циркулярному листі ЦК КП(б)У від 24 жовтня 1921 р. підкреслювалося, що зміцнення організацій незаможних селян повинно стати головним політичним завданням сільських партосередків⁶². Так, у 1921—1923 рр. в КНС були проведені чистки. Під час першої з них (осінь 1921 р.—весна 1922 р.) на Україні з рядів комнезамів було виключено 25,6% їх членів⁶³, а всього — 840 329 чол.⁶⁴, головним чином куркулів.

Найбільш гострих форм класова боротьба набувала в період виборчих кампаній у сільські й повітові Ради. Складні обставини, що виникли після закінчення громадянської війни, низький рівень політичної свідомості селянства, передова частина якого перебувала в армії, частинах ЧОПу та продзагонах, його економічна залежність від «заможного» господаря, давали можливість куркулям висувати свої кандидатури до складу сільських Рад, а інколи й повністю формувати його. «...Багато які Ради наповнені куркулями, і спекулянтами, ...в кращому разі ставились пасивно до завдань, які покладала на них центральна влада»⁶⁵, — відзначалося в травні 1920 р. на IV конференції КП(б)У. В спеціальній резолюції вона зобов'язала місцеві партійні та радянські органи й установи докласти якнайбільше зусиль для звільнення Рад від куркульських елементів⁶⁶.

⁵⁸ Коммунист (Харьков).— 1921.— 17 дек.

⁵⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 4106, арк. 52, 53; спр. 3933, арк. 14; Лях Р. Д. Назв. праця.— С. 59.

⁶⁰ Черненко Н. В. Борьба Коммунистической партии за укрепление КНС // Уч. зап. Ин-та повышения квалификации преподавателей общественных наук при КГУ.— Киев, 1958.— Т. 1.— С. 100.

⁶¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 26, арк. 34; спр. 37, арк. 23.

⁶² Історія селянства Української РСР.— К., 1967.— Т. 2.— С. 100.

⁶³ ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 240, арк. 36.

⁶⁴ Підраховано за даними ЦДАЖР УРСР, ф. 257, оп. 1, спр. 220, арк. 122, 123.

⁶⁵ Комуністична партія України в резолюціях...— Т. 1.— С. 72—73.

⁶⁶ Там же.— С. 76.

Восени 1921 р. перевиборча кампанія на селі проводилася під лозунгом завоювання Рад незаможниками спільно з середнім селянством і перетворення їх на органи, спроможні приборкати зростаючу активність куркульства. Проте повністю цієї мети не було досягнуто. До складу багатьох сільрад знову ввійшли куркулі. Так було, наприклад, у селах Мар'янівської волості Криворізького повіту, Радомисльському повіті, де серед керівників Рад налічувалося 34 куркулі. У Верхньодніпровському повіті вони захопили майже половину місць у виконкомі⁶⁷. Діючи у складі сільрад, куркулі гальмували проведення аграрних перетворень, неправильно трактували класову політику партії, використовували своє становище як в особистих інтересах, так і з політичною метою для підризу союзу робочого класу та селянства. У с. Вороб'ївка Вінницької округи куркулі, спираючися на підтримку своїх ставлеників у Раді, відібрали у незаможників свою землю й примусили їх заплатити штраф за користування нею⁶⁸.

Перевибори Рад у 1922 р. пройшли більш успішно. Особлива увага в ході їх підготовки була звернена на активізацію широких мас селянства. Напередодні цих подій у більшості районів України створювалися перевірні комісії, які відіграли велику роль у звільненні Рад від куркульських елементів та їх ставлеників, виявленні осіб, що не мали права голосу. Проте активність селянства ще залишалася невисокою. Це пояснювалося як складними умовами економічного й політичного життя республіки, так і невмінням селян користуватися своїми конституційними правами.

Вибори 1923 р. переконливо довели, що намагання куркульства зміцнити свій вплив у Радах були марними. Основна маса селян активно підтримала списки кандидатур, запропонованих сільськими партійними осередками й комнезами. В результаті виборчої кампанії до складу сільрад увійшло 49% членів КНС, 30% бідняків, 20% середняків та ін.⁶⁹ Показником зростання впливу комуністів серед селянства було й те, що вони становили 68% членів волосних виконкомів.

Таким чином, вибори 1921—1923 рр. свідчили про пожвавлення роботи Рад на селі, залучення до їхньої діяльності широких мас трудящого селянства, підвищення його політичної свідомості, поширення впливу Комуністичної партії на селі.

Розгром контрреволюції в роки громадянської війни відіграв вирішальну роль у ліквідації буржуазії та поміщиків, але не був остаточною перемогою над експлуататорами. Основні соціальні бої в перші роки мирного будівництва розгорнулися на селі. Підтвердилися слова В. І. Леніна про неминуче загострення класових суперечок саме тут, у боротьбі з куркульством, де вирішувалася доля соціалізму⁷⁰.

Заходи Радянської влади в роки громадянської війни й після її закінчення, значною мірою економічно підірвали куркульство, а розгром його збройних сил у 1921—1923 рр. поклав край намаганням залишитися політичною силою, що відкрито протистояла Радянській владі.

Використавши запровадження непу, куркулі намагалися зберегти та зміцнити свої позиції на селі завдяки впливу на тих селян, які економічно від них залежали.

Політика Комуністичної партії й Радянського уряду на селі була спрямована на захист інтересів трудящого селянства, залучення його до активної участі в соціалістичному будівництві, сприяла дальшій економічній і політичній ізоляції куркульства.

⁶⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, спр. 473, арк. 28.

⁶⁸ Там же, ф. 257, оп. 1, спр. 316, арк. 24, 24(зв.).

⁶⁹ Черненко Н. В. Указ. стаття.— С. 115.

⁷⁰ Див.: Ленін В. І. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату // Повне збір. творів.— Т. 39.— С. 263—264; Ленін В. І. Звіт Центрального Комітету, 18 берез.: VIII з'їзд РКП(б), 18—23 берез. 1919 р. // Там же.— Т. 38.— С. 143.

НЕВІДОМИЙ ЛИСТ ЯНА СОКОЛОВСЬКОГО — СПОДВИЖНИКА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

На жаль, збереглася незначна кількість джерел з історії визвольної війни українського народу проти гніту магнатсько-шляхетської Речі Посполитої 1648—1654 рр. Нині відомі поодинокі документи, пов'язані з іменами І. Богуна, Ф. Вешняка, О. Гоголя, Ф. Джалалія, М. Гладкого, М. Кривоноса, С. Кричевського, М. Нестеренка, Д. Нечая, М. Пушкаря та інших сподвижників Богдана Хмельницького, активних учасників тих героїчних подій. Розширити коло цих джерел можуть допомогти лише систематичні пошуки в архівосховищах СРСР та зарубіжних країн. Зокрема, в архівах ПНР удалося виявити й згодом опублікувати близько 10 документів М. Кривоноса, Д. Нечая, С. Пободайла, Т. Хмельницького, П. Шумейка, П. Яненка та А. Кульки¹. Автор цієї замітки розшукав ще один матеріал — лист Яна (Івана) Соколовського від 23 (13) серпня 1648 р., який в адміністрації Б. Хмельницького займав посаду костирського гетьмана. Його було адресовано Сосновському — коменданту польсько-шляхетського гарнізону Слуцька. Останньому було запропоновано здати місто повстанцям без бою.

Список цього листа міститься в польському рукописному збірнику документів другої половини XVII ст.² Переписуючи текст, копііст припустився деяких помилок. Крім того, він ужив замість кирилиці літери латинського алфавіту й полонізував українську мову оригіналу. І все ж таки чимало слів та виразів подано у первісному вигляді, наприклад: "szto", "soboku", "hromadoju", "praznik uroczysty Bogorodcy, kotoraja..."

Слід відзначити, що про особу Яна Соколовського — костирського гетьмана — мало що відоме. Зокрема, Ф. П. Шевченко довів, що він походив з православної білоруської шляхти, взяв участь в боях за Мозир улітку 1648 р.³ М. Н. Петровський доказав, що слово «костирський» не було прізвиськом: людина, яка займала цю посаду в адміністрації Б. Хмельницького, повинна була в основному контролювати дії так званої «черні», тобто повсталих селян та міщан⁴. В цілому правильні висновки вченого вимагають деякого коригування — особливо в зв'язку з появою нових джерел. Так, Ф. П. Шевченко справедливо відніс костирського гетьмана до генеральної старшини (а не полкової, як вважав М. Н. Петровський). Дійсно, на початку визвольної війни, коли особливо значного розмаху набула антифеодальна боротьба трудящих мас, він відігравав таку ж важливу роль, як і генеральний писар, генеральний обозний тощо. Після 1651 р. його значення дещо знижується.

Не підтверджується й припущення М. Н. Петровського, що першим костирським гетьманом був один з найрадикальніших ватажків повстанців — Максим Кривоніс, а Я. Соколовський зайняв цю посаду після смерті останнього. Як свідчить лист Я. Соколовського, його автор був костирським гетьманом ще за життя М. Кривоноса. Слід сказати також,

¹ Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв. — Днепропетровск, 1984. — С. 74—79.

² Музей Чарторийських у Кракові // Відділ рукописів (далі — ЧВР). — № 2576. — С. 217—218.

³ Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — С. 238; див. також: Абецедарский Л. С. Белоруссия и Россия XVI—XVII вв. — Минск, 1978. — С. 102.

⁴ Петровський М. Н. До історії державного устрою України XVII в. — Зап. Ніж. ін-ту соц. вихов. — Ніжин, 1931. — Кн. XI. — С. 87—97.

що той, хто був на цій посаді, виконував і дипломатичні та суддівські функції. Тому в деяких джерелах його називали «костирським суддею»⁵.

Розглянемо ті обставини, які й викликали появу вищезгаданого листа. Після Корсунської битви полум'я визвольної війни охопило й білоруські землі. Вже в липні 1648 р. повстанці зайняли 26 великих міст, особливо у межиріччі Дніпра, Сожа та Прип'яті. Б. Хмельницький направив у Білорусію три загони козацько-селянського війська (по 2 тис. кінноти у кожному). Перший з них мав узяти Пінськ і рухатися на Брест-Литовськ, другий — на Мінськ, третій — на Слуцьк⁶⁻⁷. Загальне керівництво ними, очевидно, мав здійснювати костирський гетьман Я. Соколовський. В усякому випадку відомо, що Іван Сідляр — один з керівників білоруських повстанців у Мозирі — одержав гетьманського листа на право набору війська саме від Соколовського⁸. Останній очолив 2-тисячний загін, що мав захопити Слуцьк — одне з найбільших міст Білорусії XVII ст., яке було, до того ж, першокласною фортецею.

Воно в той час було володінням литовського магната Богуслава Радзівілла, який перебував у Західній Європі, де командував іноземними найманцями свого кузена, французького короля Людовіка XIV. Дізнавшись про вибух повстання на Україні та Білорусії, він залишив цю службу, перебрався до Голландії, де почав вербувати найманців для боротьби проти народних мас. Ось чому сильним гарнізоном Слуцька командував економ Б. Радзівілл Ян Сосновський.

Однак, незважаючи на міцні укріплення, значний гарнізон, він відчував себе не дуже впевнено. Чимало міщан-білорусів чекали лише слушної нагоди, щоб підняти повстання проти польсько-литовської шляхти. Про це Сосновського сповістив дехто із «світських та духовних осіб». Він навіть сам випадково почув розмову, з якої довідався, що у Слуцьку готується бунт, який мав вибухнути тільки-но військо Яна Соколовського почне штурмувати міські стіни. Коменданта гарнізону мали захопити, зв'язати й видати козакам. Занепокоєний Сосновський спішно розіслав листи до литовських магнатів та шляхти з проханням направити йому підкріплення. Загрозлива ситуація викликала неабияке занепокоєння серед правлячих кіл Речі Посполитої. До Слуцька почали стягуватися значні сили. Щоб контролювати ситуацію у центральній Білорусії, насамперед Мінську та Слуцьку, командуючий литовсько-шляхетськими військами князь Януш Радзівілл розташував свій табір між цими двома містами⁹.

Тим часом козацько-селянські загони Я. Соколовського підійшли до Слуцька і зупинилися в кількох кілометрах від міста, у с. Брянцях (очевидно, сучасних Брановичах). Про це у своєму листі від 23 серпня 1648 р. написав Сосновський. Він скаржився також невідомому адресатові (може, Я. Радзівілли — ?), що про наміри повстанців він нічого не дізнався. Сосновський вважав, що причина невдачі полягала у «чарах» бунтівників. Їх він бачив навіть у тому, що гармати почали погано стріляти, солдатські мушкети вибухали від пострілів — хоч воїни були досвідченими, а порох — сухим. Комендант гарнізону лякався думки дати бій у полі, а більш-менш тривала облога загрожувала повстанням у самому місті¹⁰.

Що ж до сил Яна Соколовського, то їх було недостатньо для того, щоб узяти штурмом потужну фортецю. Запанувала певна рівновага. Обидві сторони чекали підмоги. Саме в той час і почалися переговори.

23 серпня до Слуцька прибули 3 послы костирського гетьмана. Вони передали коменданту листа від Яна Соколовського, текст якого

⁵ Воссєдинєннє України с Россией // Документи и материалы в 3-х т. — М., 1954. — Т. II. — С. 150, 161; Т. III. — С. 535.

⁶⁻⁷ ЧВР. — № 2576. — С. 237 (анонімний лист від 6.IX.1648 р. «з Литви»).

⁸ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. — Киев, 1965. — С. 104—105.

⁹ ЧВР. — № 2576. — С. 215—216 (лист Єльського від 24.VIII.1648 р. з Пінська).

¹⁰ Там же. — С. 253.

наводиться нижче. Його було написано з урахуванням етикету: вживалися мовні форми й вислови, прийняті у той час. З дипломатичних міркувань Соколовський навіть згадав про вірність померлому польському королю Владиславу IV. Та попри все Соколовський чітко висловив вимогу здати йому місто без бою до 25(15).VIII.1648 р. Причому цей акт мав відбутися з виконанням усіх урочистих церемоній.

Почалися переговори. Послів запитали про причину походу козаків під Слуцьк. Вони не без іронії відповіли, що прийшли заради «набоженства» і, крім того, послалися на наказ Б. Хмельницького та згадали про потребу у грошах, необхідних для набору війська. Вже на початку переговорів Сосновський обіцяв дати їм 10 тис. злотих та 6 тис. ліктів сукна, аби лише повстанці не займали панських маєтностей під Слуцьком. Через деякий час перший тур переговорів був закінчений. Посли Соколовського, яких, до речі, було прийнято з належною шаную, одержали дозвіл вийти у місто. Один з них на церковному цвинтарі передав слущькому протопопу якогось листа до архімандрита, після чого той утік із Слуцька. Другий член посольства побував на міському ринку, очевидно, щоб установити контакти з однодумцями серед міщан. Йому, мабуть, удалося це зробити непомітно від агентів коменданта, бо після повернення за стіл переговорів послы висловили претензії з приводу гноблення міщан католицькою шляхтою¹¹.

На жаль, очікуване підкріплення до Соколовського не прийшло. Воно натрапило на загін карателів, що рушив з Ляховичів до Слуцька. У ніч на 28 серпня до останнього прибули сотня піхотинців та дві хоругви татарських найманців, завербованих Б. Радзівіллом, а дещо пізніше — дві піхотні хоругви та одна — легкої кінноти під командуванням Юшкевича¹². Співвідношення сил змінилось не на користь повстанців. У ту ж ніч ворог зробив вилазку й зненацька напав на табір Соколовського. Зав'язався бій. Втративши кілька сотень воїнів, повстанці почали відходити. Втрати карателів польські джерела замовчують. В сутичці було поранено й Соколовського. Рана виявилася небезпечною, бо пізніше облогою Слуцька та штурмом міських укріплень керував полковник Мартин Гладкий. Саме тоді з'явилася й поширилася чутка, що Соколовський помер від ран і був похований разом з іншими козацькими ватажками, що загинули під Слуцьком, у селі Петриковичах. Ці «відомості», вміщені у німецькій хроніці «Театр Європи», є недостовірними, бо про «костирського гетьмана Яна» під 1649—1650 рр. згадують російські джерела. Він, зокрема, взяв участь у переговорах з російським послом Г. Унковським (1649 р.), зустрічав на початку березня 1650 р. у Житомирі дипломата Речі Посполитої А. Киселя, який їхав до Києва для ратифікації Зборівського миру¹³.

Повертаючись до події серпня 1648 р., слід сказати, що повстанці Яна Соколовського, хоч і не змогли взяти Слуцьк, але залишалися поблизу його. Вони готувалися до нового штурму, чим зв'язали значні сили польсько-шляхетського війська. Це сприяло успішним діям козацько-селянських загонів на інших білоруських землях. Про розмах повстання народних мас України та Білорусії, його вплив на антифеодальну боротьбу у Польщі та Литві виразно свідчить лист галицького каштеляна А. М'яковського від 9 вересня 1648 р. Його автор процитував слова Лоєньцького, посланця литовської шляхти до примаса М. Лубенського — тодішнього фактичного правителя Речі Посполитої. За свідченням Лоєньцького, «у Підляшші виникли великі заворушення. Хлопство, вся русь збунтувалися, особливо в Бельську й Дрогичинні. (Вони) послали до Хмельницького, просячи допомоги, принаймні при-

¹¹ ЧВР.— № 2576.— С. 216—217 (анонімний лист із Слуцька від 23.VIII.1648 р.).

¹² ЧВР.— № 2576.— С. 237; Пл о х и й С. II. Освободительная война украинского народа 1648—1654 гг. в латиноязычной историографии середины XVII века.— Днепрпетровск, 1983.— С. 43—44.

¹³ Воссоединение...— Т. II.— С. 161, 352, 384.

водця, котрий міг би ними керувати: Перехоплено листи від віленських попів, котрі вже не раз бували у Хмельницького, просячи його йти на Вільно. Пінськ узяли козаки..., йдуть до Брестя-Литовського... Слуцьк у Литві обложений, де потужно борониться... пан Сосновський... Усі хлопи мазовецькі, площькі, равські, сандомирські, особливо княжі та королівські, благаяють господа бога за Хмельницького»¹⁴.

Таким чином, лист костирського гетьмана Яна Соколовського важливий не лише як єдиний відомий нині документ активного учасника визвольної війни. Він проливає світло на біографію Соколовського та один з важливих епізодів антифеодальної та визвольної боротьби українського та білоруського народів проти гніту магнатсько-шляхетської Речі Посполитої.

Нижче наводимо текст цього листа.

Публікацію підготував Ю. А. Мицик (Дніпропетровськ).

«ПОСОЛЬСТВО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА ДО СЛУЦЬКА»*

Милостивий пане Сосновський!

Згідно нашого християнського звичаю ми повинні служити на якому завгодно місці, де накаже, як король, пан наш милостивий, так і його милість пан Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорізького й браття наші, молодіці рицерського кола.

Зичимо тобі люб'язно доброго здоров'я, як і кожному, хто дбає про свою честь (?) і не боронить хліба-солі, як Війську Запорізькому, так і кожній (людині) з рицарського стану. Думаю, що і вашмосьт втішнися й зрадієш нашому приходу, а, будучи старим солдатом, зумієш так зробити, щоб і ми втішилися і побачили в. м. у доброму здоров'ї. То неабияке наше бажання завітати до церкви божої, особливо тепер, коли маємо урочисте свято Успіння пресвятої Богородиці, котра є нам помічницею скрізь і во всех скорбех.

Також і панів міщан міста Слуцька просимо, щоб вони, зібравшись з міською громадою та із священниками, порадилися між собою і за християнським звичаєм зустрічали нас на передмісті з процесією. А ми, довідавшись про таку вашу ласку, зможемо побачитися з в. м. (?). І віддати хліб за хліб**. І вашмосьт, як державця тамошніх добр, у відповідь на нашу ласку будеш, зі свого боку віддячити тим же.

Дано в селі Бранчицях,
дня 13 серпня 1648 (року).

В. м. в усьому зичливий Ян Соколовський, гетьман костерський із своїм товариством»¹⁵.

¹⁴ Воеводський держ. арх. у Кракові. Зібр. Русецьких.— № 41.— С. 69—70.

* Такий підзаголовок дав документу його копіювальник.

** Тобто: «добром за добро».

¹⁵ ЧВР.— № 2576.— С. 217—218. Копія. Зворотний переклад з польської мови. Адреса: «Пану Олександрові*** Сосновському, підстолю віленському, державцю слуцькому належить віддати до його власних рук. Коли ж п. Сосновський буде відсутнім, то (цього листа) віддати слуцьким міщанам».

*** Помилка. Правильно: «Яну».

КОЗАЦЬКИЙ ГЕТЬМАН ІВАН СУЛИМА

Із самого початку існування запорізького козацтва польські магнати і шляхта вживали найрізноманітніших заходів, щоб приборкати волелюбний дух дніпровської вольниці, стримати розвиток її військової організації. Однак вороже ставлячись до козацтва, офіційно відмовляючись від зв'язків з ним, уряд Речі Посполитої водночас прагнув використати козаків у боротьбі із своїми противниками, насамперед Кримським ханством. Можливість стримувати й відбивати ординські набіги силами «низовців» для польського уряду мала неабияке значення, оскільки утримання там регулярного війська потребувало величезних коштів.

Організаційно зміцнившись, укріпившись на дніпровських островах, Запорізька Січ з другої половини XVI століття стала відігравати значну роль у відсічі агресії кримського хана. Ударі, яких завдавали запоріжці загарбникам, щоб помститися за їхні грабежі на Київщині, Поділлі, Волині, ставали дедалі відчутнішими, що й змусило правителів орди самим шукати шляхи для ефективної боротьби із запорізьким лицарством.

Один з них — побудувати вище дніпровських порогів укріплений замок, який загородив би дорогу на Січ і таким чином поставив її у складні економічні умови. Першу згадку про подібні плани кримського хана зустрічаємо вже в 1593 р., коли він заявляв, що «ему не нужно ни казны, ни людей, лишь бы казаки шkod не делали»¹. Кримський хан і турецький султан постійно вимагали від польських королів «приведення до послууху їхніх підданих», особливо після того, як запоріжці почали «обкурювати мушкетним димом» не тільки стіни Очакова, Тягині, Кафи, Козлова, а й населених пунктів на чорноморському узбережжі Туреччини — Синопа, Трапезунда та багатьох інших, включаючи й столицю «блискучої Порти». Султан відкрито погрожував війною, зібравши 150 000 свого війська в бойовій готовності під Адріанополем².

Тому на сеймі, що відбувався в січні — березні 1635 р., було вирішено піти назустріч вимогам Туреччини: «А виявляючи бажання певніше додержати ту новоустановлену з царем турецьку згоду і умови через загамування походів козацьких на море, за згодою станів постановляємо: вибравши через інженерів місце над берегом Дніпровим, де гетьманам нашим здається найвідповідніше, поставити замок і додатково опорядити його сильною залогою війська пішого і кінного та амуніцією военною. А для швидшого збудування його і на ту залогоу має скарб виплатити сто тисяч частинами з майбутніх податків, аби в будівництві того замку не було затримки»³.

Спорудження фортеці доручили французькому інженеру Гійому Левасеру де Боплану, який вибрав місце для будівництва — біля першого порогу (Кодацького), де Дніпро, приймаючи в себе води Самари, круто повертає на південь. Боплан із своїм завданням справився досить швидко, і вже в середині літа 1635 р. замок був придатний для використання⁴.

¹ Лашков Ф. Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI и XVII вв. // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — Симферополь, 1892. — № 15. — С. 73.

² Katalog dokumentów tureckich: Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455—1672. — Warszawa, 1959. — Dok. 306. — S. 294.

³ Volumina legum. — Petersburg, 1859. — Т. 3. — S. 404.

⁴ Боплан. Описание Украины. — СПб., 1832. — С. 19.

Навколо нього були вириті глибокі, як провалля, рови, за ними піднімалися на висоту понад 10 сажнів земляні вали, а по них тягнулася дубова засіка з бійницями для гармат та рушниць. Брама в Кодак була тільки одна і дуже міцна, кована залізом, обабіч неї — дві башти, складені з дубових кряжів. Із сходу й півдня — кручі Дніпра, з півночі — глибокий байрак, із заходу — рівний степ, на якому можна було бачити всіх, хто наближався. Саме з цього боку були найглибші рови й найвищі вали і стояло найбільше гармат⁵. Арсенал цього замку був розрахований на тривалу оборону.

Отже, цитадель на високому правому березі Дніпра мала бути форпостом польської шляхти у боротьбі не тільки проти зв'язку Запоріжжя з Україною, а й запоріжців з донськими козаками. Крім того, цим шляхом часто користувалися запоріжці, повертаючись з морських походів, щоб обминати турецьку сторожу в низинах Дніпра.

Відразу ж після закінчення будівництва Кодак його зайняла залога з двохсот жовнірів під командуванням французького офіцера Моріона, який ревно виконував доручення польської шляхти. Він не тільки стежив, щоб утікачі не перебиралися на Запоріжжя, поповнюючи ряди козацької вольниці, а й за тим, щоб по Дніпру не гнали липових колод для будівництва там човнів і не постачалися харчі і воєнні припаси⁶.

Звичайно, такого утиску з боку шляхти козаків терпіти довго не могли, і вже буквально через місяць Кодацький замок був ними вщент зруйнований. Про цю подію безпосередній його будівник Боплан розповідає так: «вождь бунтівників-козаків Соліман, повертаючись з моря, побачив, що цей замок не дає йому повернутися додому, здобув його... і здобувши та зруйнувавши цю фортецю, повернувся із своїми козаками на Запоріжжя»⁷.

Хто ж він був, вождь бунтівників-козаків, який повів своїх побратимів на штурм Кодак? Боплан називає «Соліманом» відомого в історії ватажка запоріжців Івана Михайловича Сулими, того, якого народ величав у відомій пісні, створеній в 1633 р.:

От і вийшли запоріжці, хоч тисяча й двісті,
Де багачко да за ними зведеться користі.
Попереду — пан Сулима, отаман Кошовий.
Чого ж жаху завдавати, як він чорнобривий⁸.

Відомий український історик О. Лазаревський вважав, що походив він із старовинного роду Сулимих, коріння якого сягають мало не в XIII століття⁹. Народився Іван Сулима в селі Рогощі Любецького староства (на сучасній Чернігівщині) у сім'ї шляхтича¹⁰. А вперше його ім'я зустрічаємо в історичних документах за 1615 рік, коли він служив урядником у переяславських маєтностях польського гетьмана Станіслава Жолкевського¹¹. У той час С. Жолкевський і подарував йому села Сулимівку і Лебедин (неподалік Переяслава) «в заслугах, у вечность абы собе там овсеми сколько мог и хотел осадыв людей, к своему подданству»¹².

А потім починається нова віха в житті Івана Сулими. Очевидно, не помирившись з Жолкевським, він пішов козакувати. Був він досвід-

⁵ Тушин Ю. П. Русские мореплаватели на Каспийском, Азовском и Черном морях. — М., 1978. — С. 125; К а щ е н к о А. Над Кодацьким порогом. — К., 1913. — С. 16.

⁶ Чтения в обществе истории и древностей Российских при Московском университете. — М., 1888. — Кн. 2. — С. 190.

⁷ Боплан. Указ. соч. — С. 19.

⁸ Максимович М. А. Собрание сочинений. В 3-х т. Киев, 1876. — Т. 1. — С. 355.

⁹ Лазаревский Ал. Сулиминский фамильный архив // Киевская старина. — 1882. — Ноябрь. — С. 292.

¹⁰ Сулимовский архив: Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII—XVIII в. — Киев, 1884. — С. IV.

¹¹ Местечко Борисполе в XVII в. — Киев, 1890. — Док. 14. — С. 12.

¹² Мотыженский архив. — Киев, 1890. — С. 112; Сулимовский архив. — Док. 17. — С. 22.

ченим воїном, мав авторитет серед козацьких мас, оскільки прославився відвагою в численних морських походах. Дореволюційний дослідник А. Кащенко пише, що «із Сагайдачним Сулима і Кафу турецьку, в Криму, здобув, і Трапезонт, за Чорним морем, аж двічі руйнував і околиці Царгорода, під Хотином бився»¹³.

Історичні джерела також повідомляють, що Сулима мав золотий портрет римського папи Павла V Боргезе за те, що подарував тому триста турків, узятих у полон під час однієї з битв¹⁴. Є припущення, що це могло статися не під час походу козацьких чайок на турецьке узбережжя, а в результаті повстання українців-невільників на турецькій галері, яка плавала у Середземному морі, десь неподалік Риму. Такі випадки відомі в історії. У 1642 р., наприклад, найкраща турецька галера, якою командував Анти-паша Маріоль, була захоплена українськими невольниками, очолюваними «знатним русином Іваном Симоновичем». Тоді визволилися з каторги 207 невольників-християн з «Польської Русі» і 70 з інших християнських країн, а до козацького полону потрапили 40 турків і 4 багатих єврейських купця¹⁵. З Іваном Михайловичем Сулимою подібне могло статися в другому десятиріччі XVII століття, враховуючи час діяльності папи Павла V (1606—1621 рр.) і широкий розмах морських походів запоріжців, що розпочався приблизно 1614 р.

У 1621 р. посланець російського царя з «жалованьем» на Дон Семен Опухтін розповів у Посольському приказі: «ходили де з Дону на добычу атаманы и казаки, атаман Василий Малыгин, а с ним 1300 человек да с ними ж запорожских черкас 400 человек. Атаманы были у черкас и у казаков больше: черкашения Сулим, да Шило, да Ятцкой... А ходили за Черное море и приступали к городу к Ризе и к пашину двору...»¹⁶.

Потім ім'я Сулими зустрічаємо в історичному документі, який датується груднем 1628 р., коли його було обрано гетьманом запорізьких козаків. Так титулується він сам у листі до литовського князя Христофора Радзівілла¹⁷.

Щоб краще зрозуміти обставини, які підняли Івана Михайловича Сулиму над козацькою масою, слід взяти до уваги весь хід подій 1628 р., який увійшов до хроніки найважливіших дат козацької історії тим, що тоді запоріжці разом з реєстровими козаками мали два гучних походи в Крим, допомагаючи скиненому хану Мегмет-Гірею і його брату Шагін-Гірею в боротьбі за повернення втраченого престолу. Як сталося, що козаки прийшли на виручку своєму вчорашньому ворогу? Відповідь на це дають самі запоріжці. Вони писали польському королю, що переслідували одну мету: роз'єднати татар, посіяти міжусобиці, «а з цього кожний неприятель, безсумнівно, слабне... і хоч з нерівними силами — бо не було нас і повних чотири тисячі, відважилися ми на них іти, сподіваючись якогось порятунку під теперішній наш недостаток»¹⁸.

І хоч під час першого походу під Бахчисараєм загинув гетьман Михайло Дорошенко, козаки вирішили здійснити свій план. «Тепер, — наголошували вони, — найзручніший час для абсолютного зруйнування Кримського ханства»¹⁹.

¹³ Кащенко А. Назв. праця. — С. 3.

¹⁴ Radziwiłł A. S. Memoriale rerum gestarum in Polonia 1632—1656. — Warszawa — Kraków — Wrocław, 1970. — Т. 2. — С. 136—137.

¹⁵ Науменко В. Происхождение малорусской думы о Самуиле Кошке // Киевская старина. — 1883. — Июнь. — С. 224.

¹⁶ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3-х т. — М., 1954. — Т. 1. — Док. 12. — С. 24.

¹⁷ Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западного края. В 14 т. — Вильно, 1879. Т. 7. — Док. 60. — С. 87.

¹⁸ Ukraine sprawy: Przyczynek do dziejów Polskich, tatarskich i tureckich XVII wieku. — Lwów, 1842. — С. 27.

¹⁹ Ibid. — С. 28.

Такі настрої серед українського козацтва були відомі не тільки польському уряду. Московські послли, які тоді перебували в Криму, так доносили своєму цареві: «да черкасы говорили: теперво мы Крым проведали, прежде сего мы не ведали, чаяли, что Крым крепкое место и крымские люди бойцы, ажно де Крым хуже деревни и крымские люди битца не умеют. Теперво де мы Крыму помолчим... а вперед де Крым божий наш будет; в Крыме никаких крепостей нет и прити в Крым водою и сухим путем без вести мочно, а море от Бахчисарая близко. На лето мы придем половина морем, а другая половина конми на Перекоп сухим путем и Крым де пришед возьмем...»²⁰.

Звичайно, втручання козаків у кримську міжусобицю могло призвести до ускладнення польсько-турецьких відносин. Незважаючи на це, король Сігізмунд III вирішив прийняти пропозицію каштеляна краківського Юрія Збаразького: мовчки спостерігати за тим, як розгортаються події. «Щоб там не сталося,— писав Ю. Збаразький,— усе нам буде на користь. Якщо Шагін-Гірей досягне престолу, він завжди пам'ятатиме подану йому послугу, та йому й нема до кого звернутися: він злісний ворог турків, і вони йому ніколи не довіряться. Якщо Шагін-Гірею і не вдасться досягти престолу, то вся ця справа не обійдеться без великого пролиття, без великої шкоди для татар. Якщо ж загине деяка кількість козаків, і це для нас корисно: багато вже разів ми від них набралися страху»²¹. Таким чином, польські власті, підштовхуючи козацтво на другий кримський похід, уже заздалегідь зловтішалися тим, що не обійдеться без жертв з його боку і, отже, воно ослабне.

Повторно запоріжці виступили до Криму в 1628 р. на початку листопада. По дорозі частина війська, посилаючись на відсутність зимового одягу, залишилась на правому березі Дніпра. Інші ж вирішили продовжувати похід, заявивши на раді: «Идемо охоче, а неохочих примушувати не будемо — нам аби тільки слави війська свого не втратити та на свої звичайні місця повернутися»²².

Похід цей виявився нещасливим. Сталося це певною мірою тому, що не виявив належних організаторських здібностей новий гетьман Грицько Чорний. І успіх, який, здавалося б, уже був у руках, обернувся гіркою поразкою на Перекопі. Козацька маса зрозуміла, що помилилася у виборі гетьмана, і, повернувшись з кримського походу в Січ, відмовилася від нього, незважаючи на те, що він був затверджений старшим польським урядом. Гетьманську булаву вручили Івану Михайловичу Сулимі.

Новий ватажок енергійно взявся виконувати доручення дніпровської вольниці. Відразу ж після того, як обійняв цю посаду, вислав від імені війська козацьку депутацію на сейм у Варшаву. Щоб заручитися перед королем, написав листа до литовського гетьмана Христофора Радзівілла, прохаючи того допомогти запорізьким послам Захарію Остелецькому, Григорію Малькевичу та Кузьмі Капусті²³. Однак шляхта не бажала визнавати гетьмана, обраного без її згоди, посилаючись при цьому на умови Куруківського договору, де зазначалося, що старшого над військами мали «надавати» власті. Це свідчило, між іншим, що Іван Сулима був кандидатом широких мас запоріжців, їх переважної частини, яка протестувала проти політичного утиску Речі Посполитої.

На Запоріжжі не зважили на неприхильне ставлення сейму до козацьких посланців, тим більше, що навесні 1629 р. туди почали стікатися нові маси втікачів з «волості». У травні королю доносили, що на

²⁰ Из истории сношений Москвы с Крымом при царе Михайле Федоровиче // Известия Таврической ученой архивной комиссии.— Симферополь, 1806.— № 39.— С. 98.

²¹ Жукович П. Сеймовая борьба православного западноевропейского дворянства с церковной унией (с 1609 г.).— Киев, 1910.— Вып. 5.— С. 163.

²² Українне справу.— С. 56.

²³ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западного края.—Т. 7.—Док. 60.—С. 87.

Запоріжжі зібралося козаків майже стільки, як війська під Хотним²⁴. Частина козацтва збиралася на море, але більшість, що складалася головним чином з виписників, вирішила повторити похід на Крим²⁵. Існують відомості, що 18 травня того року відбулася рада, на якій «старший Війська Запорізького віддавав булаву, але його наново обрано старшим у сей похід»²⁶. І хоч прізвища «старшого» документи в цьому випадку не називають, вважаємо, що це був Сулима, оскільки повідомлення про його усунення від обов'язків гетьмана до цієї дати не фіксуються у джерелах. Водночас про будь-які зміни серед старшини в тогочасних реляціях обов'язково детально повідомлялося, наприклад, про гетьмана Мозерницьку, наступника Михайла Дорошенка, втопленого козаками²⁷.

Отже, є підстави вважати, що Іван Михайлович Сулима не поділяв поглядів тієї частини старшини, яка вважала за необхідне підтримувати боротьбу Шагін-Гірея за ханську владу. Очевидно, маючи великий досвід боротьби з татарами і турками, він не довіряв їм. До того ж, Сулима, мабуть, добре розумів позицію польського уряду, який, штовхаючи козацтво на цю авантюру, намагався знекровити, ослабити його позиції. Гетьман усвідомлював, що наявними силами не тільки козацтва, а й усієї Речі Посполитої тоді ще було нереально справитися з кримськими феодалами, адже за їх спиною стояв турецький султан. На нашу думку, саме з цих міркувань Іван Сулима міг відмовлятися від гетьманської булави на козацькій раді в Запоріжжі 18 травня 1629 р. Однак рішення її повинен був виконувати, тому й прийняв старшинство на третій похід у Крим.

Передбачаючи, що турки можуть вислати на підмогу до Криму свій флот, напередодні виступу з Січі запоріжці відправили на море чайки, на яких було 800 козаків²⁸. Через кожні 2—3 дні вони висаджувалися на кримському узбережжі, завдаючи відчутних ударів по татарських укріпленнях. Водночас донські козаки дійшли до Керчі і взяли Карасу²⁹.

Основна маса козаків вирушила з Січі 23 травня у напрямку Аслангорода³⁰. Після того, як переправилися через Дніпро, відбулася рада, на якій вирішували, куди йти. Старший пропонував, як повідомляється в одній тогочасній реляції, триматися ближче до води, але маса проголосила за найпростішу, найближчу дорогу до Перекопу — через Каланчак. Під Перекопом у 23-тисячному запорізькому війську розпочалися незгоди. Тому було скликано раду, на якій обрано двох нових гетьманів — Тараса й Черняту³¹. Однак заміна старшого не принесла вдачі козакам, не врятувала їх в подальшому від поразки, яка сталася через неузгодженість у діях старшини і зраду татар Шагін-Гірея.

Після усунення Сулими від влади ім'я його деякий час не згадується в документах. М. Грушевський припускає, що в травні 1629 р. він працював управителем одного з маєтків Жолкевського на Переяславщині³². В одній з «врядових книг Житомирських» вказується, що Іван Сулима (вказується лише ім'я і прізвище.— В. С.) брав участь «яко принципаль и помочник при уряднике пане Яроше Глоговском» у розоренні села Тростянець, яке належало Пустинно-Микільському мона-

²⁴ *Ukrainne sprawy*.— С. 87.

²⁵ Rypka J. Polsko, Ukraina, Krym a Vusoká Porta v první pol. XVII stol. // *Casopis Národního Muzea v Praze*.— 1935.— Zvazek 1 (dychowedny).— С. 46.

²⁶ Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси: В 9 т.— Київ: Львів, 1913.— Т. 8.— С. 65.

²⁷ *Ukrainne sprawy*.— С. 51.

²⁸ Жерела до історії України-Руси: В 16 т.— Львів, 1908.— Т. 8.— Док. 210.— С. 340.

²⁹ Новосельський А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века.— М.; Л. 1948.— С. 136.

³⁰ *Ukrainne sprawy*.— С. 87.

³¹ Жерела до історії України-Руси.— Т. 8.— Док. 211.— С. 341.

³² Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 8.— С. 218—219.

стирю, «двадцять смого априля в року теперешнем тысяча шестсот двадцат девятом»³³. Однак у той час Іван Сулима був за порогами або ж у таборі під Перекопом. А якщо навіть і припустити, що герой морських походів пішов в управителі до польського магната, то його видачі одразу ж почали б вимагати турки, яким він багато «насолів».

Саме з цих міркувань ми схиляємося до думки, що згадка про Івана Сулиму в судовому документі за травень 1629 р.— помилка писаря або ж це був невідомий нам однофамілець.

Вірогідніше, що після складення повноважень старшого над військом Іван Михайлович повернувся в Січ, а в подальшому виходив на чолі запоріжців на море. Цілком можливо, що саме він «окурював мушкетним димом цареградські стіни» в 1629 р., як пише літописець Величко³⁴. Того ж року запоріжці брали Кілію, Ізмаїл, Балчик, Варну та інші міста на європейському узбережжі Чорного моря³⁵.

Масові морські експедиції, в яких брали участь до 300 чайок, продовжувалися і в наступні роки. Є підстави вважати, що їх очолював Сулима. Про це, зокрема, свідчить пізніший лист славнозвісного Івана Сірка: «Року зась 1633 Сулима, гетман войска низового Запорожского, в моносилах от Сечи по Днепру, потом по Черном мору, через весь Босфор Кимерийский в Местицкое заплинувши озеро, достал был прекрепкого турецкого в Азии града Азова»³⁶. Саму фортецю козакі тоді не здобули, але навколишні околиці «пошарпали» добре. Отже, на нашу думку, в першій половині 30-х років XVII століття Іван Михайлович Сулима відігравав визначну роль у козацьких справах Запоріжжя, був організатором і керівником багатьох походів проти турецьких і татарських загарбників.

Дбаючи про дотримання умов перемир'я з султаном, польський король Владислав IV вирішив відвернути козаків від походів на турецькі й татарські землі, перекинувши частину їх на балтійський театр воєнних дій, де саме зав'язувалися бойові операції з шведами. В липні 1635 р. відомий серед козацької старшини Костянтин Вовк (знаний в історичних документах як писар військовий) привів до пруського кордону півтори тисячі реєстровиків «добрих і з морем обізнаних»³⁷.

А тим часом вище Кодацького порога під наглядом Боплана кипіла робота по спорудженню фортеці. У той час, коли власті поспішали звести її, аби перекрити козакам шлях на море, вони вже з ранньої весни на човнах прийшли до Босфору. Протягом весни і літа вони 5 разів здійснювали сміливі вилазки на турецьке узбережжя³⁸. Враховуючи, що король, зайнятий війною з шведами, довго триматиме на Балтиці своє військо, запоріжці вирішили скористатися цим, щоб зруйнувати ненависний їм з першого ж дня існування Кодак.

В історичних джерелах існують суперечливі відомості щодо цієї події. Наприклад, Боплан пише, нібито козакі, повертаючись з моря, побачили невідомий їм досі замок і напали на нього. Малоімовірно, щоб Кодак заважав запоріжцям повернутися з моря в Січ, адже збудований він був вище порогів. Очевидно, вже із самого початку будівництва фортеці козакі ухвалили рішення зруйнувати її. В усякому разі акція ця спланована була заздалегідь, час вибрано вдало — коронне військо й частина реєстровиків перебували в Прибалтиці.

Таким чином, замок, який мав, за визначенням польських урядовців,

³³ Стороженко А. В. Очерки переяславской старины.— Киев, 1900.— С. 205—206.

³⁴ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке: В 4 т.— Киев, 1851.— Т. 2.— С. 380.

³⁵ Костомаров И. Богдан Хмельницкий.— СПб., 1904.— С. 58.

³⁶ Величко С. Указ. соч.— Т. 2.— С. 381.

³⁷ Pamiętniki Albrechta Radziwiłła, Kanclerza Litowskiego.— Poznań, 1839.— Т. 1.— С. 289.

³⁸ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець.— К., 1970.— С. 115.

«как самовольную какую и твердоузкую лошадь самовольников на твердом муштуку держать» — впав³⁹.

Однак розрахунки козаків на те, що польське військо затримається надовго в Прибалтиці, не виправдалися. Помирившись із шведами, король направив коронного гетьмана Конєцпольського на розслідування нападу на Кодак⁴⁰. Польські комісари на Україні, і серед них український шляхтич Адам Кисіль, який в той час тимчасово заміняв коронного гетьмана⁴¹, склали план захоплення Сулими та його побратимів, щоб не допустити розгортання повстання народних мас⁴².

Боплан розповів таку версію захоплення Сулими. До окопів повстанців прийшли реєстровики й сказали: «Ляхи хочуть нас бити, прийміть нас до себе, то будемо боронитися вкупі». Однак, присягнувши, вони підмовили оточення гетьмана на зраду, мотивуючи це тим, що всі загинуть, захищаючи Сулиму. Довідавшись про це, гетьман разом із своїми найближчими побратимами вирішив добровільно здатися. При цьому реєстровики запевнили їх в тому, що їм гарантується життя⁴³. Насправді ж Сулиму з п'ятьма найближчими сподвижниками, як повідомляє польський хроніст Окольський, відправили до Варшави, інших було покарано на місці⁴⁴. У листопаді 1635 р. у Варшаві засідав надзвичайний сейм. Обманутий реєстровиками, Іван Сулима намагався на суді врятувати своє життя. А коли побачив, що судді невблаганні, розповідає Альбрехт Радзивілл, навіть виявив бажання перейти в католицизм. Мабуть, щоб розчулити суддів-католиків. Коли ж все це виявилось марним, попросив покласти в труну ту золоту медаль, яку йому подарував папа за визволення християнських невільників з турецької каторги⁴⁵. «Сумним видовищем представлялося це,— записав А. Радзивілл — як змінюється фортуна: цей чоловік, що стільки разів наставляв свою шию ворогам і рука ворожа його не діткнула,— тепер мусив протягти шию катові»⁴⁶.

Шляхта ж познушалася над тілом козацького ватажка: коли стягли йому голову, тіло четвертували і повісили на рогах міських мурів Варшави⁴⁷. До речі, львівський літописець вважав, що головною причиною такої жорстокої розправи з учасниками знищення Кодака була присутність на суді турецького і татарського послів, які добивалися покарання козаків: «Ежелі хочете у згоді з нами мешкати, чиніте нам справедливість с тих здрайцов наших, то есть козаков...»⁴⁸. Самійло Величко пізніше свідчив, що стратили Сулиму насамперед за облогу Азова⁴⁹. Донський отаман В. Коннінський розповідав у Москві в 1634 р., що «приходили под Азов запороские черкасы в 30 стругах»⁵⁰. У жовтні того року запоріжці діяли разом з донцями, які привезли із собою артилерію.

Жорстокою розправою над уславленим ватажком запорізьких козаків Іваном Михайловичем Сулимою польська шляхта не змогла залякати трудящі маси України, не поставила її волелюбний народ на коліна. Навпаки, в його середовищі вже визрівали умови для нового повстання проти іноземного гніту.

В. І. СЕРГІЙЧУК (Київ)

³⁹ Гуслистий К. Нариси з історії України.— К., 1941.— Вип. 3.— С. 142.

⁴⁰ Восоединение Украины с Россией.— Т. 1.— Док. 93.— С. 160.

⁴¹ Історія Української РСР: В 8 т.— К., 1979.— Т. 1. Кн. 2.— С. 259.

⁴² Гуслистий К. Назв. праця.— С. 143.

⁴³ Бевзо О. А. Назв. праця.— С. 115.

⁴⁴ Okolski S. Dziariusz transakcji wojennej między wojskom koronnem i Zaporoskim w r. 1637 (6. m. i. d.)

⁴⁵ Pamiętniki Albrechta Radziwiłła.— Т. 1.— S. 289.

⁴⁶ Radziwiłł A. S. Memoriale rerum gestarum.— S. 137.

⁴⁷ Pamiętniki Albrechta Radziwiłła.— Т. 1.— S. 289.

⁴⁸ Бевзо О. А. Назв. праця.— С. 115.

⁴⁹ Величко С. Указ. соч.— Т. 4.— С. 130.

⁵⁰ Восоединение Украины с Россией.— Т. 1.— Док. № 81.— С. 143.

⁵¹ Новосельский А. А. Указ. соч.— С. 238.

СИДІР АРТЕМОВИЧ КОВПАК
{До 100-річчя з дня народження}

В період Великої Вітчизняної війни мільйони трудящих піднялися на боротьбу проти фашизму. З народних мас вийшло чимало досвідчених і талановитих керівни-

ків та організаторів її. До їх числа належить і Сидір Артемович Ковпак — славетний партизанський генерал.

Він народився в травні 1887 р. у с. Котельва на Полтавщині в багатодітній бідняцькій родині. В 11 років, закінчивши церковноприходську школу, Сидір був змушений піти «у люди» — працювати «за харчі» у заможного торговця.

В 1909 р. його призвали на військову службу. Він — рядовий 186-го Асландузького полку, розквартированого у Саратові. Через три роки звільнили в запас. С. А. Ковпак залишився працювати у цьому місті. Коли почалася перша світова війна, Сидора Артемовича знову мобілізували до лав армії. Він потрапив до своєї частини, у її складі взяв участь у знаменитому брусилівському прориві.

Велику Жовтневу соціалістичну революцію Сидір Артемович прийняв одразу, з радістю: повертається до рідної Котельви, бере участь у боях за встановлення влади Рад. Його обрали головою земельної комісії по розподілу поміщицької землі. У роки громадянської війни — командир партизанського загону. У травні 1919 р. С. А. Ковпака прийняли в члени РКП(б). У складі 25-ї Чапаєвської дивізії воює з врангелівцями на Південному фронті.

В 1921 р. політвідділ дивізії направив Сидора Артемовича до Великого Токмака — спочатку помічником повітового військового комісара, а потім до Генічеська — організовувати повітовий військкомат. Там він очолив боротьбу з недобитими куркульськими бандами. У 1924 р. на його чекає нове призначення — він став військкомом Павлоградського округу Катеринославської губернії.

У 1926 р. С. А. Ковпак за станом здоров'я був змушений демобілізуватися. Згодом працює директором воєнно-кооперативного господарства та головою Путивльського райвиконкому. На цих постах Сидір Артемович виявив себе здібним організатором і керівником. Він користувався авторитетом серед трудящих, які в 1939 р. обрали його депутатом міської Ради. С. А. Ковпак постійно піклувався про умови життя й праці людей, побут та піднесення їх добробуту. Визнанням його заслуг стало обрання головою Путивльського міськвиконкому. На цій посаді Сидора Артемовича і застала Велика Вітчизняна війна.

У численній мемуарній літературі, присвяченій С. А. Ковпаку¹, можна відшукати небагато праць, в яких висвітлено його «довоєнну» біографію. Є в ній і «білі плями». Наприклад, нічого не відомо про такий важливий етап у його житті, як боротьба з куркульськими бандами в роки громадянської війни. Це ж стосується і діяльності як голови Путивльського міськвиконкому.

В цих книгах зустрічаються й фактичні помилки та різночитання. Згадуючи про сім'ю С. А. Ковпака, автори невірно визначають її склад.

¹ Бачинська Г. Слідами великого рейду. К., 1959. 365 с.; Бакрадзе Д. Кривоногерів. Тбілісі, 1961. — 586 с.; Строкач Т. Наш повний — свободи. К., 1979. — 463 с.; Кизя Л. Вирушали в похід партизани. К., 1972. — 281 с.; Кизя Л. Сидір Ковпак. К., 1972. — 189 с.; Галактов Т., Кизя Л. Ковпак. М., 1973. — 284 с. — іт.

Крім того, в енциклопедичних виданнях та мемуарній літературі вказуються різні дати народження Сидора Артемовича².

Як зазначалося вище, коли почалася війна, він працював головою міськвиконкому Путивля. За рішенням райкому КП(б) України його призначили командиром партизанського загону, що дислокувався у Спадщанському лісі. 29 вересня 1941 р. він розпочав бойові дії проти фашистських загарбників.

У жовтні 1941 р. загони двох видатних ватажків народних месників — С. В. Руднева та С. А. Ковпака — об'єдналися. Командиром став Ковпак, а комісаром — Руднев. З'єднання продовжувало вести успішні операції проти гітлерівських окупантів у їх тилу. На той час у його складі налічувалося 67 бійців, у розпорядженні яких було 47 гвинтівок, 6 автоматів, 1 ручний кулемет³.

1 грудня 1941 р. Сидір Артемович підписав такий наказ: «Щоб зберегти людський склад загону для дальшої боротьби з німецькими загарбниками, вважати за доцільне залишити Спадщанський ліс і вийти у рейд у напрямку Брянських лісів»⁴. Загін, вміло поєднуючи різні форми боротьби, громив гарнізони противника, знищував його техніку й живу силу.

За здійснення успішних операцій по розгрому ворога Указом Президії Верховної Ради СРСР від 18 травня 1942 р. С. А. Ковпаку було присвоєно звання Героя Радянського Союзу⁵.

У серпні 1942 р. його викликали до Москви на нараду командирів і комісарів партизанських загонів, на якій було прийнято рішення про передислокацію ряду партизанських з'єднань з північних районів нашої республіки і Брянських лісів на Правобережжя, а також проведення глибокого рейду по території Правобережної України. Це відповідальне завдання з'єднання під командуванням С. А. Ковпака та О. М. Сабурова виконали з честю. Вони пройшли з боями понад 6400 км. Народні месники висадили в повітря 14 залізничних і 28 шосейних мостів, пустили під укіс 14 ешелонів, потопили 15 річкових суден, розгромили 6 станцій та 7 вузлів зв'язку, знищили понад 6 тис. гітлерівців. Командуванню Червоної Армії було передано важливу інформацію про пересування військ противника⁶. На той час з'єднання являло собою грізну силу: у його складі налічувалося до 1500 чол.⁷

У жовтні 1942 р. Сидора Артемовича разом з С. В. Рудневим, О. Ф. Федоровим, О. М. Сабуровим ввели до складу нелегального ЦК КП(б)У. Він узяв активну участь у розробці важливих оперативних планів, які мали на меті розгортання всенародної боротьби в тилу ворога⁸.

Однією з найбільших партизанських операцій, яких ще не знала історія воєн, став Карпатський рейд. За вказівкою ЦК КП(б)У та УШПР з'єднання С. А. Ковпака здійснило його влітку 1943 р. У той період з особливий силою виявилися організаторський талант і здібності Сидора Артемовича. У тяжких умовах окупації він командував військовою частиною, у складі якої навесні 1943 р. налічувалося майже 2000 чол.⁸

² У «Большой Советской Энциклопедии» (М., 1973.— Т. 12) на стор. 364 та у книзі із серії «Жизнь замечательных людей» (Гладков Т., Кизя Л. Ковпак.— М., 1973) на стор. 7 написано, що С. А. Ковпак народився 26 травня 1887 р. В «Українській Радянській Енциклопедії» (К., 1980.— Т. 5.— С. 252), а також спеціальних журнальних статтях, присвячених С. А. Ковпаку (Укр. іст. журн.— 1977.— № 5.— С. 127), називається інша дата — 25 травня.

³ Бакрадзе Д. Кров'ю героїв.— К., 1968.— С. 28.

⁴ Гладков Т., Кизя Л. Ковпак.— С. 81.

⁵ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза // 1941—1945.— К., 1975.— Т. 1.— С. 426.

⁶ Гладков Т., Кизя Л. Ковпак.— С. 177.

⁷ Укр. іст. журн.— 1967.— № 5.— С. 128.

⁸ У квітні 1943 р. С. А. Ковпаку, С. В. Рудневу та іншим командирам партизанських з'єднань було присвоєно військове звання «генерал-майор».

⁸ Там же.

Гітлерівське командування робило все, щоб її ліквідувати: направляло проти народних месників великі сили карателів. Але плани загарбників зазнали краху — незважаючи на важкі втрати, партизани вийшли з-під їх ударів. Під час Карпатського рейду загинув С. В. Руднев, було поранено С. А. Ковпака. Однак завдання було виконане. Бійці з'єднання пройшли з боями понад 2 тис. км, пустили під укіс 19 ешелонів, підірвали 14 залізничних і 38 шосейних мостів, знищили 333 автомашини, 3 літаки, 5 танків, 20 вузлів зв'язку⁹. За успішне проведення цієї операції Сидір Артемович нагороджений другою зіркою Героя Радянського Союзу.

Після завершення цього рейду його направили на лікування у визволений Київ. Згідно з рішенням ЦК КП(б)У наприкінці 1943 р. його з'єднання було реорганізоване у 1-у Українську партизанську дивізію ім. С. А. Ковпака. Воно продовжувало вести боротьбу проти ворога під командуванням П. П. Вершигори¹⁰.

7 великих рейдів по території України, РРФСР, Білорусії й Польщі, 18 тис. км з боями по тилах ворога — ось шлях, пройдений ковпаківцями. Вони розгромили більше 30 гарнізонів противника, знищили понад 20 тис. гітлерівських солдатів і офіцерів¹¹.

Звичайно, про таку людину, як С. А. Ковпак, написано чимало художніх та науково-популярних книг. Однак деякі аспекти цієї теми потребують дальшої розробки. Автори цих праць наводять цікавий фактичний матеріал, оперативні дані про бойові операції з'єднання. На наш погляд, варто було б, крім того, показати, як же розроблялися їх плани, тобто проаналізувати роботу штабу цього з'єднання. Як й інші загоны, воно на окупованій ворогом території представляло народну владу, уособлювало її там, де дислокувалося й проводило свої рейди. До того ж С. А. Ковпак залишався депутатом Путивльської міськради. Ця сторінка життя Сидора Артемовича (а взагалі і роль партизанів як представників народної влади) недостатньо висвітлені в науковій літературі.

Це ж стосується й питання про їх взаємини з місцевим населенням під час Карпатського рейду. Назріла необхідність створення історії з'єднання С. А. Ковпака. В такій аналітичній праці необхідно належним чином розглянути героїчну діяльність талановитого партизанського ватажка.

Талант Сидора Артемовича — керівника, організатора й воєначальника — найбільш повно розкрився в роки Великої Вітчизняної війни. Але і в мирний час він виявив себе з найкращого боку. У 1945 р. С. А. Ковпак став членом бюро Шевченківського райкому партії Києва. Його призначили заступником голови Верховного суду УРСР. Він обирається депутатом Верховної Ради республіки. З того часу Сидір Артемович постійно входив до складу вищого органу Радянської влади. У 1947—1967 рр. він — заступник голови Президії Верховної Ради УРСР. З квітня 1967 р. — член Президії Верховної Ради Української РСР. На XVI—XIX, XXI—XXIII з'їздах Комуністичної партії України обирався членом її ЦК.

С. А. Ковпак віддавав усі сили й знання рідній партії та народові, не шкодуючи ані зусиль, ані свого здоров'я. Останнє, що він встиг зробити, долаючи нестерпний біль, — це прочитати передрукований рукопис своєї майбутньої книги. Сидір Артемович помер 11 грудня 1967 р.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили заслуги С. А. Ковпака перед Батьківщиною. Він нагороджений чотирма орденами Леніна, орденами Червоного Прапора, Суворова I ступеня, Бог-

⁹ Українська Советська Енциклопедія.— К., 1980.— Т. 4.— С. 494.

¹⁰ Подвигом прославленные // Герои Советского Союза — партизаны и подпольщики Украины в годы Великой Отечественной войны.— Киев, 1985.— С. 37.

¹¹ Укр. іст. журн.— 1967.— № 5.— С. 129.

дана Хмельницького I ступеня, багатьма медалями, а також орденами і медалями братніх країн.

Наш народ шанує пам'ять про Сидора Артемовича — воїна-партизана й державного діяча. Його іменем названо вулиці, піонерські загони. Про нього написані книжки, зняті кінофільми, присвячені героям-ковпаківцям. На рідній землі, у с. Котельва на Полтавщині, встановлене погруддя С. А. Ковпака.

О. В. КОРНІЄВСЬКА (Київ)

**ДО 350-РІЧЧЯ ПОЧАТКУ
СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКОГО
ПОВСТАННЯ НА УКРАЇНІ
1637—1638 рр.**

Селянсько-козацьке повстання 1637—1638 рр. знаменувало собою піднесення народного протесту проти соціального гніту польських магнатів і шляхти та дискримінаційної національно-релігійної

політики королівського уряду в першій половині XVII ст. Розпочавшись у травні 1637 р. на Подніпров'ї, воно невдовзі охопило величезну територію — Київщину, Чернігівщину, Полтавщину, східні повіти Брацлавського воєводства. Очолювані досвідченими козацькими ватажками Павлом Бутом (Павлюком), Яковом Острянином, Дмитром Гуною, Карпом Скиданом й іншими, повстанські загони здобули ряд перемог над військами Речі Посполитої.

Проти чого і за що вели боротьбу селянство та козацтво? В ім'я яких ідеалів жертвували своїм життям тисячі повстанців? У даній замітці зроблено спробу висвітлити погляди учасників повстання, показати їх сподівання й надії.

Виступ 1637—1638 рр. поєднував у собі риси як антифеодального, так і визвольного руху. Це знайшло відображення в численних документах повстанців, у яких містяться дві групи вимог: по-перше, про знищення всіх форм феодальної залежності й перехід селян у козацький стан і, по-друге, про визволення українських земель з-під гніту шляхетської Польщі та возз'єднання їх з Росією.

Звертає на себе увагу той факт, що причини повстання, як й інших народних виступів епохи середньовіччя, мотивувались, як правило, релігійними факторами. Майже в усіх документах наголошується на тому, що потрібно виступити «против... врага веры нашей греческой», «за веру христианскую»¹. Крім того, в універсалах також неодмінно висувалися завдання боротьби за «золотые вольности наши», за «права и вольности», за «славу нашу рыцарскую»².

Значна питома вага цих вимог у документах повстанців була об'єктивно обумовленим явищем, яке пояснюється специфікою епохи. «...Повстання, — зазначав Ф. Енгельс, — як і всі масові рухи середніх віків, неминуче виступали під релігійною оболонкою..., але кожного разу за релігійною екзальтацією приховувались дуже відчутні мирські інтереси»³. У спеціальній літературі уже відзначалося, що в умовах реальної загрози колонізації українського народу та його релігійної дискримінації, яку проводив шляхетський уряд, лозунг «за віру» був заклик до боротьби за збереження основних етнічних ознак української народності, її мови, культурних надбань тощо⁴.

¹ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, ф. 2, сир. 13102, арк. 327; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы. В 3 т. М., 1951. — Т. 1. — С. 180, 181, 184.

² ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, ф. 2, сир. 13102, арк. 350; Воссоединение Украины с Россией. — Т. 1. — С. 183, 184.

³ Енгельс Ф. До історії первісного християнства // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 22. — С. 444.

⁴ Гусятиний К. Г. Крестьянско-казацкое восстание на Украине в 30-х годах

Формулювання, якими користувалися автори повстанських документів, відповідали інтересам різних верств населення України. Так, ґрунтовне соціальне навантаження мало поняття «золоті вольності». Воно означало соціальні завоювання, здобуті повсталим народом у ході боротьби проти панівного класу. Це насамперед вільне володіння землею, юридичне оформлення особливого правового статусу козацтва (в зв'язку з масовим показаченням населення України це було надзвичайно актуально), звільнення селянства від феодальних повинностей і т. п. У найбільш концентрованому вигляді погляди учасників селянсько-козацького повстання висловлені в універсалі Якова Острянина від 10 березня 1638 р. Він звертався до «по обоим сторонам реки Днепра, в Малой России, отчизне своей, з предков своих, от давних времен мешкающим, тут же и всему посполитому народу малороссийскому». У відповідь на жорстокі переслідування з боку польсько-шляхетських властей, зазначалося в універсалі, козаки й селяни піднялися на боротьбу за «видвиження при помощи божьей вас, народа нашего православного, от ярма, порабощения и мучительства тиранского леховского и для отмщения починенных обид, разорений и мучительских ругательств»⁵. Отже, у цьому документі чітко висловлюються завдання повстанців: визволення України з-під влади шляхетської Польщі та помста гнобителям за жорстокі утиски і знущання над народом.

У документах учасників виступу вперше зроблено спробу диференціювати вклад представників різних соціальних верств у розвиток повстання. На сторінках універсалів з'явилися, зокрема, критичні оцінки дій певних категорій населення України, насамперед заможного козацтва й реєстровців, які часто йшли на компроміси з ворогами, а інколи і на пряму зраду соціальних та етнічних інтересів українського народу. Так, в універсалі Павлюка від 2 серпня 1637 р., адресованому переяславському отаману, наголошувалося, що «тих зрадників війська, скільки їх є, яким давалися обіди, вечері й бенкети в пана Жолкевського, які за те зрадили йому товаришів наших», слід зловити і відпровадити до війська⁶. З особливою силою неспокій за долю повстання, яке через зраду реєстрового козацтва було під загрозою розгрому, звучить в універсалі Я. Острянина від 10 березня 1638 р. «А козаков реєстрових, отродков и отщепенцов наших, — звертався керівник повсталих до селян та рядового козацтва, — для власних користей и приват своих, с упадок отчизны недбающих, яко ядовитой ехидны стережетеся и крийтеся...»⁷. Розвиток подій показав, що застереження Я. Острянина мали під собою реальний ґрунт. Під час облоги карателями селянсько-козацького війська на Старці частина реєстрової старшини стала на шлях компромісу з польним гетьманом М. Потоцьким⁸.

Складання універсалів й ознайомлення з ними широких народних мас слід розглядати як невід'ємну частину діяльності козацьких ватажків по підготовці збройного виступу. Тексти документів містять згадки, які вказують на досить широку географію їх розповсюдження. Так, в універсалі К. Скидана від 1 жовтня 1637 р. зазначені місцевості, в які він надсилався, зокрема Снятин, Сенці, Лохвиця, Глинськ та Ромни; тобто міста, розташовані на досить значній території⁹. На Правобережній та Лівобережній Україні розповсюджувались універсали Я. Ост-

XVII века // Воссоединение Украины с Россией. 1654—1954: Сб. статей. — М., 1954. — С. 64.

⁵ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке // Составил Самойл Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского: В 4 т. — Киев. 1864. — Т. 4. — С. 136. (Далі — Летопись Самойла Величка).

⁶ Історія України в документах і матеріалах: В 3 т. — К., 1941. — Т. 3. — С. 92.

⁷ Летопись Самойла Величка. — Т. 4. — С. 142.

⁸ Дневник Симеона Окольского 1637—1638 гг. // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — Киев. 1896. — Вып. 2. — С. 263—264.

⁹ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, ф. 2, спр. 13402, арк. 350.

рянина¹⁰. Це підтверджується як документальними джерелами, так і свідченнями сучасників тих подій. Наприклад, монах С. Окольський, який був капеланом при шляхетському війську, зафіксував у своєму щоденнику, що листи й грамоти керівників повстання доходили навіть у найбільш віддалені міста і села Поділля, Волині та Покуття¹¹.

В ході розвитку селянсько-козацьких повстань 20—30-х рр. XVII ст. істотно розширилася їх соціальна база. Зокрема, серед учасників виступів помітно зросла питома вага селян, які стали визначати соціальне обличчя повстанських загонів. С. Окольський писав, що Павлюк дав навіть розпорядження «набирать как можно больше войска из среды крестьян»¹². Тому більшість універсалів адресувалася не лише «козакам Війська Запорізького», а й найширшим народним масам — «всем вообще и всему посполству и братьям и нашим, панам атаманам городовым и всему нашему товариществу, жительствующим как во владениях е. к. м., так и княжеских и шляхетских, и вообще всем простым людям христианского рода, живущим на Заднепровье и во всей Северщине»¹³. Інтереси селянських мас певною мірою враховувалися і під час переговорів повстанців з М. Потоцьким на Старці. С. Окольський зафіксував у щоденнику, що тоді «выше всего ставились крестьянские претензии»¹⁴. Це не вигадка капелана шляхетського війська. Відомий лист одного з керівників селянсько-козацьких загонів Д. Гуні, адресований польному гетьману (червень 1638 р.), де прямо говорилося, що «мы готовы умереть и все до последнего сложить свои головы скорее, нежели принять такой мир, как под Кумейками...»¹⁵. Ватажок повстанців вимагав, «чтоб мы не терпели больше таких бед и притеснений и вновь могли оставаться при первых, издавна добытых нашими кровавыми заслугами правах и вольностях наших»¹⁶. Отже, без особливих перебільшень можна стверджувати, що це був заклик до боротьби за знищення кріпацтва, утвердження станової рівності, за права козаків вільно займатися господарською діяльністю.

Універсалам належала помітна роль у справі мобілізації різних верств населення України на боротьбу проти спільного ворога — польської шляхти. Цими документами визначалися місця зборів повстанських сил та ними конкретні особи, яким доручалося координувати стихійні дії розрізнених селянських і козацьких загонів. Універсал Павлюка від 2 серпня 1637 р., наприклад, закликав їх об'єднуватися навколо загонів полковників К. Скидана й С. Биховця¹⁷. В листах-універсалах К. Скидана вже конкретизувалися місця та дати збору повстанців, наказувалося прибувати з «лошадьми, продовольствием, а также оружием»¹⁸. Відображаючи нестримне прагнення широких трудящих мас до ліквідації іноземного панування на українських землях і радикального вирішення соціальних питань, універсали й листи козацьких ватажків стали важливим інструментом, який приводив у рух тисячі селян, козаків, трудове населення міст. Ці документи відігравали роль своєрідного організуючого фактора, який сприяв усвідомленню своїх соціальних інтересів різними категоріями і групами трудящих України. Заклики до повстання найбільше впливали на пригноблені верстви народу. Так, у листі білоцерківського підстарости від 26 червня 1637 р. відзначалося, що «на Запорожье собралось множество людей, и едва ли не больше

¹⁰ Летопись Самоила Величка.— Т. 4.— С. 139.

¹¹ Дневник Симеона Окольского.— С. 218.

¹² Там же.— С. 176.

¹³ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, ф. 2, спр. 13402, арк. 327.

¹⁴ Дневник Симеона Окольского.— С. 252.

¹⁵ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 238. Згідно з умовами капітуляції селяни, міщани і козаки, виписані з реєстру, поверталися до маєтків своїх панів.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Історія України в документах і матеріалах.— Т. 3.— С. 92.

¹⁸ Воссоединение Украины с Россией.— Т. 1.— С. 180.

такого, у которого нет ни самопалов, ни другого оружия»¹⁹. Протягом кількох місяців дрібні локальні заворушення охопили різні райони Лівобережжя — Полтавщину, Чернігівщину, Київщину, Лубенщину. В діях селян досить чітко простежувалися соціальні мотиви. Документи актових книг фіксують численні факти нападів кріпаків на шляхетські маєтки, знищення ними представників панівного класу, кріпосницької документації тощо. Великих розмірів набрав процес покаяння селян. На Задніпров'ї, писав у листопаді 1637 р. М. Потоцький коронному гетьману, всі до останнього покаялись²⁰.

Масовий характер мав рух селянсько-козацьких мас за створення власних органів влади. Визволення ряду міст і сіл від чинності законодавства польсько-шляхетської держави знаменувало собою новий етап в історії антифеодальної й визвольної боротьби трудящих України. У селян істотно змінився культивований панівним класом протягом значного часу стійкий стереотип щодо головного соціального питання феодальної доби — землі та волі. В місцевостях, визволених з-під польсько-шляхетських органів влади і юрисдикції поміщиків, виникли паростки нового життя й господарювання, які ґрунтувалися на принципах спільного користування селянами землею та їх вільної праці. Це значною мірою впливало на світогляд широких верств трудящих.

Соціальний досвід, здобутий у ході повстання 1637—1638 рр., був широко використаний в антифеодальній боротьбі народних мас у наступний період. Відомо, наприклад, яке важливе значення створенню й розповсюдженню універсалів і листів серед різних суспільних груп населення України надавав Б. Хмельницький. На першому етапі визвольної війни 1648—1654 рр. вони справили помітний вплив на консолідацію сил повстанців, а пізніше відіграли значну роль у роз'ясненні суті стратегічної лінії гетьмана, спрямованої на втілення в життя всенародної ідеї про возз'єднання України з Росією.

В. А. СМОЛІЙ (Київ), В. О. ЩЕРБАК (Київ)

¹⁹ ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів, ф. 2, спр. 13402, арк. 265.

²⁰ Голобуцький В. А. Запорожское казачество.— К., 1957.— С. 226.

ОСНОВОПОЛОЖНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ І ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ ЛЕНІНСЬКОЇ ПАРТІЇ

исторический опыт КПСС.

*(Вопросы методологии, методики изучения
и практического использования)*

М.: Мысль, 1986.— 181 с.

В матеріалах XXVII з'їзду КПРС, інших новітніх документах партії одним з ключових завдань радянських суспільствознавців визначається глибоке вивчення, узагальнення історичного досвіду партії комуністів — першопрохідця суспільного прогресу¹. На дослідження саме цього якісного зрізу історичного минулого останнім часом спрямовуються праці радянських науковців². Як специфічний розділ історико-партійної науки історичний досвід КПРС вивчається в ряді спеціальних учбових закладів, де навчання здійснюється на базі вищої освіти — в Академії суспільних наук при ЦК КПРС, Вищих партійних школах, а також у системі партійної освіти. Зростає інтерес і увага до поглибленого викладу аспектів історичного досвіду партії в курсі «Історія КПРС» у вузах країни.

Однак, до цього часу не створено монографій, підручників, учбових посібників, у яких би у цілісному вигляді було дано системний виклад хоч би основних проблем, пов'язаних з історичним досвідом КПРС, його вивченням і використанням. Нерідко автори творів змінюють у назвах книг і їх розділах термін «історія» на «історичний досвід» і, віддаючи належне новомодній термінології, на ділі будують дослідження в традиційному ключі, за давно уживаними схемами.

Все вищесказане і зумовлює особливу увагу до рецензованої колективної монографії, авторами якої є переважно викладачі кафедри історії КПРС Академії суспільних наук при ЦК КПРС, що першими в країні перейшли до викладання курсу «Історичний досвід КПРС» і домоглися певних успіхів. До книги включено і ряд перепрацьованих матеріалів, надрукованих у журналі «Вопросы истории КПСС» в ході

дискусії з проблем вивчення і використання історичного досвіду КПРС³.

У рецензованій праці увага концентрується головним чином на таких проблемах: історичний досвід КПРС як об'єкт історико-партійного дослідження, методологія вивчення історичного досвіду КПРС, історичний досвід КПРС і сучасна практика партії, вивчення історичного досвіду КПРС в партійних учбових закладах.

Історичний досвід КПРС розглядається авторами як органічна, невід'ємна складова частина історико-партійного знання, яка за своїм змістом не є якоюсь особливою історичною дисципліною, відгородженою від історії партії. Історичний досвід Комуністичної партії Радянського Союзу є лише специфічним аспектом історії партії, яка розглядається під певним кутом зору, коли акцент робиться не тільки і не тільки на факти історії, скільки на теоретичне узагальнення і політичне осмислення цих фактів, на актуалізацію висновків з них, тобто на вказівки щодо практичного використання історико-партійних знань в сучасній дійсності, а також на розкриття їх інтернаціонального значення, на вивчення основних закономірностей революційно-перетворюючої діяльності партії. Такий підхід дозволяє запобігти двом помилковим тенденціям, що намітилися в історіографії і викладанні історичного досвіду КПРС: зведення його до вивчення лише закономірностей діяльності партії при рішучому обмеженні фактичного історичного змісту, або ж надання переваги його міжнародному значенню, необгрунтовано нехтуючи при цьому роллю історичного досвіду партії в розв'язанні злободенних завдань розвитку радянського суспільства.

На основі аналізу спадщини класиків марксизму-ленінізму, теоретичних документів КПРС, спираючись на здобутки радянського суспільства, автори книги розглядають історичний досвід марксистсько-ленінської партії як узагальнену і теоретично осмислену історичну практику партії, яка служить одним із засобів і умовою об'єктивного пізнання і революційного перетворення історичної дійсності. В монографії історичний досвід КПРС визначається як доцільно відібране історичне знання, важливе і актуальне для осмислення, розуміння і розв'язання безпосередніх практичних завдань партії, робітничого руху, державної діяльності (С. 10).

Вбачаючи в такому визначенні реальний, раціональний зміст, вважаючи його значно вдалішим і універсальнішим за інші спроби сформулювати таке поняття в ході вищезгаданої дискусії на сторінках жур-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 101; В Центральном Комитете КПСС // Правда.— 1986.— 22 авг.

² Филатов В. П. Об общем и особенном в дооктябрьском опыте КПСС.— М., 1983.— 247 с. Исторический опыт трех российских революций: В 3 т.— М., 1985—1986.— Т. 1.— 575 с., Т. 2.— 415 с.; Исторический опыт укрепления единства КПСС.— М., 1986.— 240 с. та ін.

³ Вopr. истории КПСС.— 1984 — № 6, 10; 1985.— № 1, 3, 7, 8; 1986.— № 9.

налу «Вопросы истории КПСС», все ж думається, що в даному випадку дещо перебільшеного значення надається ролі суб'єктивного сприйняття і усвідомленої, по суті, теоретичної оцінки об'єктивних суспільних процесів минулого. Тобто мова йде про предмет дисципліни «Історичний досвід КПРС», а не про об'єктивний зміст того досвіду, що народжується в процесі діяльності партії. Тому перевагу можна надати такому підходу, при якому історичний досвід КПРС тлумачиться як знання, уміння, навички і прийоми, набуті Комуністичною партією у процесі її революційно-перетворюючої діяльності і необхідні для виконання нею суспільних функцій.

Власне, в деяких структурних підрозділах книги і відчувається тяжіння саме до такого підходу (наприклад, розділ I, § 4, розділ II, § 2), в інших же історичний досвід КПРС розглядається як би через призму завдань озброєння партійних кадрів, підрастаючого покоління певною сумою знань, уроків, що витікають з історичного досвіду ленінської партії, звичайно у такому разі доцільно відібраних і осмислених. Тобто історичний досвід КПРС розуміється і як галузь історичного знання, його специфічний зріз з цілком окресленим об'єктом вивчення, і як відповідна навчальна дисципліна.

Цілком правомірно вважаючи історичний досвід КПРС складним, багатоплановим явищем, автори рецензованої праці підходять до нього і як до категорії історико-партійної науки (С. 8, 36), і як до елементу історичного знання (С. 10), як до синтезу історичної практики і революційної теорії (С. 11) і як до категорії наукового пізнання (С. 35), як до реальності, сукупної практики партії й знання про цю практику (С. 43), як до реальної історії (С. 73) і як до знання про минуле, співвіднесені з його підсумками (С. 83), як до особливої галузі наукових знань (С. 105) і як до галузі історико-партійної науки (С. 112). Звичайно, всі вищенаведені визначення за певних обставин слушні, правомірність їх можна довести. Та все ж бажано було встановити чіткий логічний зв'язок між вживаними поняттями, що дозволило б досягти більшої єдності і цілеспрямованості у реалізації поставленого задуму, більш органічно зв'язати окремі сюжети книги, запобігти певній різноспрямованості окремих авторських позицій.

Взагалі для книги характерна строкастість складних термінологічних сполучень: «досвід «об'єктивної історії», «безпосередній історичний досвід партії» (С. 10) тощо, які покликані максимально сприяти з'ясуванню суті досліджуваного предмету, але на ділі самі вимагають попередніх пояснень.

В монографії детально розкриваються характерні риси історичного досвіду КПРС — наукова обґрунтованість, класовість, революційність, творчість, спадкоємність, конкретно-історична обумовленість, різноманітність, інтернаціоналізм, примножуваність, результативність та ін. З'ясується роль уроків історії як засобу завоювання досвіду, як з'єднуючої ланки між минулим, сучасним і майбутнім. Особливої уваги заслуговують міркування щодо вико-

ристання уроків досвіду діяльності партії на переломних етапах історії для розв'язання насущних завдань здійснюваного сьогодні КПРС курсу на прискорення соціально-економічного розвитку соціалістичного суспільства і досягнення його нового якісного стану. Не обходять автори і проблеми виведення уроків з негативного досвіду, з допущених помилок. Проте все вищесказане не знімає питання про необхідність додаткового обміркування понять «урок», «історичний урок».

Значне місце у книзі відводиться виявленню теоретичного і емпіричного в історичному досвіді КПРС, визначенню співвідношення історичного знання, історичного факту і практики в історичному досвіді КПРС, аналізу ленінської теоретичної спадщини щодо міжнародного значення досвіду більшовизму.

Щоправда, відсутність єдиного, чіткого підходу до розуміння історичного досвіду КПРС привела до того, що в багатьох випадках автори ототожнюють історичне минуле, історичну практику з історичним досвідом, до певної міри по суті деформуєючи уявлення про досліджуваний об'єкт, не завжди обґрунтовано підміняючи його предмет. Це ж стосується і методологічних проблем дослідження історичного досвіду КПРС, хоча такі аспекти, як основні принципи вивчення і осмислення історичного досвіду КПРС, з'ясування його в світлі сучасного вчення про соціальну інформацію викладені досить вдало, багато в чому повному, нетрадиційно.

Сформульовані в книзі теоретичні настанови і вказівки безсумнівно стануть у великій пригоді і початківцям, що тільки приступають до наукових розробок, і зрілим фахівцям, які повинні провести певну перебудову в ході здійснюваних досліджень з тим, щоб вони якнайповніше відповідали вимогам часу, вимогам, які висуває перед істориками на сучасному етапі Комуністична партія Радянського Союзу.

Цінні висновки і узагальнення зроблені в монографії щодо використання історичного досвіду партії в сучасній практиці партійної роботи, в ідеологічній боротьбі. Цікаві спостереження і думки висловлені, зокрема, щодо дослідження і використання досвіду місцевих партійних організацій. Завершується книга розглядом проблем, пов'язаних із вивченням історичного досвіду КПРС в партійних учбових закладах як важливого фактора формування партійних кадрів. Досить детально розкриваються при цьому підходи до історичного досвіду КПРС як учбового предмету, методики його викладання в Академії суспільних наук при ЦК КПРС.

Разом з тим, думається, не зовсім вдалим і в усіх відношеннях виправданим став вибір Горьковської Вищої партійної школи як зразка вивчення історичного досвіду КПРС у ВПШ. Справа в тому, що до цього часу там викладається не курс «Історичний досвід КПРС», а традиційний вузівський — «Історія КПРС» з урахуванням у порядку експерименту учбової програми «Історичний досвід КПРС», розробленої в АСН при ЦК КПРС. Тому й мова йде лише про здобутки учбово-методичної

роботи, спрямованої на включення окремих елементів історичного досвіду КПРС до традиційного курсу «Історія КПРС». В той же час у Московській, Новосибірській, Ростовській ВПШ, ВПШ при ЦК Компартії України уже здійснено перехід до читання нового курсу «Історичний досвід КПРС». Більш широкий і глибокий аналіз роботи, яка проводиться у вищих партійних учбових закладах країни, безперечно сприяв би досягненню вагоміших узагальнень і виробленню предметніших рекомендацій щодо викладання курсу «Історичний досвід КПРС».

Є в книзі і дрібні прорахунки, недоліки, твердження, що вимагають доведення, додаткової аргументації. Так, автори вважають, що дослідження історичного досвіду КПРС обов'язково передбачає проблемний підхід (С. 13). Думається, що вірніше було б говорити про доцільність, переваги проблемного підходу, хоч за певних обставин з успіхом можна використовувати і інші дослідницькі методи. Зустрічаються повторення смислового, фактологічного характеру (С. 6, 9, 15, 54; 24—34, 127—128; 61, 73 та ін.). Деяким сюжетам книги бажано було б надати не тільки чіткішого спрямування з точки зору дослідження саме історичного досвіду КПРС, але навіть і з точки зору посилення історико-партійно-

го аспекту (С. 99 та ін.). Більшої ваги монографії надали б і оцінки, критичні зауваження щодо наявних публікацій, присвячених розробці різних, в тому числі конкретно-історичних аспектів історичного досвіду КПРС.

Однак, ці та інші зауваження не можуть суттєво вплинути на загальне цілком позитивне враження від корисного, цінного і своєчасного дослідження. Всім своїм змістом воно наголошує, що вивчення історичного досвіду КПРС, творче освоєння приたまаних йому закономірностей, шляхів і способів здійснення основних стратегічних і тактичних завдань у справі революційного перетворення суспільства, будівництва і удосконалення соціалізму, форм і методів партійного керівництва масами в різних історичних умовах, удосконалення внутріпартійних відносин озброюють нас умінням швидше і ефективніше вирішувати проблеми, що їх висуває життя.

На нашу думку, вихід рецензованої монографії не тільки сприятиме справі посилення і поліпшення методологічної і методичної озброєності істориків КПРС, але й буде досить сильним імпульсом для розгортання широкомасштабної роботи по поглибленому дослідженню багатющого досвіду ленінської партії.

В. Ф. СОЛДАТЕНКО (Київ)

НАУКОВА БІОГРАФІЯ КОЛГОСПУ

Історія колгоспу «Здобуток Жовтня»
// Ред. кол.: Тронько П. Т. (відповід.
редактор), Бушин М. І.,
Гаврилова Т. А. та ін.

К., Наук. думка.— 1986.— 190 с.

Завдання радянських суспільствознавців-аграрників полягає в тому, щоб на основі марксистсько-ленінської методології правдиво відтворити історію будівництва нового життя на селі. З огляду на це колективна монографія «Історія колгоспу «Здобуток Жовтня», надрукована видавництвом «Наукова думка», є цінним науковим дослідженням. Авторський колектив, до складу якого ввійшли наукові співробітники Інституту історії АН УРСР, спеціалісти, ветерани праці колгоспу, відповідальні працівники Черкаського обкому Компартії України, створив книгу, яка вигідно відрізняється від існуючих в українській радянській історіографії праць з історії окремих господарств республіки.

Слід відзначити ґрунтовну джерельну базу видання. Автори використали ленінські теоретичні праці з аграрного питання, рішення з'їздів КПРС і Компартії України, пленумів ЦК КПРС і ЦК Компартії України та інші партійні документи. Переважну більшість документальних джерел, які вперше вводяться до наукового обігу, становлять матеріали 11 центральних, республіканських, обласних, районних державних і партійних архівів, а також колгоспу

та його музею. Певну цінність мають використані в праці протоколи загальних зборів колгоспників та комуністів, які допомагають висвітлити творчу працю трудівників, розповісти про їх участь у вирішенні питань господарського й соціально-культурного будівництва в своєму господарстві.

Ці документи розповідають про те, як трудівники Тального Київської губернії (нині Черкаської області) конкретно втілювали в життя ленінський кооперативний план. Автори критично оцінюють тимчасовий статут артілі як комуну, яку назвали «Здобуток Жовтня». Це забігання вперед, скоріше, пояснювалося вірою в комуну як у форму переходу селянства до соціалізму, ніж реальними можливостями господарства.

Дослідники детально аналізують процес невпинного пошуку першопрохідцями шляхів соціалістичного будівництва на селі. Це стосується насамперед ефективного використання широких можливостей колгоспного ладу для розвитку продуктивних сил і здійснення соціальних перетворень, становлення колгоспного селянства. Цінними у цьому відношенні є факти про матеріальне й моральне стимулювання праці трудівників, застосування нових форм її організації, виховання відповідальності кожного за стан громадських справ, подолання дрібновласницької і формування колективістської психології.

На сторінках книги, які присвячені історії колгоспу «Здобуток Жовтня» в роки Великої Вітчизняної війни, розповідається про те, що трудівники села, як і всі радянські люди, не шкодували життя для

захисту Батьківщини від фашистських загарбників. Правдиво показано своєрідність періоду відбудови народного господарства, який характеризувався, з одного боку, неймовірними економічними й соціальними труднощами, викликаними війною, а з другого — оптимізмом, самовідданою працею трудівників. Це відіграло вирішальну роль у справі успішного відродження господарства, дальшого соціально-економічного розвитку та примноження його трудових традицій. Вірно висвітлено авангардну роль комуністів, фронтовиків, комсомольців у мобілізації колгоспників на подолання труднощів, пов'язаних з нестачею робочої сили, знарядь праці, житла та продуктів харчування.

Заслугою авторів праці є те, що вони розкрили органічний зв'язок між розвитком колгоспного виробництва й соціальними процесами, що відбувалися й нині відбуваються на селі. У книзі досить детально розглядаються питання зміцнення матеріально-технічної бази колгоспного виробництва, зростання рівня механізації процесів, застосування прогресивних технологій та індустріалізації сільськогосподарської праці. Дослідники виділяють проблеми піднесення матеріального добробуту трудівників села та вдосконалення оплати праці всіх категорій працівників, корінні зміни в їх пенсійному забезпеченні, житловому будівництві та благоустрої, визначаючи їх як найважливішу передумову і водночас наслідок соціально-економічного розвитку колгоспу. Цінними є статистичні дані про сімейний бюджет конкретної родини чл. людини (с. 162), які наочно свідчать про піднесення добробуту трудящих, зближення рівнів життя трудівників міста та села.

Автори рецензованого видання на прикладі одного колгоспу переконливо висвітлюють вирішальну роль сільських партійних організацій у здійсненні політики партії на селі, розвитку творчої ініціативи сільських трудівників, зростанні їх соціальної активності при розв'язанні питань громадського життя. В книзі вміщено нариси про життя й діяльність окремих комуністів, зокрема Героя Соціалістичної Праці С. Ф. Голяченка (с. 114).

Всебічно проаналізовано діяльність громадських організацій, зокрема значення профспілки у соціально-політичному розвитку трудового колективу в 60—80-ті роки (с. 120—126). Використавши конкретно-історичний матеріал, дослідники розповіли про участь трудівників ланів у соціалістич-

ному самоврядуванні. Це стосується підвищення ролі внутріколекпної демократії, участі колгоспників в обговоренні найважливіших законопроектів, рішень партії і уряду, їх роботи в Радах народних депутатів.

Рецензоване видання має, звичайно, певні прорахунки й вади. Слід було б спинитися на недоліках, що мали місце в діяльності колективу, ширше розкрити його резерви і перспективи. Бажано було б, щоб при підготовці подібного роду видань велися соціальні дослідження, які б допомогли повніше висвітлити досягнення трудівників ферм і ланів та їх проблеми.

Методологічні настанови XXVII з'їзду КПРС орієнтують істориків не на звичайну фіксацію якихось упушень, а на їх соціальний аналіз, виявлення причин та обґрунтування шляхів подолання. Автори цілком правильно пишуть про те, що трудівники колгоспу «Здобуток Жовтня» мають чимало резервів для прискореного розвитку свого господарства, але не розглядають їх, не акцентують увагу на застійних явищах. Поверхово, а інколи й схематично висвітлені питання ідейно-виховної роботи, формування політичної культури колгоспників, роль парторганізації у цій справі, форми та методи партійного керівництва комсомольською організацією.

Книга непогано ілюстрована. В ній вміщено кілька таблиць. Однак не завжди автори належним чином аналізують цей цифровий матеріал. Так, на с. 175 надруковано таблицю про кількісні зміни, що сталися у складі трудівників колгоспу за період з 1961 по 1985 рр. З неї випливає, що кількість населення за той час подвоїлася, більш як у два рази збільшилася чисельність працездатних чоловіків, а жінок зменшилася — у порівнянні з 1975 р. — більш як на 100 осіб. Однак незрозуміло, як це відбувалося, бо відсутні вкрай необхідні в такому випадку коментарі. До того ж цифрові дані не дають змогу оцінити ці демографічні тенденції, їх еволюцію, оскільки в 1961 р. колгосп об'єднував одне селище, а нині — три.

Незважаючи на деякі недоліки, книга є цінним науково-популярним виданням, в якому на прикладі одного господарства і водночас на широкому історичному фоні соціалістичних перетворень на селі в цілому розглянуто закономірності утвердження й зміцнення колгоспного ладу.

Я. С. КАЛАКУРА (Київ)

З ЛІТОПІСУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ

Г. А. Куманев, А. С. Чайковский.
Чекисти стояли насмерть

Київ: Политиздат України, 1986.— 237 с.

Слід відзначити, що за післявоєнні роки в нашій країні вийшла значна кількість досліджень, присвячених проблемі захисту соціалістичної Вітчизни. Проте і сьогодні,

враховуючи значення Перемоги, досвіду, підсумків і уроків Великої Вітчизняної війни, радянські історики прагнуть якомога повніше розкрити маловідомі і невідомі сторінки безсмертного подвигу трудящих Країни Рад.

Саме таке завдання й поставили перед собою доктор історичних наук Г. О. Куманов та кандидат історичних наук А. С. Чайковский. І з ним вони справилися за-

галом успішно. Книгу написано в науково-популярному жанрі. У цьому, у доступності для масового читача, на наш погляд, її головне достоїнство. Матеріали, вміщені в ній, викличуть інтерес до вивчення історії Великої Вітчизняної війни, справлять певний вплив на формування патріотичних почуттів підростаючого покоління.

Що ж нового внесли дослідники в радянську історіографію з даної проблеми? Необхідно відзначити, що науковою новизною характеризується чимало сторінок книги, багато її матеріалів мають дослідницький характер. Позитивним є, зокрема, й те, що навіть уже відомі факти в ній узагальнено і вміло подано читачеві.

На основі використання широкого кола документів у книзі показано героїчну діяльність воїнів-чекістів на території України в роки Великої Вітчизняної війни. Головну увагу приділено всебічному розкриттю керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії у мобілізації сил і засобів на зрив фашистських планів, організацію відсічі агресорам. Великі завдання нею було покладено на радянських чекістів та працівників міліції в справі зміцнення державної безпеки, охорони тилу від проникнення диверсантів, шпигунів, провокаторів та інших пособників окупантів, забезпечення роботи важливих військових та господарських об'єктів.

Аналізуючи партійні й державні документи, дослідники показують багатогранну діяльність комуністів, які подавали приклад стійкості і мужності як на фронті, так і в тилу. Перед читачем проходить ціла галерея портретів вірних синів Вітчизни, які виявляли зразки мужності і героїзму у боротьбі проти ненависного ворога.

Заслужовують на увагу, зокрема, сторінки книги про спільні дії чекістів та воїнів Червоної Армії у прикордонних районах та в смузі оборони Південно-Західного і Південного фронтів й на інших напрямках. У книзі ґрунтовно висвітлено героїзм воїнів-чекістів під час оборони столиці Радянської України — Києва. Читачі дізнаються про бойову діяльність чекістських бронепоїздів.

У книзі подано цікавий матеріал про мужність і самовідданість воїнів-чекістів у боях за Одесу, на Лівобережній Україні і в Криму, про їх участь у ряді операцій по вигнанню окупантів з радянської території при одночасному виконанні обов'язків у складних умовах тилу.

Проаналізувавши значну кількість документів, автори показали форми й методи роботи радянських чекістів та працівників міліції, що привели до зриву планів «таємної війни», яка була складовою частиною запрограмованої нацистськими правителями загарбницької, людиноненависницької політики геноциду.

На нових, вдало підібраних фактах висвітлено підтримку радянських чекістів та працівників міліції місцевими жителями, їх допомогу у виявленні диверсантів та фашистських шпигунів, а також безпосередню участь у боротьбі проти гітлерівців. Йдеться насамперед про народні добровольчі формування — винищувальні батальйони і групи сприяння їм, про комсомольсько-

молодіжні загони та бригади. Останні формувалися за ініціативою ЦК ВЛКСМ у містах і районних центрах, на залізничних вузлах прифронтових областей з метою подання допомоги радянським військам та винищувальним батальйонам у справі охорони тилу. Автори наводять кількість цих формувань, роблять чіткі узагальнення й висновки.

Чимало сторінок у книзі відведено показу внеску радянських чекістів у справу організації партизанського руху і розгортання діяльності патріотичного підпілля в тилу ворога. Наведені авторами приклади характеризують бойові дії чекістських партизанських загонів і полків, розкривають їх тісний зв'язок з місцевими жителями, що було яскравим свідченням всенародного характеру опору фашистським загарбникам. У книзі розкрито тактику, прийоми, форми і методи ведення боротьби проти окупантів, наведено дані про великі втрати фашистів.

Хвилюючі сторінки праці присвячено бойовим діям бригади особливого призначення НКВС, загони і групи якої боролися проти ворога на тимчасово окупованій ним території Радянського Союзу. Зокрема, інтерес викликає матеріал про розвідувальну групу «Переможці», якою командував Д. М. Медведєв.

Цілком логічно автори винесли в окремий розділ питання, пов'язані з нормалізацією обстановки після вигнання окупантів на території західних областей республіки. Труднощі зумовлювалися тим, наголошується в книзі, що протягом тривалого часу трудящі краю перебували під гнітом іноземних поневолювачів. Окуповавши ці землі, гітлерівці складали великих зусиль, щоб отруїти свідомість людей, оживити націоналістичні настрої серед певної частини їх населення. Складність обстановки полягала і у тому, що трудящі областей не пройшли тих етапів класової боротьби, які довелося пройти робітникам і селянам усієї республіки. Це породило певні умови для ворожої діяльності буржуазно-націоналістичних банд та їх покровителів — уніатів і автокефалів, які ще задовго до війни, розв'язаної фашистами, стали їх вірними прислужниками, благословляли гітлерівців на кривавий терор.

На численних фактах автори викрили жажливі злочини оунівців проти українського народу, розповіли про активну діяльність радянських чекістів, працівників органів внутрішніх справ, яким уже навесні 1945 р. завдяки активній підтримці трудящих краю вдалося ліквідувати всі великі націоналістичні банди. Велике значення для нормалізації обстановки в західноукраїнських областях, підкреслюють автори, мала багатогранна ідейно-виховна робота, розгорнута партійними організаціями.

Цінним, на нашу думку, є використання авторами спогадів колишніх воїнів-чекістів, працівників органів внутрішніх справ, ветеранів Великої Вітчизняної війни. Їх розповіді збагачують зміст книги, свідчать про масовий героїзм радянських людей у боротьбі проти фашистських загарбників.

Загалом високо оцінюючи рецензовану

працю, слід вказати на її недоліки. Найбільш істотним з них є, на наш погляд, відсутність історіографічного огляду. Розповідаючи про важливі факти і події, автори довільно дають посилання на джерела. Більше того, ряд праць, матеріали з яких широко використовуються в книзі «Чекисти стояли насмерть», вони навіть не згадують. Багато сторінок книги перекантажено статистичними даними, які належним чином не коментуються. Надмірне захоплення цифрами подекуди негативно впливає на її зміст і емоційність викладу.

Авторам слід було б навести опубліковані в радянській літературі узагальнюючі дані про великі втрати, що їх зазнала абверівська контррозвідка на території СРСР.

Причиною цього була, як відомо, чітка і пильна діяльність чекістів, всенародна боротьба проти окупантів.

Є в рецензованій праці й ряд прикрих фактичних помилок. Так, на стор. 175 вміщено список чекістів — Героїв Радянського Союзу, які взяли активну участь у партизанському русі. Однак серед осіб, удостоєних цього високого звання, названо таких, яким воно не присвоювалося. Трапляються й інші огріхи, наприклад, неправильно названо село Берегомет (с. 224).

Незважаючи на це, книга Г. О. Куманьова і А. С. Чайковського буде корисною тим, хто цікавиться історією Великої Вітчизняної війни.

А. І. БАЙРАКІВСЬКИЙ (Київ)

ТРУДОВИЙ ПОДВИГ НА ВІДБУДОВІ

Возрождение прифронтовых и освобожденных районов СССР в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.

М.: Наука, 1986.— 216 с.

Одним з найважливіших джерел Перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні був трудовий подвиг нашого народу. Його головною складовою частиною стала відбудова народного господарства країни, яка розпочалася одразу після вигнання фашистських загарбників з окупованих територій. В умовах виснажливої війни без допомоги іззовні трудящим СРСР під керівництвом Комуністичної партії доводилося відроджувати економіку прифронтових та визволених районів. «Наполеглива, беззавітна праця робітників, колгоспників, інтелігенції відродила з попелу зруйновані ворогом міста і села, заводи і фабрики. Це був ще один подвиг — подвиг на ниві творчості»¹, — підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов.

Вивчення трудових звершень радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни має наукове та політичне значення. Особливо актуальність воно набуло нині в зв'язку із зусиллями партії, спрямованими на активізацію людського фактора — важливої передумови успішного розв'язання висунутих XXVII з'їздом КПРС завдань прискорення соціально-економічного розвитку країни. Ця тема, що ґрунтується на героїчних ратних і трудових традиціях 40-х років, входить до арсеналу засобів виховання радянської людини історією.

Процес відродження прифронтових та

визволених районів уже тривалий час привертає увагу вчених-суспільствознавців. Вони опублікували чимало статей, брошур, монографічних досліджень. Однак, незважаючи на велику кількість літератури з теми, ще недостатньо досліджена економічна історія війни, трудовий подвиг соціалістичних класів. Поза увагою науковців залишилися відбудова народного господарства і культури на визволених від ворога, а також прифронтових територіях. Саме ці прогалини заповнило дослідження комплексного характеру, яке нещодавно побачило світ.

До книги ввійшли статті, написані на основі матеріалів всесоюзних наукових конференцій «Відродження прифронтових і визволених районів СРСР у роки Великої Вітчизняної війни» (травень 1980 р.) та «Роль радянського тилу в здобутті перемоги над фашизмом у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр.» (червень 1985 р.). Авторі поставили за мету показати загальну картину відродження радянської території, визволеної від ворога, висвітлити організаційську роль Комуністичної партії, діяльність Радянського уряду, профспілок, комсомолу, відбудову найважливіших галузей народного господарства і закладів культури.

Як відомо, вирішальним фактором ліквідації економічних, політичних та ідеологічних наслідків фашистської окупації, нормалізації обстановки на визволених територіях було відновлення і зміцнення там партійних, радянських, профспілкових та комсомольських організацій. У книзі ґрунтовно і всебічно досліджено цей складний та багатограний процес, розглядаються питання організаційного зміцнення первинних організацій, комплектування їх досвідченими кадрами. Широко висвітлена діяльність профспілок і комсомолу щодо розвитку прогресивних методів відбудовних робіт, нарощування потужностей промислових підприємств, зростання продуктивності праці, підвищення суспільно-політичної активності трудящих. На багатьох конкретних прикладах показано, як під керівництвом Комуністичної партії профспілки

¹ Горбачов М. С. Безсмертний подвиг радянського народу: Доповідь на урочистих зборах у Кремлівському Палаці з'їзду, присвячених 40-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 8 травня 1985 року // Вибрані промови і статті.— К., 1986.— С. 56.

і комсомол очолили соціалістичне змагання, розвивали і вдосконалювали його форми, залучали до нього сотні тисяч трудівників. Соціалістичне змагання, як слушно підкреслюють автори, стало не тільки могутнім фактором зростання ефективності праці, а й активною формою патріотичного виховання трудящих.

У рецензованому збірнику наукових праць справедливо наголошується, що однією з головних умов успішного відродження визволених від ворога районів було проведення партійними організаціями ефективної ідейно-політичної роботи серед широких верств населення. Посилення масово-політичної діяльності, як правильно наголошується в книзі, зумовлювалося, по-перше, необхідністю ліквідації морально-політичних наслідків окупації. Адже населення окупованих районів протягом тривалого часу перебувало під впливом фашистської пропаганди і не мало можливості систематично одержувати правдиву інформацію про стан справ на фронті і в радянському тилу. По-друге, необхідно було якнайшвидше мобілізувати народні маси на відбудову зруйнованого народного господарства, подання допомоги Червоній Армії для переможного завершення війни. З огляду на ці обставини в праці дано належну оцінку досвіду ідеологічної роботи партії серед населення прифронтових і визволених районів, аналізується її зміст, форми і методи, показано специфіку політичної пропаганди та агітації, розкрито їх органічний зв'язок з розв'язанням економічних і політичних завдань.

Деякі автори приділили увагу проблемам, які ще недостатньо висвітлені в історичній літературі, наприклад, показу відбудови народного господарства районів, що постраждали від фашистської агресії, вже в перший період Великої Вітчизняної війни. В 1941—1942 рр. такі роботи стали складовою частиною заходів партії та уряду по створенню налагодженого воєнного господарства і були спрямовані на максимальне використання всіх ресурсів країни для успішного ведення війни. В статті, написаній на основі узагальнення важливих статистичних даних, багатого фактичного матеріалу, переконливо показана цілеспрямована діяльність РНК СРСР у 1941—1942 рр., енергійна та оперативна робота партійних, радянських, господарських, профспілкових, комсомольських органів по створенню необхідних умов для життя та діяльності міського та сільського населення на визволеній території. Підкреслюючи, що процес відбудови був багатограним і досить тривалим, автори основну увагу приділили відродженню транспорту, вугільних шахт, електростанцій, підприємств зв'язку, легкої та харчової промисловості, сільськогосподарства.

Узагальнивши і ретельно проаналізувавши джерела та літературу, автори дійшли висновку про те, що хоча на першому етапі війни відбудова здійснювалася на значно меншій території і значно меншими засобами, ніж у 1943—1945 рр., її результати мали важливе значення для наступних робіт і післявоєнного розвитку народного господарства.

Спеціальну увагу в книзі присвячено ролі молоді в ліквідації збитків, завданих німецько-фашистськими окупантами. Фактичний матеріал, наведений у цій статті, дає можливість охопити основні аспекти теми — відновлення комсомольських організацій, роль молодих патріотів у нормалізації життя у визволених районах, відродженні міст і сіл, відбудові індустрії, сільського господарства. Разом з тим поза увагою авторів залишилися масово-політична робота серед юнаків та дівчат, їхня роль у поповненні робочої сили, форми підготовки кваліфікованих кадрів, матеріально-побутові умови молодих виробників.

Висвітлюючи участь молоді у Великому соціалістичному змаганні, автори наводять конкретний матеріал про форми її трудової активності. Однак не завжди подано узагальнюючі дані, не розкривається специфіка руху комсомольсько-молодіжних бригад. Очевидно, нарізла потреба спеціального і більш глибокого розкриття цих аспектів проблеми.

Грунтовно, із залученням великого фактичного і статистичного матеріалу, проаналізована відбудова наукових центрів, загальноосвітніх шкіл та культурно-освітніх закладів. Розглядаючи цей процес як складову частину відродження прифронтових і визволених районів, автори переконливо показали, що, незважаючи на велетенські труднощі воєнних років, Комуністична партія і Радянський уряд здійснювали цілеспрямовану роботу по відновленню та розширенню наукового потенціалу країни. У праці знаходимо документальні підтвердження того, що в 1944—1945 рр. не тільки відновили діяльність наукові заклади, а й створено нові наукові центри, вузи, факультети у прифронтових і визволених районах. Хоча більшість коштів виділялася на відбудову народного господарства та зміцнення воєнно-економічного потенціалу країни, Комуністична партія й Радянський уряд дбали і про відродження системи народної освіти та культурно-освітніх установ. Відновлення діяльності клубів, музеїв, бібліотек, які відігравали важливу роль у масово-політичній та культурно-освітній роботі серед населення, розпочиналося одночасно з визволенням території від фашистських загарбників. Наведені в книзі узагальнюючі дані досить повно характеризують цей процес. Разом з тим впадає в око, що матеріал таблиці на с. 152 про зростання культурно-освітніх установ у 1946—1950 рр. виходить за межі теми дослідження.

Цікаво і ґрунтовно висвітлено в праці форми та методи співробітництва трудових колективів братніх союзних республік, керівну роль Комуністичної партії в організації патріотичного руху серед населення Казахстану, республік Середньої Азії та Закавказзя щодо подання допомоги визволеним районам. Авторі мають усі підстави вважати, що допомога братніх народів «значно поліпшила життя визволеного від окупації населення, ... сприяла нарощуванню воєнно-економічного потенціалу Країни Рад» (с. 166).

Ряд нових положень міститься в статті, присвяченій історіографії проблеми. Роз-

глядаючи відродження визволених і прифронтових районів як складний і багатогранний процес, якому притаманні певні закономірності, автор водночас підкреслює, що в різних районах і в різний час були й свої особливості. Ознайомившись із загальною та спеціальною науковою літературою з даної проблеми, автор виділяє певні етапи в її вивченні, справедливо вважає, що найбільш плідними для дослідників були 70—80-ті роки. Разом з тим, аналізуючи стан наукової розробки проблеми, він безпідставно обійшов увагою «Историю советского рабочего класса», в третьому томі якої наведено великий фактичний і статистичний матеріал, зроблені важливі висновки про трудовий подвиг робітничого класу в період відбудови народного господарства. Автор вказаної статті акцентує увагу на різному підході дослідників до періодизації процесу відбудови народного господарства і культури в роки Великої Вітчизняної війни і висловлює свою точку зору, виділяючи три етапи у відродженні прифронтових та визволених районів. Доцільніше, на нашу думку, період відродження в роки війни поділити на два етапи: з кінця 1941 по серпень 1943 р.; з осені 1943 р. до кінця війни, як зробили автори першої статті (с. 8).

Таким чином, у книзі, підготовленій на основі широкого кола різноманітних джерел та літератури, відтворено основні напрями і результати грандіозної творчої роботи, що розгорнулася в країні у роки війни. Проте деякі важливі аспекти проблеми не знайшли в ній достатнього висвітлення. Це — вклад кожного соціалістичного класу у відродження, роль союзу робітничого класу та колгоспного селянства у відбудові народного господарства, проблеми відновлення сільського господарства і забезпечення продовольчого постачання фронту і тилу. В праці навіть не згадується така важлива проблема, як підготовка кваліфікованих кадрів для промисловості, сільського і міського господарства.

Незважаючи на високий рівень наукового редагування збірника, в ньому є редакційні огріхи, фактичні помилки. Так, викликає сумнів твердження про те, що пропагандистські зусилля фашистів були спрямовані «на прикриття та виправдання їх розбійницької мети — поневолення країни і народів, завоювання світового панування» (с. 20). Це вони якраз не дуже і приховували. Але, як відомо, головною метою гітлерівських ідеологів і пропагандистів була боротьба проти комуністичної ідеології.

Заперечення викликає й положення про те, що більше руйнувань нібито було завдано економіці тих районів, де окупанти безчинствували протягом тривалого часу. Однак на Україні, наприклад, найбільше

були зруйновані промислові райони Донбасу та Придніпров'я, хоч фашисти там хазяйнували не так довго, як у західних і правобережних областях (с. 25).

Навряд чи відповідає дійсності твердження про те, що в 1944—1945 рр. понад 1 млн. чол. поповнили лави Червоної Армії (с. 34). Ця цифра є дуже заниженою. Адже тільки на Україні до кінця 1944 р. в армію було призвано майже 2 млн. чол.²

Помилково вказується в іншому місці, що постанова ДКО «Про першочергові заходи по відбудові вугільної промисловості Донецького басейну» була прийнята у вересні 1943 р. (с. 102), хоча насправді — 26 жовтня 1943 р.³ Зустрічаються в тексті і повтори (с. 77, 81, 96—97 та ін.).

Викликає сумнів і наведена кількість бандитів, які в першому півріччі 1945 р. з'явилися з повинною до органів влади Львівської області (с. 114). Він посилюється ще й тому, що автор посилається на неіснуючий 44-й опис 1-го фонду Партійного архіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

Оцінюючи в цілому рецензований збірник статей, необхідно відзначити його високий науково-теоретичний рівень, різноманітність і широту використаних джерел та літератури. В книзі, оформленій по-сучасному, вміщено ілюстрації, бібліографію, додатки, куди ввійшли витяги з основних документів партії та уряду, прийняті в роки війни.

Авторам, редколегії вдалося створити працю, в якій розкриті головні напрями і результати велетенської творчої роботи, яка розгорнулася в країні у 1941—1945 рр. по заліковуванню ран, завданих німецько-фашистськими загарбниками прифронтовим та тимчасово окупованим районам. Матеріали збірника вносять чимало нового в розуміння складного процесу відродження народного господарства, увічнення трудового героїзму радянських людей. Отже, збірник «Возрождение прифронтовых и освобожденных районов СССР в годы Великой Отечественной войны» присвячено одній з важливих і недостатньо висвітлених у радянській історіографії Великої Вітчизняної війни проблем. Він має науково-пізнавальну та виховну цінність, оскільки заповнює одну з прогалин в історії Великої Вітчизняної війни. Тому зрозумілий інтерес, з яким книга зустрінута науковою громадськістю.

М. В. КОВАЛЬ (Київ),
Г. Г. ДЕНИСЕНКО (Київ)

² ПЛ ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 34, спр. 3, арк. 63.

³ Історія Української РСР: У 8-ми т., 10-ти кн.— К., 1977.— Т. 7.— С. 393.

ПІДГОТОВКА НАУКОВИХ КАДРІВ У 1941—1945 рр.

Е. П. Алексеев.

*Коммунистическая партия —
организатор подготовки научных кадров
в годы Великой Отечественной войны
1941—1945 гг.*

Ленинград: Изд-во Ленинградского цн-та,
1984. — 143 с.

Історія Великої Вітчизняної війни постійно перебуває в центрі уваги радянських вчених. Наукова література про безсмертний подвиг радянського народу значно поповнилася новими працями, які вийшли напередодні святкування 40-річчя Перемоги над фашизмом. Серед них і рецензована монографія Е. П. Алексеева.

На її сторінках знайшла відображення діяльність КПРС і державних органів, першочисленних партійних організацій по мобілізації зусиль вчених нашої країни в підготовці наукових кадрів у 1941—1945 рр.

Серед мільйонів радянських людей, евакуйованих у східні райони РРФСР, Середньої Азії та Казахстан, була значна кількість представників науки братніх республік. Використати їх знання й досвід для боротьби з німецько-фашистськими окупантами стало одним з найважливіших завдань Комуністичної партії. Пішлося не тільки про роль цих кадрів у допомозі фронту й тилу, а й про їхню участь у вирішенні складних соціально-економічних завдань післявоєнного періоду, особливо в процесі відбудови зруйнованого війною народного господарства.

Війна внесла докорінні зміни в характер підготовки і розподілу кадрів, вимагала нового вирішення питань використання спеціалістів. У цьому зв'язку автор цілком правомірно починає аналіз даної проблеми з висвітлення заходів Комуністичної партії по розміщенню, розстановці й використанню наукових кадрів під час війни. В монографії наводяться дані про діяльність партійних і державних органів республік СРСР, зокрема в тих регіонах, куди були евакуйовані представники творчого потенціалу країни.

У книзі показано, як в найкоротші строки евакуйовані наукові заклади розгорнули допомогу фронту й тилу. Наводиться ряд цікавих фактів.

Водночас при висвітленні цього питання автору слід було більш чітко визначити основні напрями, форми й методи діяльності Комуністичної партії по перерозподілу інтелектуальних сил країни в умовах війни, показати, як партійні органи використовували історичний досвід нашої країни, зокрема часів громадянської війни, коли спеціалісти використовувалися з урахуванням потреб фронту й тилу. Недостатньо показано процес евакуації наукових сил України, Білорусії та Молдавії.

Цікавими в рецензованій праці є розділи, присвячені діяльності партії по створенню наукових центрів у братніх республіках та їхній ролі в підготовці наукових кадрів. При висвітленні даних питань автор аналізує ряд проблем, які виникли в зв'язку

з цим у роки війни, показує партійне керівництво цим процесом. Важливо, що автор розкриває масштаби цієї великої роботи на прикладі ряду республік, спираючися на документи партійних архівів Казахстану, Узбекистану, Киргизії, України, Москви, Ленінграда. Інтерес становлять дані про роль партійних організацій у підготовці наукових кадрів у Казахському філіалі АН СРСР.

Висвітлюючи спільну діяльність відомих вчених, які були евакуйовані, і представників науки братніх республік, автору варто було б більше увагу приділити проблемам співробітництва працівників науки і вищої школи, зокрема у справі підготовки кадрів, надання допомоги фронту тощо. Наприклад, стверджуючи, що «викладачі Київського індустріального інституту брали участь у підготовці наукових кадрів для Узбецького індустріального інституту», автор обмежився посиланнями на матеріали ЦДАЖР СРСР. Проте відомо, що у жовтні 1941 р. партійні збори Середньоазійського (а не Узбецького) індустріального інституту, у складі якого працював колектив Київського індустріального (нині політехнічного) інституту, прийняли рішення про підготовку кадрів спеціалістів, насамперед з представників місцевої національності. При допомозі київських учених були створені нові факультети — спеціальний та механічний, а також теплотехнічна спеціалізація енергетичного факультету. За час перебування в Ташкенті викладачі двох вузів забезпечили випуск 300 спеціалістів. Причина висезгаданих неточностей і малоказових висновків у тому, що автор недостатньо залучив до наукового обігу матеріали з фондів партійних архівів братніх республік.

Взагалі, проблема співробітництва вчених братніх республік під час Великої Вітчизняної війни передбачає й дослідження ролі партії як організатора цього процесу, насамперед у справі підготовки національних наукових кадрів. Однак цей аспект у рецензованій праці висвітлено недостатньо. Крім того, практично не розкрито питання про підготовку кадрів учених в інших братніх республіках, зокрема Туркменії, Таджикистані, Киргизії, а також Башкирській АРСР. Наприклад, при сприянні партійних органів із складу АН УРСР було виділено 40 вчених для створення наукового центру в Башкирії. Бажано було б проаналізувати і національний склад студентів, які навчалися в місцевих вузах. Лекції студентам читали провідні вчені братніх республік. Про все це варто було б сказати на сторінках монографії, тим більше, що матеріали про це є у фондах партійних і державних республіканських архівів.

Набагато краще у рецензованій праці аналізується процес підготовки наукових кадрів на прикладі Ленінграда. Використовуючи широке коло джерел, автор показує різні аспекти цієї важливої проблеми, висвітлює їх у зв'язку із завданнями, які вирішували в той час весь радянський народ.

На конкретних прикладах автор проаналізував різні аспекти діяльності Вищої Атестаційної Комісії та Вчених рад по підвищенню кваліфікації наукових кадрів, по-

казав особливість, складність і багатогранність цього процесу. Є. П. Алексєєв узагальнив дані, що характеризують динаміку підготовки кадрів у різних регіонах країни шляхом координації цих дій з боку ВАК й центральних і республіканських партійних та державних органів. Свідчення автора про те, що на 1 листопада 1944 р. право присуджувати наукові ступені докторів і кандидатів наук мали 127 вищих учбових закладів країни, а наукові ступені кандидатів наук — 89 вузів, яскраво переконують, що і в складних умовах Великої Вітчизняної війни Комуністична партія робила все можливе для того, щоб збільшити науковий потенціал радянських республік, враховуючи як потреби фронту й тилу, так і перспективи розвитку вітчизняної науки у післявоєнний період. Цінним у рецензованій монографії є аналіз діяльності партійних і державних організацій Уралу в цьому напрямі. Саме там були зосереджені основні індустріальні гіганти, які працювали на Перемогу, а вчені братніх республік проводили дослідження запасів корисних копалин, подавали допомогу воєнним підприємствам, спільними зусиллями розробляли значні наукові проблеми. В цьому зв'язку ВАК першочергове значення, як свідчать викладені на сторінках монографії факти, приділяла атестації вчених саме тих галузей, які безпосередньо були пов'язані з воєнною допомогою фронту й тилу.

В роки Великої Вітчизняної війни Центральний Комітет партії розглядав керівництво ідейно-політичною роботою як одне з найважливіших завдань. Його складовою частиною було марксистсько-ленінське виховання кадрів, зокрема наукових. Тому цілком правомірним, на наш погляд, є те, що Є. П. Алексєєв суттєву увагу приділив висвітленню даного питання. В книзі детально аналізуються форми та методи цього процесу, показано, що він був одним з найголовніших факторів у багатогранній роботі парторганізацій з представниками науки республік СРСР під час війни. Автор охарактеризував діяльність партійної організації Казахського філіалу АН СРСР, яка неодноразово заслуховувала на бюро звіти вчених-комуністів про підвищення свого ідейно-теоретичного рівня.

ЗДІЙСНЕННЯ ЗАПОВІТНОЇ МРІЇ

*Кульчицький С. В., Настюк М. І.,
Ткач А. П., Ганчин В. Ю.,
Гураль П. Ф.*

*Возз'єднання Закарпаття з Радянською
Україною (соціально-політичні
і правові основи)*

*Львів: Вид-во при ЛДУ видавничого
об'єднання «Вища школа», 1985. — 168 с.*

Тема возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною не нова в радянській історіографії. У вступі до рецензованої книги

Заслужують уваги дані монографії, які свідчать про особистий внесок провідних вчених радянських республік у популяризацію наукових відкриттів, їх виступи з лекціями на громадсько-політичні теми, участь у діяльності різних товариств.

У цьому зв'язку варто було б ґрунтовніше та конкретніше показати, що вдосконалення методів партійного керівництва сприяло підвищенню ролі та значення радянських учених у системі марксистсько-ленінського виховання кадрів. Автор багато уваги приділяє партійно-політичній роботі не тільки серед діячів науки, а й представників інших соціальних груп, що не є темою даного дослідження.

В цілому проблеми, які порушує Є. П. Алексєєв на сторінках своєї монографії, заслуговують на увагу. Водночас поряд з вказаними зауваженнями, на нашу думку, потрібно було б висвітлити і питання партійного керівництва діяльністю наукових кадрів у процесі відбудови народного господарства, який почався ще до закінчення Великої Вітчизняної війни. Необхідно було показати, що плідне співробітництво представників науки всіх братніх республік у справі налагодження мирного життя переконливо підтвердило ефективність принципів партійного керівництва дальшим зміцненням морально-політичної єдності радянського народу як одного з найважливіших факторів, що забезпечили перемогу над гітлерівською Німеччиною.

Бажано було б зупинитися і на питаннях боротьби з буржуазними фальсифікаторами історії другої світової війни, які протягом багатьох років намагаються принизити безсмертний подвиг радянського народу.

Висвітлюючи роль КПРС у підготовці наукових кадрів у роки Великої Вітчизняної війни, Є. П. Алексєєву потрібно було використати монографічні дослідження своїх попередників, які вже наводили факти, використані автором.

Загалом ці зауваження не знижують позитивної оцінки рецензованої книги, яка певною мірою сприяє висвітленню ряду маловідомих питань важливого періоду в історії нашого народу.

В. Ю. КОРОЛЬ (Київ),

О. О. СУШКО (Київ)

вміщено досить широкий перелік виданих праць з даної проблеми, що дає змогу читачеві з'ясувати, які її аспекти вже досліджено і які ще потребують посиленої уваги вчених. Авторі рецензованої праці порушують маловивчені соціально-політичні й правові питання. Дослідження охоплює широкий хронологічний період — від перемоги Великого Жовтня, коли була створена суверенна Українська Радянська соціалістична держава — і до 1945 р., коли в результаті переможного завершення Великої Вітчизняної війни було визволено Закарпатську Україну і волею трудящих

возз'єднано її з УРСР в єдиний Радянський державі. Цілісність охоплення проблеми — одна з важливих позитивних рис рецензованої праці. При її написанні використано твори класиків марксизму-ленінізму, документи КПРС та її складової частини — Компартії України, опубліковані джерела й архівні матеріали, значна частина яких вперше введена до наукового обігу.

Процес возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною автори розглядають на широкому історичному фоні. Показано зростання могутності Країни Рад як важливого фактора його прискорення.

Рецензовану працю можна поділити на дві частини: перша охоплює період з 1919 р. до 1944 р.: в ній характеризуються соціально-політичні та правові основи, що склалися в ході боротьби за возз'єднання; друга присвячена подіям 1944—1945 рр.: в ній розглядаються питання державного будівництва на Закарпатській Україні та її возз'єднання з УРСР у червні 1945 р.

У першій частині розкрито класовий характер реакційного законодавства про Закарпаття, розрахованого на обман народних мас, відвернення трудящих від революційно-визвольної боротьби. Однак воля народних мас була непохитною. Вони прагнули возз'єднання з УРСР у складі Радянського Союзу. В монографії дано коротку, але досить влучну характеристику етапів їх боротьби.

У другій частині праці висвітлюється державне будівництво на Закарпатській Україні в 1944—1945 рр. і розкриваються політичні та правові аспекти возз'єднання з УРСР. Саме в цих розділах вводиться найбільше нового матеріалу. Це стосується, зокрема, таких питань, як створення і діяльність народних комітетів, державних установ, народної дружини і т. д. Автори підкреслюють, що, як в державному будівництві, так і в практичній діяльності органи народної влади прагнули творчо використовувати досвід Радянської держави. У монографії ґрунтовно розповідається про підписання в Москві 29 червня 1945 р. договору про Закарпатську Україну, згідно з яким вона виходила із складу Чехословаччини і возз'єднувалася з Радянською Україною у складі СРСР.

Так здійснилася віковична мрія трудящих Закарпаття про возз'єднання з Вітчизною. В рецензованій монографії досить широко відбито соціально-політичні й правові основи цієї важливої події в історії українського і всього радянського народу.

Змістовне дослідження колективу авторів не позбавлене окремих недоліків. Так, на с. 32 невірно оцінюється діяльність Г. Жатковича на Закарпатті в 1920 р. Він був не борцем за права трудящих Закарпаття,

як це стверджується у книзі, а тонким політиком, який намагався завоювати симпатії народних мас для того, щоб утвердити на Закарпатті владу буржуазії та поміщиків. Таку оцінку діяльності Г. Жатковича дано в працях І. М. Мельникової та Б. І. Співака¹. Достовірних фактів для переоцінки його діяльності в авторів книги замало.

На с. 50 вказано, що на V з'їзді Компартії Чехословаччини, який проходив у лютому 1929 р., Генеральним секретарем ЦК КПЧ було обрано Кlementa Готвальда. В джерелі, на яке посилається автор, немає вказівки на те, що в КПЧ була тоді посада Генерального секретаря, лише зазначається, що К. Готвальд увійшов до складу Політбюро ЦК². На с. 54 говориться, що з ініціативи ЦК КПЧ у країні було створено Народний фронт, який набував дедалі більшої популярності серед трудящих. Однак відомо, що, хоча програму боротьби КПЧ за Народний фронт активно підтримували трудящі, створити його не вдалося через ворожу діяльність лідерів соціал-демократичних партій. Не можна погодитися також з тим, що на Закарпатті в 1944—1945 рр. утворився народно-демократичний лад (с. 90—107), як це було в ряді країн Центральної та Південно-Східної Європи. На Закарпатті була встановлена влада трудящих на чолі з робітниками, яка прийняла рішення про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною.

Невдалим є твердження про те, що суд Закарпатської України в 1945 р. перетворився із знаряддя придушення трудящих у знаряддя їх визволення від експлуатації (с. 127). До 1944 р. на Закарпатті не було свого суду, а діяли органи судочинства окупаційних держав (буржуазної Чехословаччини, хортистської Угорщини). Нові ж судові органи дійсно стояли на захисті інтересів трудящих.

Ці та деякі інші упущення не знижують загальної позитивної оцінки рецензованої праці. Вона стане корисною не лише для істориків-науковців, учителів історії та суспільствознавства, а й для пропагандистів і агітаторів, широкого кола читачів.

І. М. ГРАНЧАК (Ужгород)

¹ Мельникова Н. Н. Установление диктатуры чешской империалистической буржуазии на Закарпатской Украине в 1919—1920 гг. // Уч. зап. Ин-та славяноведения АН СССР. — М., 1951. — Т. 41; Співак Б. І. У полум'я революційних боїв. — Ужгород, 1958.

² Очерки истории Коммунистической партии Чехословакии. — М., 1979. — С. 147.

З ДОСВІДУ БОРОТЬБИ КПРС ЗА ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНЕ ЗГУРТУВАННЯ ТРУДЯЩИХ

В. Е. Мельниченко

*Интернациональное сплочение трудящихся:
страницы исторического опыта.*

*Коммунистическая партия — вдохновитель
и организатор интернационального
сплочения трудящихся в 1918—1920 гг.
(на материалах Украины)*

Киев: Изд-во при Киев. гос. цн-те
изд. объединения «Вища школа»,
1986.— 303 с.

В умовах всеосяжної перебудови радянського суспільства XXVII з'їзд КПРС поставив перед учасними суспільствознавцями відповідальні завдання — вивчення і всебічний аналіз досвіду Комуністичної партії по будівництву соціалізму в СРСР, поглиблене дослідження проблем його вдосконалення і як головний результат — широкий вихід суспільних наук на конкретні потреби практики.

Цим вимогам відповідає монографія В. Ю. Мельниченка, присвячена вивченню історичного досвіду КПРС по інтернаціональному згуртуванню трудящих у роки громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції — період безприкладної за своїм напруженням боротьби першої в світі держави диктатури пролетаріату з об'єднаними силами міжнародного імперіалізму, досвіду, в якому немовби акумулювалися всі напрями діяльності Комуністичної партії, партії правлячої, яка забезпечила перемогу нового, соціалістичного ладу.

Досвід КПРС по втіленню в життя принципів пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму набуває особливого значення на сучасному етапі розвитку нашого суспільства. Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов зазначав на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК партії, що «немає жодного принципового питання, яке ми могли б, як у минулому, так і тепер, розв'язати без урахування того, що живемо в багатонаціональній країні»¹. Сьогодні, коли процеси інтернаціоналізації поглиблюються, своєчасне і справедливе розв'язання всіх питань, що виникають в сфері національних відносин, можливе тільки за умов врахування інтересів кожної нації і народності на шляху їх розквіту і дальшого зближення. «Весь наш досвід показує, — наголошував М. С. Горбачов, — націоналістичним пошестям може бути успішно протипоставлений тільки послідовний, витриманий інтернаціоналізм... В. І. Ленін вчив «уміти бути... інтернаціоналістом на ділі», і наш обов'язок — не переривати це навчання»².

Саме в такому аспекті побудовано багатопланове дослідження В. Ю. Мельниченка, характерною рисою якого є нетрадиційний підхід до розв'язання актуальної проблеми, вагомі узагальнення і висновки.

Глибоко володіючи марксистсько-ленінською методологією, узагальнивши надбання радянської історіографії з проблеми і ввівши в обіг новий документальний матеріал, автор всебічно розкриває діяльність Комуністичної партії по інтернаціональному згуртуванню трудящих у багатонаціональній країні в найбільш відповідальний період її історії, коли проти неї виступили всі реакційні сили старого світу, найбільші імперіалістичні держави.

Особливістю творчого підходу автора до розробки проблеми є те, що він розкриває досвід діяльності Комуністичної партії по інтернаціональному згуртуванню трудящих у тісному зв'язку і крізь призму здійснення її інтернаціоналістської національної програми. Саме такий підхід дав можливість В. Ю. Мельниченку не тільки по-новому висвітлити найбільш складні питання проблеми, а й діалектично зв'язати минуле з сьогоденням, зробити висновки з минулого, корисні для практики вдосконалення соціалізму, зміцнення дружби народів СРСР.

Хоча автор поставив своїм завданням дослідити теоретичну, політичну, організаційно-ідеологічну та політико-виховну роботу Комуністичної партії по інтернаціональному згуртуванню трудящих на матеріалах України, він значно розширив рамки праці за рахунок глибокого узагальнення теоретичної спадщини В. І. Леніна з питань пролетарського інтернаціоналізму.

Широко висвітливши вклад В. І. Леніна в розробку теорії пролетарського інтернаціоналізму і поєднання її з революційно-перетворюючою практикою, дослідник показує, що вождь соціалістичної революції приділяв постійну увагу розвитку інтернаціональних процесів у Радянській країні. Ленінські думки і настанови з питань пролетарського інтернаціоналізму покладені в основу всієї праці. В монографії відображено інтенсивний процес теоретичної розробки питань пролетарського інтернаціоналізму в перші роки після перемоги Великого Жовтня, наводяться ленінські оцінки перших результатів практики інтернаціонального згуртування трудящих, зокрема її величезного впливу на розвиток нових міжнародних відносин, світового революційного процесу.

Після соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату пролетарський інтернаціоналізм став корінним принципом політики Комуністичної партії як усередині країни, так і на міжнародній арені. В книзі висвітлено інтернаціоналістську політику РКП(б) щодо українського народу, створення передумов для досягнення єдності нового, соціалістичного суспільства. Трудящі України, які протягом багатьох десятиріч вели спільну з трудящими Росії класову боротьбу проти самодержавства, за перемогу соціалістичної революції, виступили ініціаторами об'єднання радянських республік на засадах федерації.

На прикладі створення Комуністичної партії України В. Ю. Мельниченко показує, як РКП(б), що виникла, будувалась і розвивалась як партія справжніх інтерна-

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 27—28 січ. 1987 р.— К., 1987.— С. 37.

² Там же.— С. 38.

ціоналістів, після перемоги соціалістичної революції в умовах національно-державного будівництва, утворення радянських республік знайшла нові організаційні форми. Створення Компартії України на правах місцевої територіальної організації — складової і невід'ємної частини єдиної Комуністичної партії — дало можливість в умовах багатонаціональної федеративної держави, що ще складалася, відображати загальнопартійні інтереси, зберігаючи цілісність партії і водночас враховуючи місцеві національні особливості. Автор переконливо доводить, що створення Комуністичної партії України — однієї з перших республіканських компартій — мало велике значення, оскільки було практичним втіленням ленінських принципів партійного будівництва — демократичного централізму і пролетарського інтернаціоналізму.

Дослідник об'єктивно висвітлює складний процес пошуків більшовиками України шляхів об'єднання парторганізацій і єдиною можливою у нових умовах організаційної форми партійного будівництва. Під кутом зору інтернаціональної єдності автор дає наукові оцінки розбіжностей у підході ряду керівних партійних працівників України до розв'язання цього кардинального питання. На основі нових матеріалів він вносить істотні корективи у розуміння причин виникнення різних поглядів з питань тактики і оцінки рушійних сил революції, у визначення місця і значення Таганрозької наради на шляху до об'єднання більшовицьких організацій України.

У монографії розкривається процес подолання сепаратистських тенденцій серед деяких керівних працівників Компартії України, які намагалися розірвати союз Радянської України і Радянської Росії, виступали проти єдності РКП(б). Їх розколюницьким діям була дана гідна відсіч монолітною республіканською організацією.

Останнім часом у радянській історіографії значна увага приділяється утворенню в складі ленінської партії іноземних комуністичних груп РКП(б), які очолили рух зарубіжних трудящих, що перебували тоді в нашій країні, на підтримку соціалістичної революції, захист її завоювань. Однак уперше в комплексному дослідженні розглядається процес втілення ленінського принципу пролетарського інтернаціоналізму не тільки при створенні республіканських компартій, а й національних комуністичних секцій та іноземних груп. Особливий інтерес становлять сторінки монографії, присвячені такому недостатньо дослідженому питанню, як будівництво національних секцій у складі КП(б)У. Саме вони проводили партійно-політичну, агітаційно-пропагандистську та організаторську роботу серед комуністів національних меншостей. Вперше ґрунтовно показано допомогу ЦК КП(б)У в їх створенні та ідейно-організаційному зміцненні, у подоланні сепаратизму єврейських національних секцій, а також зміни форм організації комуністів національних меншостей, викликані новими умовами на завершальному етапі громадянської війни. В книзі найбільш повно в українській радянській історіографії вис-

вітлено хід організації іноземних комуністичних груп на Україні, коли наприкінці березня 1919 р. сюди перенесла свою діяльність Федерація іноземних комуністичних груп РКП(б).

Під «інтернаціоналізмом на ділі» В. І. Ленін розумів правильне поєднання національного та інтернаціонального в діяльності комуністичних партій, усіх загонів революційного руху. Цей основний принцип інтернаціоналізму визначив і структуру рецензованої праці.

Одним з напрямів дослідження є вивчення боротьби Комуністичної партії за інтернаціональну солідарність трудящих двох найбільших республік — Радянської Росії і Радянської України, союз яких почав складатися з перших днів становлення української радянської державності. В монографії показано, як В. І. Ленін, ЦК РКП(б), зберігаючи «архітакт національний», неухильно дбали про встановлення небачених раніше в історії федеративних відносин між радянськими республіками, їх тісну політичну єдність.

Цікавим є висновок автора про те, що в умовах гострої класової боротьби, яка проходила навесні 1919 р., зусилля націоналістичної контрреволюції були спрямовані на розрив інтернаціональної єдності трудящих двох братніх народів. Хоча в українській радянській історіографії є ґрунтовні монографічні дослідження, в яких міститься докладна характеристика російських і українських дрібнобуржуазних партій, авторові все ж, на нашу думку, не треба було уникати цього питання і таким чином ґрунтовніше викрити їх антинародну діяльність, яка в умовах коливань селянства становила значну небезпеку для єдності народних мас Радянської України і Радянської Росії.

Автор не замовчує труднощі, які довелося долати ЦК РКП(б) у зв'язку з тим, що деякі керівні радянські і партійні працівники, не розуміючи діалектики боротьби за інтернаціональне згуртування трудящих, завдавали шкоди здійсненню національної політики партії. Нові матеріали дали можливість досліднику повніше показати керівну роль В. І. Леніна, ЦК РКП(б) у виробленні правильної політики Компартії України щодо дальшого зміцнення федеративних зв'язків Радянської України і Радянської Росії. Це мало велике значення для долі українського народу, боротьби послідовних ленінців з «лівими комуністами», націонал-ухильниками, проявами великодержавного шовінізму, за утвердження інтернаціоналістських принципів партійного і радянського будівництва.

Праці В. Ю. Мельниченка притаманний полемічний, наступальний характер. Особливо актуальною є сьогодні аргументована критика автором «теорій» сучасних апологетів буржуазного націоналізму, «радянологів», які беруть на озброєння застарілу зброю своїх попередників.

Показуючи історичне значення військово-політичного союзу радянських республік, В. Ю. Мельниченко акцентує увагу читача на тому, що він став можливим лише завдяки ленінській інтернаціоналістській

національний політиці і був важливим етапом на шляху до утворення союзу радянських республік. Разом з тим автор підкреслює, що військово-політичний союз мав оборонний характер і був спрямований на захист завоювань соціалістичної революції. На підставі останніх досягнень радянської історичної науки В. Ю. Мельниченко доводить, що більшість воїнів Червоної Армії становили росіяни. Однак трудящі України також внесли вагомий вклад у спільну боротьбу проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. Інтернаціональна єдність трудящих різних національностей сприяла захисту першої в світі держави диктатури пролетаріату від посягань імперіалістичних держав.

Дослідник показує, що ставлення до військово-політичного союзу стало своєрідною лакмусовою реакцією, яка швидко і чітко виявила антинародну суть політики дрібнобуржуазних націоналістичних партій боротьбистів і «незалежників», прискорила їх крах.

У монографії висвітлено недостатньо досліджені питання політико-виховної роботи партії як могутнього засобу інтернаціональної згуртованості трудящих, показано процес вироблення, за висловом В. І. Леніна, «свідомості солідарності», активної інтернаціоналістської позиції народних мас у роки громадянської війни. Досліджується партійне керівництво більшовицькою пресою, яка здійснювала інтернаціоналістське виховання трудящих, викриття нею дрібнобуржуазного націоналізму націоналістичних партій. У книзі розкривається зміст і форми усної пропаганди та агітації, розповідається про диференційований підхід до різних груп населення.

Діяльність національних комуністичних секцій РКП(б), які були ефективним каналом впливу ленінської партії на широкі маси трудящих різних національностей, підготовці пропагандистів ленінської школи, борців за пролетарську солідарність присвячено окремий параграф монографії. Автор докладно висвітлює багатопланову агітаційно-пропагандистську роботу національних секцій, створених при місцевих комітетах КП(б)У, допомогу, яку подавав їм ЦК Компартії України в справі налагодження випуску періодичних видань, в організації пролетарських сил кожної народності, що сприяло викриттю антинародної політики буржуазних і дрібнобуржуазних націоналістичних партій. Як справедливо відзначає В. Ю. Мельниченко, вперше в історії ленінська партія піднесла виховну роботу по інтернаціональному згуртуванню трудящих до рівня державної політики, надала їй всенародного характеру.

В монографії розглядається новий аспект діяльності КП(б)У — виховання у трудящих почуття пролетарської солідарності, вироблення в них активної класової, інтернаціоналістської позиції. Автор доводить,

що вже в роки громадянської війни робітничий клас України глибоко усвідомлював свій інтернаціональний обов'язок. Це знаходило вияв, зокрема, у підтримці ним пролетарської революції в Угорщині, радянських республік у Баварії і Словаччині тощо. Нові, раніше неопубліковані документи дали можливість досліднику показати широкую картину масштабів і характеру допомоги, поданої їх трудящим робітниками України. Правда, автору слід було чіткіше визначити, коли саме ЦК РКП(б) і Рада Праці і Оборони поставили перед Центральним Комітетом Компартії України, її робітничим класом першочергове завдання щодо мобілізації всіх сил на боротьбу з Денікіним, що перешкодило поданню термінової допомоги Угорській Радянській Республіці. Це дозволило б йому критичніше підійти до оцінки ряду публікацій, що продовжували з'являтися на сторінках періодичних видань.

Цікавим є підхід автора до висвітлення інтернаціоналістської діяльності Компартії України — бойового загону РКП(б), її участі у заснуванні III, Комуністичного Інтернаціоналу, внеску у пропаганду його діяльності, розповідь про агітаційно-пропагандистську роботу делегатів I конгресу Комінтерну на Україні.

Багато місця приділено в книзі діяльності іноземних робітничих груп на Україні в роки боротьби проти інтервенціоністських військ і білогвардійської та буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Наведено чимало нових матеріалів про координацію роботи місцевих партійних комітетів з іноземними комуністичними групами, значний внесок останніх у захист завоювань соціалістичної революції, формування інтернаціональних частин Червоної Армії, проведення роз'яснювальної діяльності у військах інтервентів, в результаті чого відбувалося революціонізування солдатів ворога, революційну агітацію і пропаганду серед співвітчизників, а також величезну морально-політичну підтримку інтернаціоналістами трудящих Країни Рад. Як зазначає автор, більшовицька партія щедро ділилася досвідом революційного перетворення суспільства, тим самим виконуючи свій інтернаціональний обов'язок перед національними загонами міжнародного комуністичного і робітничого руху.

Монографія В. Ю. Мельниченка — серйозне наукове дослідження, для якого характерний масштабний підхід до проблеми, новаторська постановка багатьох ще не досліджених питань, глибокі узагальнення і висновки. У ній ґрунтовно висвітлюється багатий досвід Комуністичної партії, на необхідності якнайширшого використання якого наголошувалося в матеріалах XXVII з'їзду КПРС і січневого (1987 р.) Пленуму ЦК партії.

О. П. ШУСЬ (Київ)

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРО УНІВЕРСИТЕТИ РОСІЇ СЕРЕДИНИ ХІХ СТ.

Р. Г. Эймонтова

*Русские университеты на грани двух эпох:
От России крепостной
к России капиталистической
М.: Наука, 1985.— 350 с.*

Період, який досліджується в праці, — рубіж 50—60-х років ХІХ ст. — ознаменував собою перехід Росії від феодально-кріпосницького ладу до капіталістичного. Об'єктом вивчення автор обрала російські університети, які відігравали значну роль у роки суспільно-політичного піднесення і революційної ситуації, що характеризувалася пожвавленням демократичного руху та ідеологічної боротьби, якісними змінами у всій соціальній системі. Це позначилося і на розвитку університетів. Головну увагу в книзі приділено висвітленню процесів, що відбувалися в них відповідно до соціально-економічних і політичних зрушень в країні. Постановку цієї проблеми та її розв'язання, що вперше здійснені у такому розрізі в радянській історіографії, слід лише вітати, оскільки автор, спираючись на марксистсько-ленінську методологію, використовуючи багатий фактичний матеріал, критично осмислюючи широке коло джерел і літератури, зуміла дати оригінальну комплексну розробку ряду питань історії вищої освіти як складової частини історії культури Росії в середині ХІХ ст.

Висвітлюючи значення університетів у житті країни в цілому і розкриваючи становище в кожному з досліджуваних (Московському, Петербурзькому, Казанському, Харківському та Київському) зокрема, автор переконливо доводить, що між справжньою їх діяльністю і тим завданнями, які висували перед ними правлячі класи, була величезна невідповідність. Всі директивні матеріали царського уряду були спрямовані на збереження існуючих порядків та «захист» молоді від «шкідливих» ідей, що особливо було характерним наприкінці 40-х років у зв'язку з піднесенням революційного руху. Царизм регламентував всі основні сфери університетського життя: добір кадрів, зміст викладання, тематику наукових пошукув тощо.

Розкриваючи роль професури у розвитку університетської освіти, суспільної думки, автор виділяє у їх середовищі два типи: тих, які пристосовувалися до урядових вимог, і професорів-просвітителів. Між обома цими групами викладачів в університетах відбувалися зіткнення з ідейних причин.

Змальовуючи багатопланову картину діяльності університетів протягом 40—50-х років ХІХ ст., автор дійшла висновку про неминучість конфлікту між університетами та самодержавством. І в зв'язку з цим цілком слушно зауважує, що урядова політика завела ці навчальні заклади у безвихідь, що вони були неспроможні виконати своє пряме призначення (с. 85—86). Прав-

лячі кола, відчуваючи з часом гостроту такого становища, намагалися знайти вихід з нього. Було вжито деяких заходів, які певною мірою пом'якшували конфліктність ситуації. Насамперед, це відбулося на змінах у викладацькому складі університетів. Наприклад, з колишніх професорів-юристів Харківського університету залишилися тільки троє. Це були кращі його викладачі — Д. І. Каченовський, А. І. Палюмбецький і О. Г. Станіславський. Серед нового поповнення цього вузу автор називає філолога О. О. Потебню, хіміка М. М. Бекетова, юриста С. В. Пахмана та ін. Аналогічні позитивні зрушення відбулися в Петербурзькому і Казанському університетах. Менше всього поновився викладацький склад наймолодшого на той час Київського університету (с. 110—116).

На прикладах цих навчальних закладів у праці розглянуто процес зміни поколінь російської наукової інтелігенції середини ХІХ ст. Молоді вчені, які прийшли на зміну професорам миколаївських часів, були більш сприйнятливими до нових явищ і теорій у науці та житті і являли собою тип «нових людей». Поступово відбувалися й вагомні зрушення у навчальному процесі в університетах. Зокрема, на передній план почали висуватися суспільствознавчі дисципліни: історія, політична економія, правознавство. Класична філологія, яка переважала раніше, дедалі більше втрачала своє значення. Розкриваючи на конкретних прикладах з життя кожного університету ці зрушення, автор звертає увагу на те, як поступово змінювався характер викладання, як передовою професурою дедалі частіше порушувалися злободенні суспільні питання. Відбулися зміни й в оцінці форми лекцій. Замість красномовства, яке побутувало раніше, зовнішнього ефекту утверджувалася та цінувалася насамперед оригінальність думки, її співзвучність передовим ідеям часу, простота і ясність викладу (с. 123, 127).

Усі ці зміни, звичайно, не могли не відбитися на активізації наукової діяльності університетів. Зокрема, автор виділяє досить цікавий момент: потяг в середовищі учених до колективних досліджень (с. 134). Це не лише позначилося на функціонуванні деяких наукових товариств, що, як правило, мали найтісніший зв'язок з університетами, а й сприяло пошукам нових форм спілкування вчених (наприклад, таких, як періодичні наукові з'їзди), посиленню їх контактів з колегами із західних країн. Досліджуючи у зв'язку з цим значну кількість документів, автор простежує тенденцію перетворення університетів з «розсаджених готових знань» у центри розвитку науки, а також доходить висновку, що назріло питання про перегляд структури і характеру університетської освіти.

В роки демократичного піднесення університети сприяли пропаганді суспільно-політичних ідей, знайомили широку громадськість з науковими досягненнями. При цьому діяльність професорів-просвітителів не обмежувалася аудиторіями. Вони

поширювали передові погляди через публікації в журналах та газетах, організовували безкоштовні недільні школи для трудящих. Ініціатива створення останніх належить київським студентам на чолі з істориком П. В. Павловим. Саме участь в освітній справі університетських викладачів, як підкреслює автор, підносила її рівень у цілому (с. 169).

У зв'язку з цим безумовний інтерес становить здійснений у книзі аналіз освітнього руху того часу, коли в ньому чітко простежувалися різні тенденції й різний підхід до проблем сучасності взагалі і до діяльності на ниві освіти зокрема. Розглядаючи вивив цих тенденцій, автор робить висновок, що освітня діяльність університетів була об'єктивно необхідною. Крім того, діяльність просвітителів, яку розглянуто конкретно по кожному з досліджуваних університетів, дала змогу їй констатувати, що ліберальна професура мала пряме відношення до буржуазних перетворень 60-х років (с. 200, 207, 216, 218, 237).

Чільне місце у книзі відведено студентству того періоду. Використовуючи багатий фактичний матеріал, автор дослідила студентський рух в усіх його виявах, показала, що він був складовою частиною суспільно-демократичного руху в країні у період революційної ситуації.

Цілком задовольняє, на наш погляд, критичний аспект книги. Останній виявився насамперед в оцінці автором стану університетської освіти, розвитку науки напередодні першої революційної ситуації в Росії.

ДО ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ XII СТ.

В. Ю. Франчук.

Киевская летопись:

Состав и источники в лингвистическом освещении

Київ: Наук. думка, 1986.—183 с.

Ні західноєвропейські хроніки з їх лаконічною й сухуватою інформацією, ні візантійські історичні твори, наскрізь пройняті дидактикою і провіденціалізмом, не можуть зрівнятися з давньоруськими літописами за широтою історичного змісту й художньо-літературними особливостями. Ось чому вивчення цього невичерпного джерела знань про давньоруське минуле російського, українського й білоруського народів продовжує залишатися актуальним завданням радянської науки.

В розглядуваному дослідженні йдеться про перлину вітчизняної історіографії та літератури — Київський літопис XII ст., якому, за визнанням фахівців, немає рівних у давньоруському письменстві за багатством історичної інформації, глибиною філософських узагальнень, довершеністю літературного і мовного викладу.

Поряд з цим деякі сюжети монографії варто було б поглибити. Так, більшої уваги автора, на нашу думку, заслуговувало висвітлення взаємозв'язків університетів. Матеріал, що є у праці, давав змогу це зробити.

Враховуючи той факт, що в книзі розглядається діяльність не тільки Петербурського і Московського, а й трьох інших університетів, то доцільно було б показати особливості умов їх функціонування, підкресливши водночас загальні тенденції. На наш погляд, термін «російські університети», що його вживає автор, не зовсім точний. Правильніше було б спиратися на термін «університети Росії» як узагальнюючий для усіх досліджуваних навчальних закладів. Щодо терміну «російські університети», то його вживання, на наш погляд, правомірне при визначенні структури цих навчальних закладів, яка істотно відрізнялася, наприклад, від німецької, що була характерною для Дерптського та Віленського університетів.

Однак усе вищесказане не применшує достоїнств рецензованої праці. Висвітлюючи діяльність університетів, книга дає чітке уявлення про те, що в них як у дзеркалі відбилася суспільно-політична атмосфера Росії 50—60-х років минулого століття. Вона, безумовно, сприятиме глибшому розумінню цієї проблеми, наштовхне дослідників на вивчення її нових аспектів.

Л. Г. МАЛЬЦЕВА (Київ),

Н. А. ШИП (Київ)

Як відомо, Київський літопис є найбільшою за обсягом складовою частиною Іпатіївського ізводу — одного з основних джерел з історії й культури Давньої Русі IX—XIII ст. Дві інші його частини — «Повість временних літ» і Галицько-Волинський літопис — вже вивчалися істориками й літературознавцями, перекладалися на сучасні російську та українську мови. І тільки Київський літопис досі залишався маловивченим.

Тому книжку В. Ю. Франчук, що давно вже відома своїми працями з давньоруського літописання, без сумніву, з інтересом сприймуть фахівці з історії та культури Київської Русі.

Дослідниця обстоює у праці чітку й сучасну наукову ідею: характеристика мовно-стилістичних особливостей Київського літопису дає можливість вичлентити й проаналізувати його складові частини, виділити джерела, якими користувалися його автори і редактори. Не можна з упевненістю сказати, які науці більше — історії чи літературі — належить ця пам'ятка. Адже не випадково вже більше двохсот років вивченням вітчизняного літописання займаються літературознавство й історичне джерелознавство, лінгвістика й археологія, етнографія й цілий ряд допоміж-

них дисциплін: палеографія, дипломатика, історична хронологія тощо.

Створивши загалом лінгвістичне дослідження, В. Ю. Франчук не зміг (та, без сумніву, й не ставив перед собою такого завдання) обійти увагою історичні сюжети Київського літопису. Тому розглянемо її працю саме в цьому аспекті.

Формулюючи поставлене перед собою завдання, дослідниця підкреслила, що вона має на меті простежити особливості мови окремих авторів Київського літопису, а не аналізувати його як цілісну систему (так звичайно робили її попередники). Здійснити це дуже нелегко, якщо взяти до уваги, що складові частини літопису, які весь він в цілому, неодноразово редагувалися й переписувалися ще в давньоруські часи. Однак В. Ю. Франчук успішно справилася з цим завданням.

Автор розглянула лексику, образні засоби, структуру мови та прийоми подання літописного тексту. Вона простежила вплив усної поетичної творчості на мовні особливості пам'ятки. В основу побудови тексту, вважає В. Ю. Франчук, авторами літопису покладено хронологічне впорядкування матеріалу. Вивчивши час створення літописних статей, дослідниця зуміла виокремити особисті вставки редакторів і складачів тих чи інших частин пам'ятки. Аналіз інших аспектів їх творчості, зокрема релігійно-філософських сюжетів, особливостей лексики тощо, допомогли автору книжки визначити, хто ж був основним редактором літопису і охарактеризувати Мойсея Видубицького як одного з найбільш освічених і літературно обдарованих людей свого часу.

Дослідниця приділила багато уваги питанню визначення авторства різних складових частин Київського літопису. Докази лінгвістичного характеру автор підтверджує висловлену свого часу Б. О. Рыбаковим думку про те, що одним з головних його авторів є київський боярин Петро Бориславич. Однак, на наш погляд, докладнішого обґрунтування потребує твердження, що після значної перерви, у 90-х роках XII ст. він знову продовжив літопис.

Особливий інтерес викличуть в істориків і літературознавців оригінальні доводи В. Ю. Франчук щодо автора «Слова о полку Ігоревім». Одним з головних аргументів дослідниці на користь того, що ним був Петро Бориславич, стали особливості слововживання у Київському літописі й «Слові». Як приклади вона наводить не лише тотожні окремі (навіть рідкісні) слова, а й цілі словосполучення і вислови.

Проте, на нашу думку, виявлені автором елементи лексичної й синтаксичної близькості Київського літопису й «Слова о полку Ігоревім» свідчать не стільки про конкретного автора останнього, скільки про коло (хай і досить вузьке) осіб, звідки він міг вийти, а також про особливості літературної мови того часу.

Досить переконливо спростовує В. Ю. Франчук гіпотези про князівське походження автора «Слова». Вона слушно зауважує, що творця пам'ятки шукають зви-

чайно серед найближчого оточення Ігоря Святославича, не цікавлячись тим, чи мали ці люди які-небудь літературні твори чи хоча б здібності до їх написання. На думку дослідниці, те, що іменник «князь» більше 30 разів трапляється у «Слові», зовсім не означає, що його автора слід шукати в князівському середовищі. Якраз навпаки. Літописи XI—XII ст. свідчать, що князі ніколи не зверталися один до одного, користуючись таким іменником.

Для цього вони вживали інші слова, що означали родинні (бо всі вони були членами однієї великої князівської сім'ї, «Володимирова племені») і водночас ієрархічні стосунки. Натомість люди, що стояли на суспільних сходинах нижче, мали називати їх «князь» і «господин». Згадаймо звернення автора «Слова» до суздальського володаря: «Великий княже Всеволоде!» або до Ярослава Галицького: «Стреляй, господине, Кончака...». Таким чином, припущення про авторство Петра Бориславича є ймовірнішим... Та чи варто взагалі шукати творця «Слова»?

Відомі літературознавці, зокрема академік Д. С. Лихачов, вже давно скептично ставляться до таких пошуків, що дедалі активізуються. Ці розслідування не збагачують, як, певно, гадають їх ініціатори, а збіднюють наші уявлення про давньоруську літературу. Адже з літописів часу створення «Слова» нам відомо десь не менше ста імен. То чому лише з їхнього середовища, а не з тисяч інших, не менш (а можливо, й більш) освічених давньоруських людей обов'язково мав бути його автор?

За рамки суто мовознавчої праці виходять, як нам здається, сторінки книжки В. Ю. Франчук, де йдеться про давньоруську дипломатію XI—XII ст., головним чином її лінгвістичні аспекти. Дослідниця сміливо, з вагомими аргументами виступає проти пануючої в нашій науці теорії щодо виключно усного дипломатичного спілкування в Давній Русі, що його обґрунтовували Д. С. Лихачов, І. С. Єрьомін та О. В. Творогов. В. Ю. Франчук доводить безсумнівність існування так званих хресних грамот, про які йдеться у літописах XII—XIII ст., зокрема і в Київському.

Звертаючи увагу на недостатню вивченість дипломатичної термінології Русі ранньофеодального часу, автор рецензованої книжки закликає уважніше поставитися до таких термінів, як «воля», «жалоба», «любовь», «мольба», «правда», «твердь» та ін. За ними, твердить дослідниця, могли приховуватися певні категорії дипломатичних документів. За її спостереженнями, навіть такий термін, як «речь», нерідко означав дипломатичне послання («спасиватися, сослатися речью»).

В заключному розділі праці, присвяченому дипломатичній практиці на Русі XI—XII ст., автор підкреслює, що традиція складання і написання відповідних документів бере початок у X ст. Це підтверджують і дані археології.

Широкому колу вчених стануть у пригоді вміщені в додатку до книжки тексти

дипломатичних послань, головним чином князівських, виявлені у складі Київського літопису XII ст. Цим дослідниця продовжила традицію, започатковану ще Б. О. Рибаківим у широко відомій його праці «Давня Русь. Перекази. Билини. Літописи» (М., 1963). Вона наголосила на тому, що сутю лінгвістичні аспекти такої видатної пам'ятки давньоруського письменства, як Київський літопис, допомагають розширити і конкретизувати наукові уявлення про нього.

Грунтовна, по-дослідницькому серйозна праця В. Ю. Франчук не позбавлена дискусійних оцінок. Однак це, на наш погляд, є не вадою, а її позитивною рисою. Недоліком же є те, що, рішуче виступаючи проти погляду Б. О. Успенського й ряду інших літературознавців на літописи як на «безладну суміш літературних і нелітературних уривків», вона не висловлює тут же власної позиції з даного питання (що правда, це зроблено далі). В тому місці книжки, де йдеться про значення понять «Русь» і «Руська земля», варто було б згадати й про особливості їх вживання у літописах за доби феодальної роздробленості, якій присвячено майже весь Київський літопис (зокрема, звуження гео-

графічних рамок поширення цих термінів до меж самої Київщини).

Не можна погодитися також з тим, що після 1140 р. слово «Русь» означало лише «руський народ» або «руські воїни». Навіть у наведеній В. Ю. Франчук на с. 85 цитаті із статті Київського літопису під 1184 р. це поняття вживається в етнічно-географічному значенні («поехал бо бязе Обовлы Костуковичь... воевать к Руси»). Мабуть, не варто беззастережно приймати на віру думку одного з відомих істориків про те, що начебто дипломатичні акти включалися до Київського літопису без будь-яких змін (с. 96, 112). Як довів О. В. Юрасовський, ряд князівських грамот потрапив до пам'яток в тенденційно переробленому вигляді. Втім і сама дослідниця визнає, що літописці вільно поводилися з дипломатичними документами, «відбираючи для свого викладу лише найбільш суттєве».

Можна з впевненістю твердити, що книжка В. Ю. Франчук буде схвально оцінена лінгвістами, літературознавцями, істориками і всіма, хто вивчає давньоруське літописання.

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

ЦІННЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКО- ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИН

*Документы и материалы по истории
советско-польских отношений
Т. XII. Январь 1961 г.—декабрь 1965 г.*

*Редкол.: сов. часть:
И. И. Костюшко (отв. ред.) и др.;
польская часть:*

Б. Бялокозович (отв. ред.) и др.

М.: Наука, 1986.—576 с.

Вийшов у світ XII том серії документів і матеріалів з історії радянсько-польських відносин, що є цінним джерелом для вивчення багатьох сторінок дружби й співробітництва Союзу РСР та Польщі у 1961—1965 рр. Він вміщує 289 документів, які висвітлюють важливий етап у розвитку двох братніх країн. У Радянському Союзі в ці роки успішно реалізовувалися завдання семірічного плану економічного та соціального розвитку країни (1959—1965 рр.). В 1961 р. на черговому з'їзді КПРС була прийнята третя Програма партії, що визначила завдання народу по всебічному розвитку матеріально-технічної бази соціалізму, вдосконаленню суспільних відносин й вихованню нової людини. Дostroковим був виконаний семірічний план у галузі промисловості, зросла продукція сільського господарства. Радянська наука досягла нових успіхів, були здійснені перші польоти людей у космос. Зміцніли позиції Радянської країни у міжнародному житті.

В цей же період Польська Народна Республіка втілювала в життя рішення III та IV з'їздів ПОРП, план «модернізації й технічної реконструкції» виробництва. За 1961—1965 рр. національний дохід зріс на 35%, валова продукція промисловості — на 50%, сільського господарства — на 15%. Країна досягла значних успіхів у вирішенні соціальних питань, в галузі науки й культури, освіти та охорони здоров'я. Успішний побудови нового суспільства в СРСР і ПНР сприяло братерське співробітництво між ними як на двосторонній основі, так і в рамках Ради Економічної Взаємодопомоги та Організації Варшавського Договору.

Ряд документів збірника розкриває ідейну спільність КПРС і ПОРП, що спирається на принципи марксизму-ленінізму, інтернаціоналістську політику й тісну взаємодію братніх партій, а також показує їхню роль у розвитку радянсько-польських відносин (док. №№ 23, 45, 47, 50, 80, 106, 139, 213, 253 та ін.).

Про значні масштаби й взаємовигідність економічного співробітництва, зростаюче значення спеціалізації та кооперації промислового виробництва обох країн свідчать документи №№ 72, 132, 288 та багато ін. Радянський Союз подав братній країні технічну допомогу у розвитку важкої промисловості, використанні атомної енергії в мирних цілях, будівництві ліній електропередач та постачанні електроенергії, а також нафти по нафтопроводу «Дружба» (док. №№ 55, 132, 181, 210, 222 та ін.). В рамках науково-технічного співробітництва в 1961—1965 рр. Радянський Союз і Польща взаємно обмінювалися

комплектами технічної документації, знайомилися з досягненнями спеціалістів обох країн у різних галузях народного господарства (док. №№ 69, 71, 110, 150, 175, 202, 221, 247, 277 та ін.). Привертають увагу матеріали про зростання товарообігу між СРСР і ПНР, поширення їхніх зв'язків у рамках РЕВ, зокрема, участь в організації Міжнародного банку економічного співробітництва, створенні спільного парку товарних вагонів тощо (док. №№ 57, 91, 127, 160, 206 та ін.). Документи збірника характеризують широкий розмах і плідне культурне й наукове співробітництво між Радянським Союзом та Польщею. Цікавою, на наш погляд, є добірка матеріалів про взаємозв'язки наукових установ Академії наук СРСР і Польської Академії наук, науково-дослідних центрів, вищих учбових закладів (док. №№ 58, 130, 138, 156, 282, 287 та ін.). У згадані роки поглиблювалося співробітництво між профспілковими, жіночими та молодіжними організаціями, комітетами прихильників миру, товариствами дружби двох братніх країн (док. №№ 56, 81, 90, 134, 155, 208, 230, 244). У рецензованій праці значну увагу приділено розкриттю миролюбної зовнішньої політики СРСР та ПНР, показу їхнього співробітництва у справі збереження й зміцнення миру в Європі та усьому світі (док. №№ 70, 76, 185, 196, 212, 232). Важливість такого курсу обох країн обумовлювалася складною міжнародною обстановкою, гонкою озброєнь, посиленням агресивних тенденцій у США та інших капіталістичних країнах Заходу. Збірник містить радянські та польські пропозиції про загальне і повне роззброєння, безпеку та співробітництво в Європі, створення безатомної зони у Центральній Європі тощо (док. №№ 53, 70, 73, 75, 76, 86 та ін.).

Значною подією в радянсько-польських відносинах було оновлення в 1965 р. Договору про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво між Радянським Союзом та Польщею від 21 квітня 1945 р. (док. № 252). Новий договір став основою дальшого зміцнення дружби між радянським і польським народами за їх плідного співробітництва на користь загальної справи соціалізму й миру.

Увагу дослідників привернуть вперше опубліковані документи, що зберігаються як в радянських (Архів Академії наук СРСР, Архів зовнішньої політики СРСР та ін.), так і польських (Архів Центральної Спілки профспілок Польщі, Архів Міністерства культури та мистецтва ПНР) архівах. Крім того, 52 документи у перекладі російською мовою надруковано вперше. Серед них чимало таких, що стосуються відносин Української РСР з братньою

Польщею. В них йдеться про відзначення 125-річчя з дня народження видатного польського революціонера Я. Домбровського в УРСР (1961 р.), проведення «Року Шимановського» з нагоди 25-ої річниці від дня смерті цього композитора (1962 р.). В багатьох містах республіки пройшли вечори музики, присвячені творчості Кароля Шимановського. У Кіровограді, на будинку, де він жив і працював, було відкрито пам'ятну меморіальну дошку. 150-річчю з дня народження польського письменника-гуманіста Ю. І. Крашевського був присвячений літературний вечір у Житомирі. Документи збірника розповідають про творче співробітництво між Львівським та Познаньським оперними театрами, свідчать про зв'язки Київського та Ягеллонського університетів. Деякі з них висвітлюють тісні контакти шахтарів Донецчини та Сілезії (док. №№ 54, 74, 120, 136, 129, 199, 274).

Слід підкреслити високу ідейну спрямованість збірника документів. При його підготовці науковці СРСР та ПНР вивчили матеріали 23 радянських і 10 польських архівів. Важливо, що багато документів супроводжуються коментарями. В кінці тому вміщено хроніку найважливіших подій, перелік документів і покажчики імен, географічних назв, партій, організацій та установ, періодичної преси.

Варто висловити й деякі побажання. Насамперед, у збірнику недостатньо висвітлені інтернаціональні зв'язки в галузі науки, особливо наукової громадськості, яка бере активну участь у вирішенні важливих питань, що стосуються розробки історичних й соціально-політичних джерел дружби радянського й польського народів. Слід відзначити, що за останні роки особливо розширилися прикордонні зв'язки між СРСР та ПНР. Однак про це у збірнику говориться дуже мало.

Хотілося б більше ознайомитися з важливими та цікавими документами, вилученими не з періодичної преси, а з архівів, особливо дипломатичних.

Прикро, що такий цінний збірник документів вийшов занадто малим тиражем — 950 примірників.

Однак, незважаючи на вищезгадані недоліки, рецензована праця є вагомим джерелом для науковців, студентів і аспірантів — істориків, міжнародників, а також для працівників громадських установ, членів Товариства радянсько-польської дружби, широкого кола читачів, які знайдуть у документах відповіді на ряд питань з радянсько-польського співробітництва періоду 1961—1965 рр.

С. М. АНТОНЮК (Київ),
Л. Д. ВАСИЛЬЄВА (Київ)

ПОТЕНЦІАЛ ПОЛІТИЧНОЇ МУДРОСТІ
ПРОТИ ВОЄННО-ПРОМИСЛОВОГО
КОМПЛЕКСУ

H. Neubert.

*Europa 1945 — Europa 1985:
Realitäten, Wandlungen, Perspektiven*
Berlin: Dietz Verlag, 1985.— 228 S.

X. Нойберт.

*Europa 1945 — Europa 1985:
Realität, Probleme, Perspektiven*
Berlin: Dietz Verlag, 1985.— 228 S.

Майбутнє Європи належить не тільки їй. Так само, як і її минуле. Об'єктивні закони розвитку людства зумовлюють посилення інтегрованості політичних процесів на міжнародній арені, поглиблення їх взаємозв'язку і взаємовпливу. До того ж історія виділила Європу в особливий регіон, де виникають і проходять становлення багато політичних процесів. Це стосується й такого важливого явища, як боротьба за утвердження безпечного характеру міжнародного розвитку. Адже дві світові війни, що зародилися на цьому континенті, залишили кривавий слід у серцях мільйонів людей нашої планети.

Практика міжнародних відносин знає два підходи до розв'язання проблеми безпеки. Історично першим існував і продовжує визначати інші зовнішню політику капіталістичних країн підхід, який відповідає корінним інтересам військово-промислового комплексу і базується на твердженні про те, що безпека держави гарантується силою зброї, якою вона володіє, і перебуває у прямій залежності від цього. Тобто, чим більше в країні озброєнь, тим надійніша, мовляв, її безпека. Така позиція, стимулюючи гонку озброєнь, визначає не прагнення до миру, а балансування на грані війни. «Безпека» при цьому гарантується загрозю застосування сили у відповідь. В сучасних умовах рівень нагромаджених озброєнь та їх якість є такими, що ця концепція веде до створення реальної загрози розв'язання воєнного конфлікту з непередбачуваними наслідками не лише для його ініціаторів, а й для всього людства.

Імперіалістичний підхід до розв'язання проблеми безпеки суперечить основним тенденціям нашої епохи. Він не тільки не відповідає функціям, які має здійснювати, а й діаметрально протилежний їм. Чим більше озброєнь нагромаджено в державі, тим більша вірогідність втягнення її у збройний конфлікт, виникнення якого певною мірою може мати випадковий характер. Неспроможність такого підходу до проблеми безпеки є одним з проявів (у галузі зовнішньої політики) загальної кризи капіталізму.

Вимогам справжньої безпеки відповідає підхід, висунутий і відстоюваний суспільною системою соціалізму. Він визначає загальну спрямованість зовнішньої політики країн соціалістичної співдружності. Суть його полягає в тому, що озброєння не тільки не гарантують безпеки держави в сучасному світі, а, навпаки, їх обсяг —

обернено пропорційний рівню цієї безпеки. Така позиція відповідає інтересам суспільного розвитку всередині кожної з країн і світу в цілому.

Ці два діаметрально протилежні підходи зумовлюють відрізняючі протистояння політичних курсів соціалістичних і капіталістичних держав на міжнародній арені.

Сучасний науково-технічний прогрес сприяв створенню озброєнь такого характеру і в такому обсязі, що порочність політичного курсу імперіалізму, його протилежність інтересам людства виявляються з особливою силою. Безпечне існування народів можливе лише на основі миру і співробітництва в міждержавних і міжсистемних відносинах. «...Тільки при відмові імперіалізму від спроб вирішити воєнними засобами історичний спір між двома суспільними системами, — наголошував Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, — вдасться ввести міжнародні відносини в русло нормального співробітництва»¹.

Враховуючи все вищесказане, дослідження в галузі гарантування безпеки становлять безсумнівний науковий інтерес, мають велике значення. Рецензована праця відомого вченого з Німецької Демократичної Республіки, директора Інституту міжнародного робітничого руху Академії суспільних наук при ЦК СЕПН, професора Харальда Нойберта присвячена аналізу проблеми європейської безпеки. В ній автор продовжує розробку даної теми, розпочату в його попередніх книгах, що вийшли в НДР — «Антиімперіалістична боротьба і політика мирного співіснування» (1974 р.), «За Європу миру і прогресу» (1978 р.), «Життєво важливе питання людства. Історичні, теоретичні і стратегічні аргументи політики миру марксистсько-ленінських партій і соціалістичних країн» (1980 р.), «Хто загрожує мирові і хто його захищає?» (1983 р.) та ін.

Написана як глибоке наукове дослідження книга, однак, адресується не тільки вченим-суспільствознавцям, а й широкому читачеві, насамперед молоді, яка з власного досвіду не знає, що таке війна. Тому ця праця допоможе молодому поколінню краще розібратися в сучасних процесах міжнародного політичного життя.

Жителі Європи занепокоєні зростанням воєнної небезпеки в світі. Що вони можуть зробити для усунення цієї загрози? Чи є відповідь на це в минулому Європи? Чи можна забувати про уроки історії? Як з них слід насамперед пам'ятати, щоб зберегти мир тепер і в майбутньому? Якою ціною вдалося народам добитися того, що Європа ось уже більше 40 років не знає війни (це найдовший мирний період у новітній історії континенту), і які завдання стоять перед ними нині? Такі питання ставить X. Нойберт і дає відповідь на них у своїй книзі.

Він передусім показує, якими зусиллями і якою ціною завойовувався в жорстокій боротьбі проти фашистської агресії мир. При

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 23 «віт. 1985 р. — К., 1985. — С. 22.

цьому автор підкреслює значення СРСР як головної сили, що розтрощила нацистський милітаризм; розкриває провідну роль комуністів в антифашистській боротьбі в Європі. Яскравим свідченням цього є той факт, що на кінець другої світової війни авторитет і чисельність комуністичних і робітничих партій набагато зросли. В книзі розкрито їх зусилля, спрямовані на демократичні перетворення в країнах Європи, насамперед у Німеччині, наприкінці війни та після її завершення. Особливо важливе значення має аналіз змісту політичної боротьби за згуртування всіх антимілітаристських сил, яку вели комуністи.

В рамках завдань, поставлених у своїй праці, Х. Нойберт розповідає про створення механізму післявоєнного врегулювання та про саме мирне врегулювання, зокрема показує роль Ялтинської (лютий 1945 р.) і Потсдамської (липень — серпень 1945 р.) конференцій у цьому процесі, про створення Організації Об'єднаних Націй, конференцію міністрів закордонних справ країн антигітлерівської коаліції 1946 р. та про підписання мирних договорів між цими державами і колишніми союзниками фашистської Німеччини. Зауваживши, що зрив західними країнами домовленостей, досягнутих у Ялті й Потсдамі, призвів до посилення міжнародної напруженості і «холодної війни», автор розкриває цілі, які переслідували в ній великі імперіалістичні держави, насамперед США.

Безсумнівний інтерес становить зроблений у книзі аналіз передумов, що зробили можливим заострення відносин між колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції, а також розкриття поглядів на цю проблему буржуазних, зокрема американських, дослідників. «Холодна війна», робить висновок автор, виявилася «свого роду реакцією на новий, другий етап загальної кризи капіталізму, який настав після другої світової війни і був позначений дальшим наступом сил соціального прогресу» (с. 60). Це була політика імперіалізму, спрямована проти зусиль країн соціалізму, насамперед СРСР, забезпечити мирний, демократичний розвиток Європи. Виникнення так званого «німецького питання» також стало наслідком цієї згубної для справи миру політики, що свідомо проводилася воєнно-промисловими колами Заходу.

Значну увагу приділено в дослідженні демократичним перетворенням, здійсненим на території НДР до і після її утворення, та викриттю спроб західних держав протидіяти їм, заходам, що їх змушена була вжити німецька робітничо-селянська держава для захисту свого суверенітету.

Важливе місце в праці займає аналіз історії боротьби за мирне врегулювання між НДР, ФРН і Західним Берліном, що привела до підписання в 1972 р. договору про основи відносин між двома німецькими державами. Х. Нойберт розкриває ступінь актуальності теми «німецького питання» в наші дні для справи гарантування безпеки

в Європі (с. 114—115), показує реваншистську суть політики ФРН щодо НДР (с. 116).

Розкриваючи причини, які зумовили розвиток у 70-ті роки процесу розрядки міжнародної напруженості, та відзначаючи його основні етапи, автор підкреслює, що він став результатом упертої боротьби сил миру й соціалізму, усвідомлення західними політиками безпідставності розрахунку на військову силу як аргумент у вирішенні міждержавних суперечностей. Розрядка сприяла зменшенню небезпеки виникнення війни. Мир у Європі став міцнішим.

Однак це було не вигідним найбільш реакційним імперіалістичним колам, які виражали волю воєнно-промислового комплексу, і вони зробили все, щоб зірвати процес розрядки. В праці добре показано інструментарій політики конфронтації, її механізм, за допомогою якого імперіалізові вдалося відкинути світ до реальностей ядерної катастрофи. Все ж на питання про те, чи має Європа перспективу на тривкий мир і соціальний прогрес, автор відповідає ствердно, оскільки мирний потенціал континенту, на його думку, досить значний. Багато чого тут залежить від активності всіх демократичних сил сучасності. Слід при цьому враховувати й те, що сучасний імперіалізм — явище багатогранне, в тому числі в зовнішньополітичній сфері. Історія свідчить, що, зберігаючи незмінними класові, стратегічні цілі своєї міжнародної політики, він постійно вдосконалює форми їх реалізації, тобто тактику. Істотну роль у визначенні цих форм відіграють різні політичні сили (партії, рухи), які існують в межах капіталістичної системи. Характерною їх особливістю є поєднання двох якостей. По-перше, класово вони належать капіталістичній системі, існують на її основі, черпають у ній життєві сили й підтримку, оскільки система має в них потребу. Водночас, по-друге, ці сили можуть різною мірою економічно й політично протистояти пануючому воєнно-промислому комплексу. А це створює умови для їх взаємодії з демократичними силами Європи, що дуже важливо для оцінки перспектив і напрямів боротьби за безпеку континенту.

Автор не ставив своїм завданням проаналізувати гносеологічні основи та історію розвитку імперіалістичного підходу до проблеми безпеки. Однак потреба у популярному викладі цих питань, зробленому на такому ж високому рівні і з такою ж майстерністю, які притаманні всій книзі, — безсумнівна. В тому числі й з точки зору розгляду факторів, що впливають на формування імперіалістичної політики.

Глибоко аналітична, інформативно наповнена, багато ілюстрована праця Х. Нойберта становить безсумнівний інтерес як для спеціалістів у галузі міжнародних відносин, так і для пропагандистів, широкої читачкої аудиторії. Тому дуже хотілося б побачити її в перекладі на російську або українську мову.

С. М. ВЛАСОВ (Київ)

ВИКРИТТЯ БУРЖУАЗНИХ ФАЛЬСИФІКАТОРІВ МИНУЛОГО І СУЧАСНОГО БУКОВИНИ

М. І. Іванеско

Наклепники на замовлення

Ужгород: Карпати, 1986.— 205 с.

В умовах посилення гонки озброєнь і дальшої ескалації проголошеного адміністрацією Рейгана так званого «хрестового походу» проти країн соціалістичної співдружності наш класовий противник використовує цілу систему економічних, політичних та ідеологічних засобів, розрахованих на підірви соціалізму, його «розмивання». Для проведення антикомуністичної пропаганди та ідеологічних диверсій проти сил миру і прогресу залучені розвідувальні служби, спеціальні установи і кафедри, преса і радіо, телебачення і кіно. На службі імперіалізму — відверто фашистські і неофашистські елементи, міжнародні сіоністські організації, різноманітні емігрантські буржуазно-націоналістичні центри. «...Імперіалізм, — зазначається у новій редакції Програми КПРС, — розпалює і провокує національний егоїзм, шовінізм і расизм, презирство до прав та інтересів інших народів, їх національної культурно-історичної спадщини»¹.

Підірвні акції імперіалістичних центрів, ідеологічні диверсії зарубіжних сіоністських та буржуазно-націоналістичних організацій спрямовані, зокрема, проти населення Чернівецької області Української РСР. «Дослідженням» минулого і сучасного розвитку цього краю займаються кілька інститутів і кафедр «радянології» у США, Канаді, ФРН, а також спеціально створених центрів, як, наприклад, «Український золотий хрест» (Манчестер, США), товариство «Буковина» (Торонто, Канада), Українське культурно-освітнє товариство «Буковина» (Відень) та ін. Великий інтерес до «буковинської тематики» виявляють і румунські буржуазні емігрантські центри, що отаборилися на Заході. Наші ідейні противники всіляко намагаються фальсифікувати історію визвольного руху на Буковині, применшити і спотворити роль комуністичних організацій краю у боротьбі народних мас проти експлуататорів і поневолення Північної Буковини іноземними загарбниками, за її возз'єднання з Радянською Україною. Вони силкуються кинути тінь на історичний акт возз'єднання буковинського краю з УРСР, спалюжити величезні соціальні і політичні звершення, що відбулися за роки Радянської влади на цій колись уярмленій, багаторстраждальній землі. Про все це йдеться у рецензованій книзі.

Автор всебічно розвінчує фальсифікаторські спроби зарубіжних буржуазно-націоналістичних центрів спотворити історію визвольної боротьби на Буковині, «довести», що там буцімто «не було ґрунту» для

соціалістичного руху, «взагалі не існувало» комуністичних організацій (с. 8—9, 43—44 та ін.). На підставі архівних та інших документів, чимало з яких уперше вводяться до наукового обігу, М. І. Іванеско показує, як з 70-х років XIX ст. у краї почали розповсюджуватися твори К. Маркса і Ф. Енгельса, що справили великий вплив на передову місцеву інтелігенцію і поступово проникали у робітниче і селянське середовище. Пізніше на Буковині з'явилися твори В. І. Леніна, ленінська газета «Искра». Все це сприяло створенню передумов для посилення там революційного руху і формування бойових комуністичних організацій. Надійним керівником трудящих краю стала народжена Великим Жовтнем Компартія Буковини (КПБ), заснована у листопаді 1918 р. Побудована на ленінських ідейних та організаційних принципах, вона широко використовувала багатющій досвід партії більшовиків і швидко завойовувала авторитет серед народних мас. Незважаючи на порівняно невелику чисельність і нелегальне становище, комуністичні осередки були справжніми організаторами боротьби трудящих проти експлуататорів. «75 процентів робітників Буковини, залізничників та працівників інших державних служб, — доповідала в 1919 р. сигуранца — політична поліція королівської Румунії, — виступають за III Інтернаціонал» (с. 40). Таким чином, наведені у книзі факти і документи спростовують твердження сучасних «радянологів» щодо «неприйнятості» комуністичної ідеології населенням краю, переконливо показують, що утворення КПБ, її активна діяльність у масах стали запорукою соціального і національного визволення Буковини.

Значний інтерес становлять розділи книги, присвячені висвітленню славної історії комсомолу краю. Молоді робітники і селяни становили кістяк хотинських повстанців, які під керівництвом більшовиків у січні 1919 р. проголосили Радянську владу на Хотинщині і кілька тижнів вели героїчну боротьбу з регулярними окупаційними військами (с. 83—84).

Автор наводить цікаві факти про роботу комуністичної організації краю та її помічників — буковинських комсомольців у фізкультурних організаціях та спортивних товариствах. З метою розширення впливу на молодь і посилення інтернаціонального виховання підрастаючого покоління комуністи Буковини створювали спортивні клуби, робили все, аби фізична культура і спорт були не самоціллю, а засобом пролетарської боротьби. Вже в квітні 1921 р. комуністи Буковини створили інтернаціональний робітничий клуб. Його учасники, користуючись легальними можливостями, вивчали твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, знайомилися з життям радянських людей, розповсюджували комуністичну літературу. Робітничі спортивні організації «Спартак», «Робітник», «Мунципорул», «Прогрес» та інші сприяли піднесенню революційного руху серед молоді, нейтралізації впливу буржуазних, буржуазно-націоналістичних та сіоністських угруповань на підрастаюче покоління.

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред.). — К., 1986. — С. 14.

М. І. Іванеско вдало поєднує проблемний соціально-політичний аналіз з принципом історизму. Він показує, хто керує діяльністю зарубіжних антирадянських угруповань, які форми і методи використовує ідейний противник для протиставлення одна одній соціалістичних націй, поширення різних наклепів та інсинуацій. У монографії наведені переконливі факти участі націоналістичних ватажків — недобитих есесівців, поліцаїв і оунівських бандитів — в наклепницьких пропагандистських кампаніях проти нашої країни, в усіляких провокаціях, котрі, як відомо, інспіруються центрами ідеологічних диверсій США і НАТО.

Яскравий приклад такого роду інсинуацій — фальсифікаторські публікації про літературний процес на Північній Буковині, творчий шлях і політичне «вірую» видатних письменників цього краю Юрія Федьковича, Ольги Кобилянської, Дмитра Загула та інших. Автор переконливо показує, що колишні гітлерівські карателі безсоромно перекручують революційний зміст творів буковинських літераторів, силкуються приховати їхні плідні зв'язки з прогресивними російськими письменниками. До якого абсурду доходять оунівські критикани видно хоча б з їхніх намагань нав'язати реакційній клерикально-націоналістичній погляді видатній буковинській письменниці Ользі Кобилянській. Намагаючись кинути тінь на письменницю-інтернаціоналістку, яка все життя дотримувалася передових демократичних позицій, автори виданої в Канаді фальсифікаторської книги «Буковина. Її минуле і сучасне» договорилися до того, нібито «прихід більшовиків на Буковину 28 червня 1940 р. пригноблює вплив на О. Кобилянську...» (с. 171).

І це пишеться про людину, яка всім серцем вітала возз'єднання краю з Радянською Україною, постійно виявляла своє захоплення і щирою любов до Країни Рад. Однак ніякі наклепи та інсинуації буржуазно-націоналістичних перевертнів неспроможні спалити високопатріотичну громадянську позицію Ольги Кобилянської.

У книзі переконливо показана ганебна роль, що її відводять стратегі імперіалізму буржуазному націоналізму і сіонізму, за допомогою яких вони намагаються протиставити одна одній соціалістичній нації, підірвати єдність трудящих Радянської країни. Аналізується класова природа та основні напрями підривної діяльності, спрямованої проти населення багатонаціональної Чернівецької області, розкриваються підступні форми і методи, що використовуються нашими ідейними противниками у «психологічній війні» проти СРСР.

На багатому фактичному матеріалі автор, зокрема, викриває ганебні спекуляції міжнародних сіоністських центрів навколо так званої проблеми виїзду радянських громадян єврейської національності до Ізраїлю. Показує, до яких негідних засобів вдаються їхні емісарні, намагаючись ввести в оману деяких політично незрілих, ідейно обмежених людей, аби лише підштовхнути їх до еміграції на «землю обітовану». Однак багато з тих, хто свого часу піддався впливу сіоністської пропаганди, як показано в ре-

цензованій праці, швидко зрозуміли, що таке «ізраїльський рай», відчули його справжній «принципності» і тепер слізно благують дозволу на повернення в Радянський Союз (с. 189—190).

У книзі розповідається про роботу партійних організацій області, спрямовану на розвінчування суті антинародної діяльності українських буржуазних націоналістів і сіоністів, агресивної політики правлячих кіл Ізраїлю. Комуністи, ідеологічні працівники переконливо викривають сіоністські прийоми «ловлі душ», розповідають про сумну долю громадян, які потрапили на гачок ворожої пропаганди. Для викриття буржуазно-націоналістичної і сіоністської ідеології широко використовуються преса, радіо, телебачення, театр. Все це приносить плідні результати. Все менше і менше людей потрапляє сьогодні у ворожі тенета. Трудящі буковинського краю, які все прогресивне людство, гнівно засуджують сіонізм — різновидність расизму і расової дискримінації, дають рішучу відсіч сіоністським найманцям монополій.

У загалом цікавій монографії деякі питання розкрито схематично. Це, зокрема, стосується діяльності легальних ланок буковинської комуністичної організації напередодні другої світової війни, таких, як партія «Визволення», до керівного складу якої входило чимало комуністів — активних учасників революційно-визвольної боротьби. З перших днів свого існування партія визначила, що її головною метою є боротьба за соціальне і національне визволення Буковини, за возз'єднання з Радянською Україною. Хоч «Визволення» проголосило себе партією «українських працюючих», по суті, вона була інтернаціональною організацією. «Членом партії, — зазначалося в її програмі, — може бути і неукраїнець, який добровільно бере на себе обов'язки члена партії»².

Невеликий обсяг книги не дав, на жаль, авторів можливості ґрунтовно розкрити й наступальну інтернаціоналістську діяльність таких керіваних комуністами прогресивних об'єднань, як «Товариство друзів СРСР», «Антифашистський комітет», «Товариство червоних рекрутів», які вели послідовну боротьбу проти окупаційного режиму, буржуазних і буржуазно-націоналістичних партій, рішуче виступали за згуртування трударів різних національностей, за створення єдиного революційного фронту.

Актуальна, політично гостра книга М. І. Іванеска вчить пильності, допомагає у викритті ідеологічних диверсій класового противника, у якій би формі вони не проявлялися. Вона стане у пригоді історикам, викладачам, пропагандистам, усім працівникам ідеологічного фронту.

К. Є. ДМИТРУК (Київ)

² Курило В. М., Панчук М. І., Троян М. В. В авангарді боротьби за возз'єднання: (Комуністичні організації західноукраїнських земель в авангарді боротьби трудящих за возз'єднання з соціалістичною Вітчизною). — К., 1985. — С. 135.

ЛАПТІН ПЕТРО ФРОЛОВИЧ

15 грудня 1986 р. після тяжкої хвороби помер професор кафедри загальної історії Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту ім. В. П. Затонського Петро Фролович Лаптін.

П. Ф. Лаптін народився 24 грудня 1912 р. в селі Івча Вінницької області в сім'ї ремісника. Свій трудовий шлях він розпочав у 1926 р. як робітник слюсарної майстерні.

У 1931 р. Петро Фролович закінчив робітфак в м. Вінниці. В тому ж році став викладачем історії в селі Малі Крушливці Вінницької області. У 1932—1937 рр. він навчався на історичному факультеті Київського державного університету, після закінчення якого служив у Червоній Армії. З 1939 р. по 1943 р. викладав у педагогічних інститутах в Києві та Новосибірську. В 1943—1945 рр. служив у військах МВС. З 1945 по 1951 рр. працював у Київському, Жи-

томирському та Івано-Франківському педагогічних інститутах. У 1948 р. захистив кандидатську дисертацію.

З 1951 р. і до останніх днів життя П. Ф. Лаптін працював на кафедрі загальної історії Кам'янець-Подільського педінституту, спочатку доцентом, потім — професором.

Серед наукових інтересів вченого особливе місце займали проблеми історіографії та методики викладання історії, яким він присвятив ряд праць. Його монографія «Община в російській історіографії останньої третини XIX — початку XX ст.» (Київ, 1971 р.) широко відома вченим нашої країни і за рубежом.

П. Ф. Лаптін проводив значну громадсько-політичну роботу, був удостоєний урядових нагород. Світла пам'ять про нього назавжди залишиться в серцях його колег і учнів.

До уваги авторів

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.— К.: Політвидав України, 1987.— 92 с.

Археология Украинской ССР. В 3 т. Т. 3. Раннеславянский и древнерусский периоды.— К.: Наук. думка, 1986.— 575 с.

БОЙКО Е. Д. Борьба органов диктатуры пролетариата за укрепление социалистического строя на Украине.— К.: Наук. думка, 1987.— 119 с.

ВАРГАТЮК П. Л., СОЛДАТЕНКО В. Ф., ШМОРГУН П. М. В огне трех революций: Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех рос. революциях. — К.: Политиздат Украины, 1986.— 625 с.

Вместе с патриотами Испании: [Воспоминания участников нац.-рев. войны исп. народа].— 3-е изд., доп. и перераб.— К.: Политиздат Украины, 1986.— 334 с.

ГАЛАГАН В. Я. Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны.— К.: Вища шк., 1986.— 304 с.

ГУЛЬКО М. Л. Бій в імлі: Повість про О. С. Пироговського.— К.: Політвидав України, 1986.— 216 с.

ДАНИЛЕНКО В. М. Сотрудничество СФРЮ со странами — членами СЭВ.— К.: Наук. думка, 1987.— 111 с.

ДЗЮБА Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским: [Вторая половина XVI — первая половина XVII в.].— К.: Наук. думка, 1987.— 131 с.

Историография истории Украинской ССР.— К.: Наук. думка, 1986.— 555 с.

ІВАЩЕНКО О. М. Нариси історії Житомирської обласної комсомольської організації.— К.: Молодь, 1986.— 262 с.

Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. документов и материалов, 1941—1984.— К.: Наук. думка, 1986.— 564 с.

КОВАРСКИХ Л. С. Рабочий класс в социальной структуре советского общества.— Киев; Одесса: Вища шк., 1987.— 176 с.

КОНДУФОР Ю. Ю. Великий Октябрь на Украине.— К.: Рад. шк., 1986.— 185 с.

КУЗЬМИНЕЦ А. В. Деятельность КПСС по укреплению связи школы с жизнью: [Из опыта Компартии Украины].— К.: Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1987.— 192 с.

КУРАС І. Ф. Повчальний урок історії: [Ідейно-політ. банкрутство Укр. с.-д. робітн. партії].— К.: Політвидав України, 1986.— 185 с.

Летопись важнейших событий советско-кубинской дружбы и сотрудничества, 1959—1985 / Сост. М. В. Грищенко.— К.: Наук. думка, 1987.— 138 с.

Летопись важнейших событий советско-чехословацкой дружбы и сотрудничества, 1944—1984. / Сост. А. И. Будницкий и др.— К.: Наук. думка, 1986.— 200 с.

Літопис комуністичного будівництва: Хроніка найважливіших подій в Укр. РСР [1963—1970] / Упоряд. В. О. Нерод.— К.: Наук. думка, 1986.— 422 с.

МАЛЬЧИН Ю. М. Ведущая сила советского общества: [Деятельность КПСС по обеспечению ведущей роли рабочего класса в дальнейшем укреплении социал.-полит. и идейн. единства сов. о-ва]. — К.: Политиздат Украины, 1986.— 213 с.

МЕЛЬНИК Л. Г. Торжество історичної правди: [Критика буржуаз.-націоналіст. фальсифікацій історії України].— К.: Рад. шк., 1987.— 137 с.

МЕЛЬНИЧЕНКО В. Е. Интернациональное сплочение трудящихся: страницы исторического опыта: Ком. партия — вдохновитель и организатор интерн. сплочения трудящихся в 1918—1920 гг.: [На материалах Украины]. — К.: Вища шк., Изд-во при Киев. ун-те, 1986.— 303 с.

МОКЛЯК Н. Н. Социальные отношения: Структура и формы проявления.— К.: Наук. думка, 1986.— 205 с.

МЯСНИКОВ В. А., ХРОМЕНКОВ Н. А. Общеобразовательная школа на новом этапе.— К.: Рад. шк., 1986.— 168 с.

Нариси історії Київських міської та обласної комсомольських організацій.— К.: Молодь, 1986.— 526 с.

ОРЛОВА Т. В. Критика буржуазных фальсификаций партийного строительства КПСС: [Историография пробл.].— К.: Вища шк., Изд-во при Киев. ун-те, 1987.— 160 с.

Основные документы о реформе общеобразовательной школы.— К.: Рад. шк., 1986.— 590 с.

ПАВЛЮЧЕНКО О. В. Россия и Сербия, 1888—1903: [Дипломат. отношения, обществ. связи].— К.: Наук. думка, 1987.— 130 с.

Памятники истории и культуры Киева: Науч.-вспом. библиогр. указ. / Сост. Л. А. Балацкая.— К.: Наук. думка, 1986.— 159 с.

Працею звеличені: Нариси про Героїв Соціалістичної Праці в сіл. госп-ві.— К.: Урожай, 1986.— 304 с.

САЗОНОВ Н. И., ДМИТРИШИН А. Д. Критика буржуазных концепций социальной природы советского колхозного крестьянства.— Харьков: Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1986.— 126 с.

ШАБУЛЬДО Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К.: Наук. думка, 1987.— 183 с.

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ

Комісія по виданню дипломатичних документів при МЗС СРСР (Голова комісії А. А. Громико) випустила у світ черговий XIV том (VI том другої серії) фундаментальної публікації «Внешняя политика России XIX и начала XX века» (1825—1826 рр.).

Важливою особливістю тому є публікація матеріалів, які відбивають значення повстання декабристів у європейському революційному русі 20-х рр. Наводяться циркуляри царського уряду своїм представникам за кордоном та іноземним посольствам і місіям у Петербурзі про цю надзвичайну подію. В деяких документах відверто визнається серйозність та значущість цілей повстання, його революційний характер, схожість з революціями 20-х рр. у Західній Європі.

У томі показано активізацію зовнішньополітичного курсу Росії й інших держав на Балканському півострові і у Закавказзі, незважаючи на протидію з боку Австрії й Англії, при певному нейтралітеті Пруссії. Багато документів стосуються відносин Росії з Османською імперією і західними державами у зв'язку з грецькою національно-визвольною революцією і розбіжностями з приводу проблем Балканського півострова, Кавказу.

Викликають інтерес матеріали про розвиток процесу добровільного входження Казахстану до складу Росії, про її політичні та торговельні зв'язки з середньо-азіатськими ханствами.

Вперше публікуються документи, що стосуються добросусідських прикордонних зв'язків з Китаєм і діяльності російської духовної місії в Пекіні.

Матеріали тому, як правило, публікуються вперше. На найважливіші раніше видані документи даються анотовані посилання на джерела. В розширених коментарях наводяться багато не відомих раніше архівних матеріалів, які істотно доповнюють том. Він містить предметно-тематичний, іменний і географічний покажчики, а також перелік основних видань російською й іноземною мовами, які включають зовнішньополітичні документи Росії за 1825—1826 рр.

XIV том — цінне джерело для наукових працівників, дипломатів, журналістів, викладачів, студентів.

Документи публікуються мовою оригінала, в основному французькою, з відповідним перекладом.

Замовлення на XIV і наступні томи можна оформити в книжкових магазинах, які мають відділи передплатних видань, а також у магазинах «Академкнига».